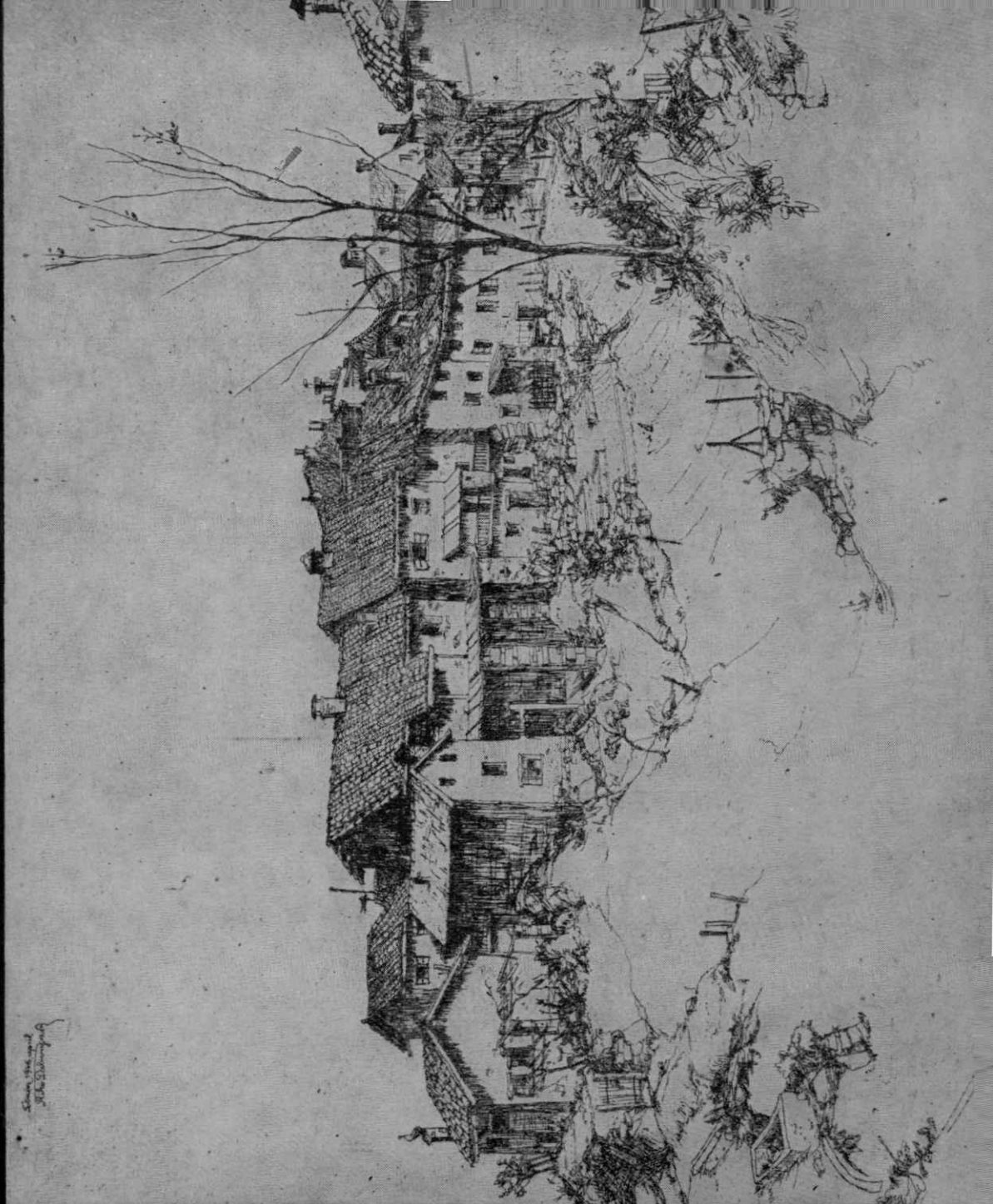

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO
KRAJEVNO ZGODOVINO

LETO II.

ŠT. **2**

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

II. letnik Ljubljana 1954 2. številka

Vsebina druge številke:

- B. Grafenauer: Veliki tolminski kmečki punt — Stran 81
I. Juvančič: Kako je nastal Soški odred — Stran 89
I. Mohorič: Zgodovina plavža v železnikih — Stran 95
R. Ogrin: Slikar Jožef Petkovšek — Stran 100
J. Lazar: Botanični vrt v Ljubljani — Stran 105
D. Cvetko: Ljubljanska Glasbena Matica in njen pomen — Stran 110
Z. Jelinčič: Črna smrt v Gorici leta 1682 — Stran 115
A. Baš: Etnografija Santominovega Itinerarija po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem 1485—1487 — Stran 122
V. Valenčič: Fužine bakra v Ilirski Bistrici in tržiški kosarji — Stran 128
D. Ludvik: Prešernova gostilna »Pri črnem orlu« — Stran 129
V. Murko: Dokaz o starosti šentjernejskih konjskih dirk — Stran 130
F. Štrajnar: Razvoj elektrogospodarstva v LRS — Stran 131

MUZEJSKE NOVICE:

- Lj. Menaše: Moderna galerija — Stran 135
J. Mal: Muzeji in zgodovina — Stran 136

IZ NAŠIH REVIJ — Stran 137

IZ NAŠIH KRAJEV — Stran 142

ZGODOVINSKO BRANJE:

- S. V.: Ferdinand Tremel, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich — Stran 144
J. Šorn: 800 let Mengša. Mengeški zbornik 1154—1954. I. del — Str. 145

Slika na ovitku:

R. Debenjak: Tolmin (grafika)

Barvna priloga:

R. Jakopič: Spomini (olje)
Vinjete na straneh 104, 109, 121, 129, 135 in 140 so delo prof. J. Plečnika

NAROČNIKOM IN BRALCEM!

Uredništvo Kronike se je odločilo, da bo občasno izdajalo poleg časopisa še samostojna dela, pomembna za našo lokalno zgodovino. Ta dela bodo predstavljala posebno zbirko knjig, ki se bo imenovala KNJIŽNICA KRONIKE.

Kot prvo delo te vrste bo v naslednjih tednih izšla knjiga akademika prof. Milka Kosa Srednjeveška Ljubljana, topografski opis mesta in okolice. To je do sedaj najboljša in najtemeljitejša razprava o topografskem razvoju mesta in bo pomembna tako za zgodovinarja kot za urbanista, arhitekta, umetnostnega zgodovinarja, geografa itd.

Knjiga bo tiskana v omejeni nakladi in bo cena zanjo znašala okoli 500 din. Naročila sprejema že sedaj uprava Kronike, Ljubljana, Mestni trg 27/III (Mestni arhiv ljubljanski).

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik: Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Predstavnik: Jože Šorn. Oprema: arh. Ivo Spinčič. Tiska: tiskarna »Toneta Tomšič« v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III (Mestni arhiv). Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski, št. 601-505-1-75. Letna naročnina 400 din, cena posamezne številke 150 din.

VELIKI TOLMINSKI KMEČKI PUNT

BOGO GRAFENAUER

V dneh 20., 21. in 23. aprila letošnjega leta je poteklo 240 let, odkar so polagali l. 1714 svoje glave na krvniško klado voditelji največjega tolminskega kmečkega upora iz leta 1713. Ta »veliki tolminski punt« pa je stvarno samo vrh trdovratne kmečke borbe proti vedno težjim fevdalnim bremenom, borbe, ki sega od srede XVI. do srede XIX. stoletja.

Življenje male tolminske pokrajine so od srede XVI. stoletja naprej kar pogosto trgali večji ali manjši kmečki upori. Njihov vzrok je bila seveda v teh stoletjih splošna kmečka nezadovoljnost z neprestano naraščajočimi bremenom v korist zemljiških gospodov in nove državne organizacije. Glede na to Tolminsko v tej dobi seveda ni nikakršna izjema na Slovenskem.¹ Izjemno ugodno ozadje za ta kmečka gibanja pa so pomenili na Tolminskem pogostni spori med tolminskimi posvetnimi fevdalnimi gospodi in čedadskim kapituljem ter tolminsko duhovščino. Duhovniki so namreč večkrat hujskali kmete proti tolminskim glavarjem, glavarji pa prav tako proti duhovščini.

Tako so se Tolminci uprli prvič zaradi povečanja davkov tolminskemu glavarju prav v času, ko sta si bila njihov posvetni in cerkveni gospodar že dalj časa v laseh (l. 1542). Skoraj prav takrat so se pritoževali tudi proti župniku Florjanu in zahtevali, naj ga cerkvena oblast odstavi (1538—1540), pa tudi z arhidiakonom niso bili zadovoljni (1557). V teh letih so se upirali kmetje svojim župnikom tudi na Bovškem (1538—1539).

V začetku XVII. stoletja je Tolminsko začel nov puntarski val. Leta 1605 so se uprli Volčani tolminskemu glavarju Formentiniju in niso hoteli pristati na nove dajatve. Tožba v Gradcu proti glavarju, ki je kmetom zaplenil živino na račun neplačanih novih dajatev, je dosegla le svarilo graške vlade Formentiniju, naj ravna s podložniki pravično. Leta 1627 pa se je vnel tako imenovani »prvi tolminski upor«. Kmetje so se uprli na novo vpeljanemu davku na novine, ki so jih izkrcili kljub prepovedi zemljiškega gospoda, zamenjavanju tlake z denarno dajatvijo in novi mitnini na vino.

Upornike so podpirali tudi duhovniki, vodili pa so jih kmetje Kobal, Golja, Kragulj in Maurič, ki so za potrebe kmečke zveze pobirali tudi poseben puntarski davek. Cesar je zaradi upora poslal v deželo komisijo, ki naj bi preiskala položaj. Dne 28. februarja 1628 je razsodil: Podložniki naj plačujejo od novin redne dajatve in služnosti (to je kakor od ostalega posestva), toda novine naj se popišejo v urbarju. V bodoče je krčenje prepovedano. Podložniki so dolžni plačevati le tiste dajatve in služnosti, ki so popisane v urbarju. Vsi uporniki so bili pomiloščeni, le Maurič je bil izgnan iz dežele. Plačati so morali stroške komisije, voditelji punta pa vrniti kmetom pobrani puntarski davek. Kmetom so bila prepovedana tudi vsa zborovanja, razen če jih je dovolil gospod. Glavni vzrok za ta upor — spor okrog davka za novine, ki so ga imenovali »novice« — pa vendar s tem še ni bil odpravljen. Njegove odmeve bomo srečali tudi še ob »velikem tolminskem puntu«.

Tak je bil položaj, ko je začela nova državna davčna politika večati vznemirjenje med kmeti, dokler ni prišlo leta 1713 do »drugega« ali »velikega« tolminskega upora. Kmečki upori, ki jih srečujemo na Slovenskem v začetku XVIII. stoletja, se bistveno razlikujejo od malih in velikih kmečkih uporov od XV. do XVII. stoletja. Prejšnji so obrnjeni v prvi vrsti proti fevdalni gospodi zaradi raznih dajatev in služnosti, ki jih podložniki dolgujejo svojim graščakom, ali zaradi izrednih davkov, s katerimi so se po podložniškem prepričanju — pa tudi v resnici — v dobršnem delu okoriščali fevdalci sami. Ti upori pa so se obrnili tudi — delno celo predvsem — proti državnim organom. Velik delež so imeli med njihovimi vzroki predvsem novi državni davki in način njihovega pobiranja.

Do srede XVII. stoletja so bili najvažnejši del državnih dohodkov tako imenovani »izredni davki«, to je davki, ki so jih vsako leto sproti ali celo po večkrat na leto za določen namen po predlogu cesarjevih poslancev odobrili deželni stanovi. Stanovi, se-

stavljani iz cerkvenih prelatov, posvetnega plemstva in nekaj meščanskih zastopnikov, so svoj pristanek na vladarjeve zahteve izkoriščali seveda za uveljavljanje svoje volje v zunanji ali notranji politiki.² Odkar se je od srede XVII. stoletja v habsburški državi vse močneje začel uveljavljati absolutističen način vladanja po državnem poglavarju, se je poskušal cesar seveda osvoboditi tega vpliva deželnih stanov na finance in po njih na druga politična vprašanja. Pri določanju direktnih davkov je bil formalno še vedno vezan na pristanek deželnih stanov po posameznih deželah; vendar pa je postajal čas, za katerega so deželni stanovi odobrili te dajatve, vedno daljši (5, 10 let), davki bolj ustaljeni in s tem seveda stvarni vpliv deželnih stanov nanje bistveno manjši. Toda vlada je začela uvajati tudi nove, indirektno davke, o katerih ni bilo treba izpraševati deželnih stanov. Nove carine in mitnine, takse in »štemplji« in zlasti užitninski davki od pijač in od drugih potrebščin so dobivali proti koncu XVII. stoletja vse bolj ustaljeno obliko in pomenili postopno vedno večji delež v okviru vseh državnih dohodkov. Že leta 1670 so prinašali kameralni dohodki (takse, monopoli, indirektni davki itd.) državni blagajni preko 5.000.000 forintov (»kontribucije« — to ime se uveljavi za izredne davke 1621 — le 890.000), v letih 1708—1710 pa že okrog 8.000.000. Pa tudi pobiranje teh novih dohodkov si je vlada kar moč olajšala. Neredko je namreč zahtevala preprosto od dežele pavšalno vsoto, potem pa prepustila samim stanovom, na kakšen način hočejo to vsoto razbiti med davkoplačevalce in jo izterjati. Še pogosteje pa se uveljavlja od začetka XVIII. stoletja dajanje davka v zakup, tako finančnim ustanovam (dunajski mestni banki, ki ima v letih 1708—1710 sama v zakupu povprečno za 1.550.000 forintov kameralnih dohodkov) kakor tudi posameznim davčnim zakupnikom za manjše ozemlje. Zakupniki so gledali v davčnem zakupu seveda le sredstvo za lastno obogatitev in so temu primerno davke tudi izterjavali tako, da so dobili več, kakor so sami za svoje pravice dali.

Med temi indirektnimi davki sta se v XVII. stoletju v habsburških deželah postopno uveljavljala tudi davek na meso in vino, sprva v obliki mitnine, nato pa nekake užitnine. Leta 1698 je bilo za vse dežele odrejeno plačevanje »mesnega krajcarja« (po 1 kr. od funta), 1705 pa splošni davek tudi na pijače.³ Ta nova finančna politika je prišla do veljave tudi na Tolminskem, kamor je padlo njeno uveljavljanje prav v čas že

itak hude vznemirjenosti kmetov. Leta 1706 je bil namreč Goriški naložen nov užitninski davek na meso v vsoti 5000 goldinarjev in na vino v vsoti 7000 goldinarjev na leto. Izterjavo obeh davkov je prevzel v zakup dotedanji goriški stavbni pisar Jakob Bandeu. Pri svojem opravku je bil zelo strog in koristolovski: v štirih letih je obogatel. Tudi njegovi uradniki so mu bili v tem podobni. Vpeljava davka je padla poleg tega še v čas hudih prirodnih nesreč. Od 1708 naprej slede do 1710 izjemno slabe letine, od leta 1711 do 1714 pa je razsajala živinska kuga, ki je pobrala mnogo goveje živine. Zaradi te kuge je Beneška republika po 1709 večkrat — tako tudi 1713 — zaprla svoje meje vsaki trgovini z vzhodnimi deželami. Leta 1713 se je vsemu temu pridružila spet tudi slaba letina zaradi preobilnega deževja.⁴ Kmečko nezadovoljstvo spričo novih davkov in načina njihovega izterjavanja je bilo torej več kakor razumljivo in je res povzročilo prve lokalne upore že 1705 (v Lanšprežu in v Črnomlju).⁵

Leta 1713 so te razmere sprožile »veliki tolminski punt«, ki pa je bil stvarno le začetek precej večjega uporniškega gibanja; to je zajelo skoraj vso Goriško in tudi del Kranjske.⁶ Tolminci so se novemu davku upirali od njegove uvedbe. Bandeuovega brata, ki je bil župnik na Šentviški gori in je nagovarjal kmete, naj davek, ki so ga bili dolžni njegovemu bratu, v redu plačujejo, so preprosto nagnali iz njegove župnije. Pa tudi s tolminskim glavarjem, grofom Corinijem so si bili že dalj časa v laseh. Pri tem so jih podpirali tudi duhovniki, ki so celo učili župane, kako naj se ustavljajo grofovim ukazom. V začetku XVIII. stoletja je stal na čelu kmetov Štefan Golja s Kneže, ki je vodil kmečko poslanstvo s pritožbo celo na Dunaj. Pritožba pa ni uspela: večino poslancev so zaprli, Golji, ki je ušel, pa zaplenili posestvo v državno korist.⁷

Tako je začelo na Tolminskem, kjer so bili kmetje že za nekaj let v zaostanku z novim davkom in je Bandeu nanje vedno bolj pritiskal, naj ga plačajo, vedno huje vreti. Punt so pripravljali zlasti »tako imenovani Ivan Miklavčič, vulgo Gradnik, podložnik gospostva Kanal iz Ročinja«, Gregor Kobal, Lavrencij Kragulj, Martin Munih in drugi. Sprva so puntarske priprave zajele vasi v širši okolici Mostu na Soči — od Ročinja preko Sel, Idrije pri Bači, Roč do Šentvidske gore, pozneje pa so se jim pridružili tudi kmetje ob Soči navzgor do Kobarida, pa tudi Čepovanci, Tribušarji in Banjškarji. Organizirali so si kmečko zvezo, za njo pa

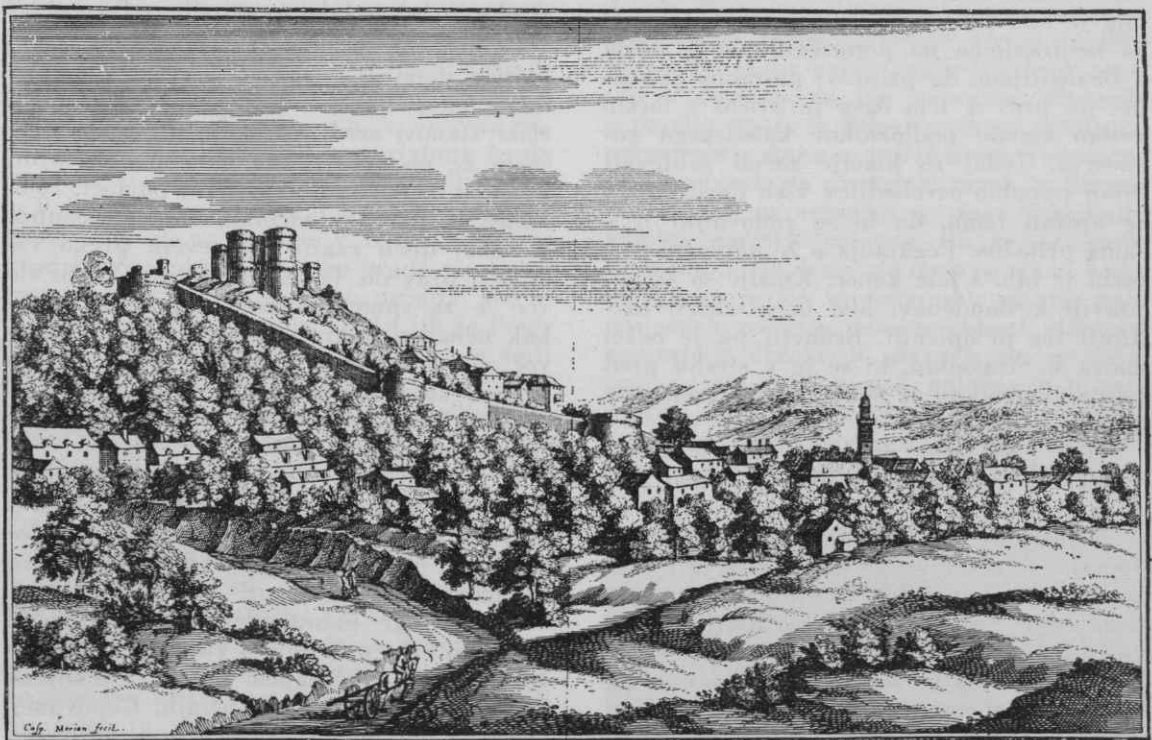

plačevali tudi puntarski davek. Organizacija je očitno že precej dozorela, ko je Bandeu s svojim izterjevanjem novih davkov nepričakovano sprožil plaz.

V marcu 1713 je namreč hotel Tolmince prisiliti k plačilu davčnih zaostankov s tem, da je dal zapreti v Gorici z njihovim tovorom vred nekaj Tolmincev, ki so prišli kupovat v mesto žito in sol. V odgovor se je 27. marca zbralo okrog 500 Tolmincev, da bi šli v Gorico in zaprte osvobodili. V Solkanu jih je srečal tolminski glavar grof Coronini in ko je zvedel njihov namen, da v Gorici obračunajo z Bandeuom, od katerega jih ni mogel odvrniti, se je hitro vrnil v mesto in obvestil o kmečkem pohodu namestnika deželnega glavarja, grofa Leopolda Adama Strassolda. Strassoldo se je s četo dragonov in mušketirjev nemudoma napotil proti kmetom, jih prestregel še v Solkanu pri pokopališču ter jih sprva poskušal zlepa zavrnuti domov. Tolminci pa se niso podali. Zahtevali so, da morajo najprej videti prijete rojake, šele potem da bodo povedali svoje zahteve. Tako je glavarjev namestnik ukazal nastopiti s silo. In res so vojaki kmete razgnali in še 25 novih ujeli in odpeljali v zapor na goriški grad. Že ta nastop pa je nagnal Bandeuu toliko strahu v kosti, da se je takoj umaknil iz mesta na goriški grad.⁹

S tem pa zadeve še ni bilo konec. Strassoldo je sicer dal zasesti solkanski klanec proti napovedanemu še mnogo večjemu puntarskemu pohodu v mesto z oddelkom brambovcov in nekaj mušketirji, toda brez uspeha. Dogodki prihodnjega dne, 28. marca, so glavarjevega namestnika povsem presenetili. Brambovci so se namreč pridružili puntarjem, tako da je mušketirjem ostal samo beg. Tako so Tolminci okrog poldneva iznenada in kar nenapovedani prišli v mesto in po poročilu sodnika goriškega mesta Brunettija »korakali v veliki množici (menda okrog 5000¹⁰) proti trgu, oboroženi z gorjačami, meči, sabljami, puškami, cepci in drugimi vrstami kmečkega orožja.«¹¹ Preden je bilo mogoče kaj ukreniti za obrambo mesta, jih je bil trg poln in grad odrezan od mesta. Puntarji so se zbrali najprej pred hišo glavarjevega namestnika, ker so hoteli doseči osvoboditev zaprtih Tolmincev.

Strassoldo je nemudoma poklical Brunettija in zahteval, naj se meščani oborože proti upornikom. Toda ker je bilo meščanom prepovedano streljati, je bilo orožje spravljeno v orožarni na gradu, od tod ga pa »ni bilo mogoče skrivaj prinesiti v mesto, ker je bilo že polno upornikov«. Kmetje so torej s svojim nenadnim prihodom odrezali orožarno od mesta in onemogočili vsako upanje na

Gorica v XVIII. stoletju po Merianu

obrambo, tako da so preostala le še pogajanja. Tudi ta pogajanja je v Strassoldovem imenu vodil Brunetti. Kmetje so rekli, »da niso prišli da bi naredili karkoli zlega v mestu, marveč da hočejo osvoboditi sol in konje zaplembe, odrejene nekaj dni prej po navodilu gospoda Bandeua, zakupnika daca na vino in meso, zaradi nekaterih njihovih Tolmincev, da hočejo osvoboditi tudi ljudi, ki so bili prijeti prejšnjega dne in da hočejo obračunati z imenovanim Bandeuom, za katerega so trdili, da mu niso dolžni nobene stvari«. Brunetti jih je sicer hotel pridobiti za to, da bi se zadovoljili z izročitvijo pritožbe glavarjevemu namestniku, o kateri bo odločal cesar, toda puntarji so predlog odbili in zagrozili, da jih bo prišlo v mesto še več, tako da jih bo skupaj do 20.000 in da bodo vse razdrli, če jim ne ustrežejo.

Iste zahteve so ponovili kmetje tudi Strassoldu, ko je Brunetti privedel predenj puntarsko deputacijo. Strassoldo bi bil sicer pripravljen osvoboditi ljudi, zaprte na Bandeuovo naročilo in njihove tovore in živino, nikakor pa ne tistih, ki jih je ujel v Solkanu, za katere je trdil, »da nikakor niso bili zaprti zaradi daca, marveč samo zato, ker so izgubili dolžno spoštovanje, ko so prejšnji dan imeli predrzno klobuke na glavi vse do konja in so arogantno govorili, in da zato morajo biti kaznovani« (!). Kmečka deputacija je bila po tem Strassoldovem odgovoru že pripravljena na popuščanje in je odšla z Brunettijem, da pripravi potrebno pritožbo, pa prav v tem času je prišlo v mesto veliko število podložnikov kanalskega gospostva. Tedaj so kmetje začeli zahtevati takoj popolno osvoboditev vseh dacov in so se upirali temu, da bi se zadovoljili le s samo pritožbo. Pogajanja o že napisani pritožbi je bilo s tem konec. Kmetje so se odpravili k Bandeuvovi hiši in jo začeli razdirati ter jo oplenili. Brunetti pa je odšel znova k Strassoldu, ki se je v strahu pred puntarji umaknil iz svoje hiše v mestu na goriški grad.

Strah pred tem, da bi se kmetje mogli maščevati tudi še komu drugemu med fevdalci, ki so bili v mestu — odpravljali so se že razdirati tudi hišo grofa Thurna (Della Torre) — in da bi se mogli povezati tudi z meščani, je prisilil Strassolda k novemu pogajanju. Proti večeru je vendarle izročil vse ujetnike Brunettiju, da jih osvobodi. Uporniki pa so se morali zato obvezati, da se bodo takoj povrnili domov. Nekateri med njimi so sicer še vedno poskušali napasti Thurnovo hišo v Gorici, vendar se je Brunettiju posrečilo, da jih je odvrnil od tega.

Pred mestom so puntarji sicer še enkrat zahtevali pismeno osvoboditev od plačevanja vseh dacov in izročitev Bandeua, končno pa so se zadovoljili z zagotovitvijo, ki jim ga je dal Brunetti v Strassoldovem imenu, da bodo namreč preiskane vse pritožbe proti Bandeuu, da ne bo več dovoljeno zapleniti njihovo premoženje in da bo poskrbljeno, da ne bo treba za davek plačevati več, kakor je odrejeno v cesarskih ukazih.

Nekaj puntarjev je sicer še ostalo v mestu, toda drugi dan je dal magistrat oborožiti meščane, obenem pa je Strassoldo za nekaj dni dobil na pomoč proti upornikom 200 ali 300 vojakov, večinoma brambovcev, iz Gradške.¹² Tako tudi zaostali puntarji niso mogli v mestu nič več opraviti in so odšli v nekaj dneh domov. Vendar se je na povratku iz Gorice obrnilo nekaj sto puntarjev tudi v Števerjan, kjer so porušili hišo barona Tacco in nato zanesli klico upora tudi v Brda.¹³ Skoraj hkrati s pohodom Tolmincev proti Gorici je okrog 1000 Tolmincev 29. marca prišlo tudi nad mitnico v Kobaridu (31. marca se je pohod ponovil, a s precej manjšo udeležbo). Mitničarju Jurančiču so pobrali živila in premično premoženje, iz uradne blagajne pa denar, medtem ko je živino rešil župnik. Kmetje so zahtevali pismeno zagotovilo o odpravi novih mitnin in tudi mitnice v Kobaridu. Mitničar — ves v strahu — jim je tako zagotovilo tudi izročil.¹⁴

Po teh dogodkih so se kmetje za nekaj tednov pomirili — najbrž v zvezi s pomladanskimi poljskimi deli — tako da so goriški stanovi sredi aprila mogli poslati cesarju že pomirljivo sporočilo, češ da proti kmetom ne bodo rabili vojaške pomoči. Toda konec aprila in v začetku maja se je upor v nekaj dneh razširil iz severa preko vse dežele, prav do Tržaškega Krasa. Tu ni šlo več le za spontano reakcijo puntarjev na kak nenaden udarec s strani gospode, marveč za premišljeno puntarsko akcijo, ki so ji stali kot organizatorji na čelu Tolminci. Njihovo roko in pomoč v organizaciji bomo srečali marsikje v deželi.

V zadnjih dneh aprila so se Tolmincem pridružili kanalski podložniki, ki so napadli mitnico v Kanalu in vzeli tamošnjemu darcarju vse premoženje, tako »da nima niti za en dan živil«, raztrgali pa tudi njegove uradne knjige, pobrali denar iz blagajne in mu vzeli celo pečatnik, s katerim je potrjeval potrdila o plačanem davku. Oplenjena je bila tudi mitnica v Ročinju. Čepovanci, ki so spadali pod urad deželnega gozdnega mojstra, so šli v tistih dneh nad njegovo podružnico Zavrham in izpraznili blagajno

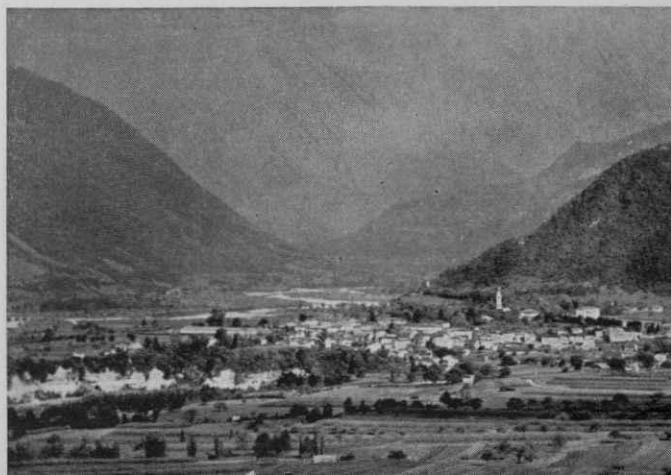
Jurija Renka. Zahtevali so, da naj »zemljo in rovte prepuste soseski«, da naj se črtajo v urbarju gozdnega mojstra vsi novi davki in dajatve na novine (de novo angesetzte affiti und gemachte accrescimenti), medtem ko bodo stare dajatve plačevali le v Gorici in ne zastopniku gozdnega urada v Tribušah. Končno so zahtevali glede sodstva spet skupno sodišče s Tribušarji, kakor je bilo po starem, in Tribušarjem prepovedali v času »vizite« tovoriti potrebščine in živila; če bi se urad gozdnega mojstra v Gorici temu upiral, »so odločeni iti skupaj s Tolminci v imenovano Gorico in pobiti gozdne uradnike«. ¹⁵

Upor se je razširil tudi v Brda, kjer so puntarji v Šmartnem napadli tiste kmete, ki se jim niso hoteli pridružiti (pri tem so trije puntarji padli), ¹⁶ v Biljani pa so oropali župnišče. Tudi idrijskim podložnikom so Tolminci naročali, naj ne plačujejo več vinskega davka, idrijskemu rudarskemu sodniku Fantonu (Franc Afentau) pa so že tedaj grozili podreti hišo, od česar jih je tokrat odvrnil le župnik iz Cerknega. ¹⁷ Puntarjem so se pridružili tudi cesarski drvarji v Gorici, ki so raznašali vest, da nihče ne bo več plačeval niti lesnega daca, niti tako imenovanega »novega davka« (nova imposta), namenjenega za vzdrževanje posadke na goriškem gradu. Kako zelo nov pravec zavzema ta upor v primeri z vsemi prejšnjimi, pri katerih so kmetje gledali v cesarju vedno svojega zaveznika proti fevdalcem, kaže najbolje »veleizdajalsko predrzna« izjava Gregorja Kobala, »da je njegovo cesarsko veličanstvo le njihov služabnik in da bodo stvar šele sedaj prav poprijeli«. ¹⁸

V prvih dneh maja se je upor širil naprej. Čepovanci so prišli tudi v Nemški Rut in razdrli tamošnjo podružnico urada gozdnega mojstra. Tudi Tribušarje so prisilili, da so se jim pridružili v upor. Vodil jih je Peter Bratus, vulgo Gobzner (udeležil se je tudi drugega pohoda na Solkan), ki je »več kot preveč očitno kazal sovraštvo do vseh cesarskih pravic in do vseh tistih, ki se niso hoteli z njim združiti in soglašati in ki je poleg vsega drugega dal razglasiti tudi to, da bo podložnike iz Čepovana vsega povsem osvobodil in izvzel«, nasprotno pa je Tribušarjem grozil, da jih bo s pomočjo Tolmincev in Kanalcev pogubil, če se mu ne bodo pridružili. V okolici Idrije je položaj vsekakor kmalu povsem dozorel, kajti 3. maja so puntarji prišli že v Idrijo, kjer so oplenili župnišče in napadli nekega tovarnika to-

baka. Od upravitelja rudnika so zahtevali tudi, da uredi njihov spor z rudarskim sodnikom Fantonom, ki se je pred uporniki že prej umaknil v Ljubljano. Fanton je bil namreč dedič prejšnjega idrijskega župnika, za katerega so kmetje trdili, da je v 10 letih svojega župnikovanja po krivici izterjal v 17 podrejenih soseskah okrog 30.000 goldinarjev preveč, ki naj bi jih Fanton vrnil. Upravitelju se je posrečilo odvrniti puntarje od rudnika in iz kraja, vendar pa se je bal, da se jim ne bi pridružili tudi rudarji — ti so se že dve leti prej zbirali proti Fantonu. Zato je rudarje oprostil plačevanja doklade na tobak, ki je bila v Idriji šele pred kratkim uvedena in zaradi katere so se rudarji očitno precej jezili: tudi dvorna komora je namreč priporočala zaradi upora popuščanje v tem pogledu. Njeno zadevno naročilo, poslano 12. maja, je prišlo seveda v Idrijo že po dogodkih in tako je ostalo brez pomena tudi njeno priporočilo, da naj zasede upravitelj rudnika »vse prehode in soteske, ki vodijo iz Tolminskega in Goriškega v Idrijo«, naj jih zapre s presekami in vojaki ali vsaj z zaupnim moštvo, tako da rudnik ne bo trpel od napada. ¹⁹ To se je obneslo šele v času, ko so že vojaki dušili tolminski upor in ko je 13. junija znova prišla manjša skupina upornikov (okrog 190) skozi Idrijo. ²⁰

Upor pa se je razširil tudi v južni del dežele. Po vsej deželi je tolminski nastop v Gorici na široko odmeval. To so izrabili Tolminci, ki so hoteli razširiti odpor proti novim davkom na vso pokrajino. Poročilo o poteku upora v Rihemberškem gospostvu pripoveduje, kako je prišlo nekaj Tolmincev pod pretvezo, da prodajajo tobak, v Rihemberk, kjer so »zasejali v duše tukajšnjih kmetov začetek namena, da se odtegnejo bremenu novih dacov na meso in vino«. Kako na široko je šla ta tolminska akcija, kaže najjasneje odgovor deželne oblasti. »Gospod namestnik deželnega glavarja se je začel bati, da zlo ne bi postalo splošno in je zato mislil, da je dobro objaviti patent, ki je v bistvu vseboval: da on ne bo v bodoče dovolil nobene zaplembe na zahtevo zakup-

Devinski grad; desno stari grad v razvalinah, v ozadju
Trst

nika Bandeua vse do drugačne odredbe Njegovega Veličanstva, naročujoč dolžno zvestobo Najvišjemu Gospodu, ki mu je tudi najponižneje prikazal, da ni mogoče nadaljevati z davkom, ki tako presega moči te revne dežele«. Ta patent je bil razglašen po vsej deželi, toda v Komnu ga je duhovnik Gregor Abram, »vendar mislim, da ne zaradi svoje hudobije, marveč iz čistega neznanja razložil, kot da vsebuje osvoboditev vseh novih bremen, ki se v slovenskem jeziku imenujejo novice«. Rihemberški podložniki, veselji te novice, so se ob semnju v Komnu na Jurjevo (23. aprila) dogovorili, da pošljejo delegacijo v Gorico, ki naj bi jim prinesla od Strassolda avtentično kopijo tega patenta. V delegaciji so bile zastopane vasi s Krasa južno od Rihemberka (Rihemberk, Komen, Döl, Škrbina, Sveto, Ivanjigrad, Koblja glava, Gabrovica, Volčji grad, Pliskovica). Ko je deputacija v Gorici izvedela, da gre le za predlog cesarju, ne pa že za dokončno osvoboditev od novih davkov, je vložila pri Strassoldu še novo pritožbo — ne le proti Bandeuu, marveč tudi proti svojim zemljiškim gospodom.

Ohrabreni s temi uspehi so se kmetje tudi formalno združili v kmečko zvezo: njeni člani so se morali zbrati, če so zvonili plat zvona; z grožnjo, da jim bodo podrli hiše, so se ji morali pridružiti tudi tisti, ki ji niso bili naklonjeni; vsi so se morali zavezati, da se nikakor ne bodo pokorili zemljiškim gospodom in jim ne plačevali dolžnih pravic; zvestobo zvezi »na življenje in smrt« so si obljubljali javno pred cerkvijo. Poleg davekov na meso in vino ter poleg dajatev zemljiškemu gospodu so se uprli tudi plačevanju že omenjenega »novega davka« v korist vzdrževanja goriške grajske posadke. Ta davek so namreč v bodoče pobirali kot puntarski davek za svojo zvezo. Ko je rihemberški gospod Lanthieri nastopil proti puntarjem in jih pregovarjal, naj postopajo po

pravnih določbah ter vložijo pritožbo na cesarja, mu je voditelj upornikov v Komnu, Jakob Švara, odkrito odgovoril: »Mi nočemo pravde, marveč vojno, in vsa dežela in Kranjska bosta združeni z nami«.

Strassoldo, ki se je ustrašil tega odziva na svojo popustljivost do kmetov, je poslal ukaze v Komen in Rihemberk, s katerimi je prepovedal kmečko organizacijo. V odgovor pa se je prihodnji dan zbralo v Rihemberku 3000 ljudi, ki so kmečko zvezo na Krasu povezali v celoto in ji izvolili za načelnika Franceta Križmana (vulgo Francona) in Mahela Paliča; prvega so razglasili za svojega cesarja (Imperatore), drugega za glavarja (Capitano); »napravili so med seboj neko pisanje, za katero ne vemo natančno, kaj vsebuje, govori se pa, da je to neke vrste postava (Legga) med njimi«.

Istega dne so zahtevali od Lanthierija, ki je imel v gradu le 4 hlapce, da jim izroči urbar svojega gospostva. Gospod se je sprva branil in izgovarjal, da ne ve, kje ga ima; ko pa so mu zagrozili, da ga bodo našli sami in odprli vse kar brez ključev, so urbar hitro dobili. Nova deputacija je nato prosila v Gorici, da naj bi jim ga glavarjeva pisarna prepisala v nemščini, toda Strassoldo je prošnjo odbil in obratno zahteval, naj urbar takoj vrnejo gospodu. Križman je sporočil ta odgovor puntarjem, ki so se na njegov poziv zbrali takoj drugo jutro, »dasi so nekatere vasi oddaljene tudi tri ure poti«; zbor je odločno zavrnil to zahtevo in res je odslej urbar skrbno podnevi in ponoči varovala puntarska straža. Strassoldo je sicer konec maja poslal v Rihemberk 50 vojakov, da bi kmetom urbar odvzeli, toda komaj so puntarji začeli biti plat zvona, so se »vojaki, v strahu, da se bo v nekaj trenutkih zbralo ljudstvo, na vrat na nos umaknili v Rihemberški grad«, kmetje pa so jih pred gradom klicali na korajžo.²¹

Obenem z Rihemberškim gospostvom je zajel upor tudi Kobenzlovo gospostvo Štanjel, kjer so se podložniki uprli izvrševanju tlake »s posebnim izgovorom, da jim je to zabranjeno od cele dežele (dall' universita del Paese), ki jo po svoje imenujejo Nassa Desella«. Trdnost kmečke organizacije izpričuje tudi sporočilo, da so vaški načelniki, ki jim je Kobenzl po prihodu Hrvatov naročil, naj zahtevajo pokorščino od sovaščanov, odgovorili, »da hočejo to najprej sporočiti svojim soseskam in da bodo sporočili odgovor«.²²

V Devinu pa je prišlo v začetku maja do pravega naskoka na grad. Zbralo se je okrog 7000 kmetov, ki so »obkolili grad in zahte-

vali izročitev originalnega urbarja zemljiškega gospostva«. Grajski poveljnik pa je dal v odsotnosti grofa Thurna streljati s topovi na oblegovalce, jih nekaj pobil, druge pa v resnici pregnal.²³ Več uspeha so imeli uporniki v Švarceneku, ki so ga napadli 11. maja in ga v naskoku osvojili. Tudi tu so pobrali urbarje in ostali v gradu kot gospodarji, ker je grajska gospoda v strahu za svoje življenje pobegnila v Trst.²⁴ Odpor proti plačevanju mitnin pa je segel prav do Gradiške, kjer so se kmetje upirali plačevanju daca v mitnici v Zagraju pri Gradiški.²⁵

Tako je prišlo do stanja, ki ga ugotavlja cesarski svet 20. maja, namreč da se je upor razširil iz Tolminskega na gospostva Kanal, Rihemberk, Štanjel, Devin, Švarcenek, Socerb, Novi grad »in na ves proti morju se raztezajoči Spodnji Kras (Carso Inferiore), da je s tem že zajel velik del vojvodine Kranjske, da se je menda združilo 750 županov ali vaških sodnikov s svojimi soseskami«. Upor se ni začel »le zaradi vinskega daca in mesnega krajcarja, marveč tudi tako proti duhovnim predstojnikom in svetnim gospostvom zaradi njihovih deželnih davkov, tlak in zemljiško-gosposkih bremen, kakor tudi zoper deželno-knežje mitnice, pobiralce carin, tobačne davkarje in druge kameralne uradnike«. Sedaj grozi, da se bo isto razširilo »tudi na Gornji Kras in ostalo vojvodino Kranjsko, kakor tudi na Koroško, da bo ta ogenj zrasel v splošen in pravi upor«. ²⁶

Že od začetka maja se spričo tega ponavljajo prošnje in predlogi za pomoč ogroženemu plemstvu, to je prošnje za vojsko. Že 2. maja je predlagala notranjeavstrijska dvorna komora, predvsem iz strahu pred škodo, ki bi jo utegnili puntarji prizadejati idrijskemu rudniku, da je treba poslati v deželo »dovolj vojske«, da bo pomirila upornike.²⁷ Dne 5. maja so goriški stanovi prosili že za 300 do 400 mož pehote in do 200 konjenikov, ki naj bi prišli vsi iz Karlovškega generalata; še raje kot graničarje bi seveda imeli redno nemško pehoto (welche letztere zweiffelsfrey weith besser unsers erechtens sein würde), vendar pa se boje, da bi se prihod redne vojske preveč zavlekel.²⁸ Dne 17. maja je bil res iz Laxenburga poslan dekret cesarjevega dvornega vojnega sveta, da naj odide na Tolminsko preko Cerknega 600 mož redne nemške pehote in 200 konjenikov, medtem ko je 20. maja napovedal kranjski deželni vojni komisar Liechtenberg grofu

Strassoldu za prve dni junija prihod 600 graničarjev iz Karlovca in Senja na Goriško.²⁹ Brž ko so goriški stanovi izvedeli, da prihaja redna vojska, so se hoteli sicer graničarjev otresti, toda brez uspeha. Do tega uspeha so jim pozneje pomagali šele graničarji sami. V deželo so prišli preko Ajdovščine in v Rihemberku ukrotili upornike prav drugi dan potem, ko so ti nagnali strah v kosti Strassoldovim vojakom.³⁰ Teden dni zatem, ko so prišli v deželo, pa so se Tolminci hoteli odpraviti tudi proti Hrvatim. Hrvati so prišli nato v Solkan, Brda pa je zavaroval krminski grof s 400 mož domače vojske. Tolminci so se Hrvatov vendarle prestrašili, zato pa je Strassoldo poslal čez teden dni Hrvate sam na Tolminsko in v Kanalsko gospostvo.³¹

Stanovi pa so se Hrvatov hoteli znebiti, brž ko mogoče. Sklicevali so se na njihove visoke zahteve, pa tudi preostro postopanje in krajo, in so res dosegli dovoljenje, da jih morejo takoj odpustiti, ko pride redna vojska. Ko je 26. junija prišla nemška vojska v Gorico, so res Karlovčani (400 mož) preko Cerknega zapustili deželo, medtem ko so Senjani (200 mož) na Tolminskem počakali do 27. junija, ko jih je zamenjala nemška pehota, s katero je prišla v deželo tudi cesarjeva komisija.³² Pa tudi nemška vojska je ostala v deželi le do konca septembra, ko je odšla — razen okrog 200 pešcev — preko Kranjske in Štajerske na Ogrsko.³³ Goriški stanovi so sicer želeli ohraniti v deželi še več vojakov, češ da puntarski voditelji še niso vsi ujeti, vendar je bila njihova prošnja odbita.³⁴

Del puntarskih voditeljev se je v resnici izmaknil in jih je cesarjeva komisija iskala z raznimi tiralicami po Goriškem in Kranjskem še do konca decembra 1713. Tiralice so bile izdane v italijanščini in slovenščini, kar dokazuje naslednja tiralica za Mihaelom Kiudrom:

»Od Cesarske, v Ispanski, Vogerski, inu Pemske discheli Kraleve Svetlosti od Na-

schiga Milostviga Gaspuda Gaspuda inu Povirbnega Fyrsta tech dischel ex offo od le te Commissie se da nasnaine.

De is letim opertima Listi alli Patenti se naloschi inu saukasche Michelu Chiudru, de taisti koker sapopaden v letim skodoetschimu discheuskimu passanimu puntu, v tech pervich perhodnig 9. dnevi, katerich te prvi 3. sa ta prvi, te drugi 3. sa ta drugi, inu te posledni 3. dnevi sa ta sadni odlogich, alli termen se nemu postavio, ima pred le te Cesarske Commissarie v Gorizia priditi. Bode tedai vedu na ta sgorei imenovani termen taku gvisnu inu bres ussega von ostayena naprei priditi, koker zer se bode bres usse gnade ali milost zess ta istiga, koker eniga Napokorniga, inu rebella sodilo, kar Praviza bode dala.

Dana v Gorizi, tega 29 mestza octobra 1713.³⁵

Na ta način je komisija iskala še Ivana Gradnika, Blaža Gregorja iz Krašne, Jakoba Grudna, Valentina Muniha, Petra Koffa in Pavla Kragulja, nekaterim, tako Gradniku, pa že med tem iskanjem zaplenila premoženje v korist državne blagajne. Gradnika so sicer po koncu januarja ujeli — zdi se da na Kranjskem — njegova žena pa se je izmaknila po zaslugi Lovreta Kragulja.³⁶

Puntarji, ki niso bili v vodilnih vrstah, so morali takole na novo priseči zvestobo in se odreči uporu:

»Jest N.: Persessem Bogu ussemu mogotschemu ena tschista persega: da se jest nikoli vetsch is silno volo sapopasti, alli skusi sam sebe, ali skusi vetsch drugih kakschno sillo sturiti ali se skusi eniga druga k skodi dischelsskimu miru pregovoriti pustiti, alli pak skusi serditodt gospodi nobenimu skoditi, alli masuati se uselej se mirnu dersati, gosposki pokorn biti, ienu se vsake put na Casarsko, ienu Gosposko Sapout na vse kraie, kamkole potribuam budem, postaviti, ienu tudi Vnopredak ad te Slavna Casarska Comisie Keriene, ienu ad Casarske Suitlosti Poteriene sertentia vsem ispuniti, koker mene Bog Vsemumogechno, nigova prasegnene mati, bres Vsega madesa pozeta Diviza Maria ienu vse Suetnike nesbeske pomoreia. Amen.«³⁷

Sledila je krvava rihta. Tolminci so bili sojeni v Gorici. Dne 17. aprila 1714 je bila izrečena smrtna sodba nad Ivanom Gradnikom, Lovretom Kraguljem, Martinom Munihom in Gregorjem Kobalom,³⁸ pozneje še nad ostalimi. 150 Tolminec je bilo obsojeno na razne zaporne kazni, 11 glavnih pa je bilo obsojenih na smrt — odsekali so jim glave, nato pa so bila njihova telesa razče-

tverjena in kmetom v svarilo razobešana v bližini Gorice: 20. aprila so usmrtili Gradnika, Kragulja, Muniha in Kobala, 21. aprila Andreja Laharnarja, Simona Goljo, Štefana Maraža in Andreja Goljo, 23. aprila Matijo Podgornika, Valentina Lapajno in Valentina Muniha. Pred zbranimi župani vseh tolminskih sosesk so položili glave za to, kar so dosegli slovenski kmetje šele po 1848. letu.³⁹

Drugi uporniki — iz spodnjega dela dežele pa so bili sojeni po svojih deželskih sodiščih.⁴⁰ Vendar je bila dolga sodba končana šele dve leti pozneje, leta 1716. Zaključno poročilo o tej sodbi, izvršeni na podlagi posebnega cesarjevega dekreta z dne 8. marca 1716, je podal takratni goriški deželni glavar grof Wildenstein 22. aprila 1717. Dne 12. septembra je bilo izpuščenih še tistih 61 upornikov, ki so bili dotlej v ječi, pač pa jim je bilo delno (do polovice, tretjine ali četrtine) zaplenjeno premoženje. Župani in vaški sodniki, ki so se udeležili upora, so bili odstavljani in njihova ponovna izvolitev za vselej prepovedana. Vaščani posledje niso smeli več voliti svojih županov sami, marveč le predlagati tri može (na zahtevo gosposke lahko tudi po dvakrat), izmed katerih je nato izbiral zemljiški gospod. »Prokuratorji« in »notarji« na Tolminskem niso smeli več izvrševati svojega posla, ker so v času upora Tolmince podpihovali. »Dunovniki, ki niso bili obenem dušni pastirji« (ecclesiastici non curati) in ki »so zapeljevali to preprosto ljudstvo z najslabšimi nasveti«, so bili izgnani ne le iz Tolminskega, marveč iz vse Goriške in v bodoče niso smeli dobiti nikakega cerkvenega mesta na Tolminskem. Nemški Rut, ki se upora ni udeležil, je dobil za nagrado 300 goldinarjev, vsa druga gospostva pa so morala plačati težke kazni: Tolminsko 2000, Rihemberk 1500, Švarcenek 650, Kanal 600, vasi okrog Števerjana 200. Glavarjevi odloki o vsem tem so bili razglašeni v nemškem originalu, pa tudi v slovenskem in nekateri v italijanskem prevodu.⁴¹

Tolminske upornosti s tem seveda ni bilo konec. Leta 1787 so se Tolminci v zvezi s preračunavanjem zemljiškega davka v nove mere ob izdelavi jožefinskega katastra znova uprli, v končni borbi proti zemljiškemu gospostvu leta 1848 pa je prav tolminski poslanec Gorjup v dunajskem državnem zboru ostro ugovarjal proti zahtevi, da so bile podložniške dajatve zemljiškim gospodom kardakoli opravičene: »Dolgo trajajoča krivica postaja vedno krivičnejša, ne dobi pa veljavne pravica.«⁴² In končno je bilo prav Tolminsko v narodnoosvobodilni borbi med naj-

bolj trdnimi postojankami osvobojenega ozemlja na Slovenskem Primorskem, ob čemer se je tudi v tej največji borbi za slovenski narodni obstanek znova pokazala stara borbenost tolminskih puntarjev.

OPOMBE

1. Gl. B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, 1944, posebej za tolminske upore str. 117—118, 122—123, 129 in tam nav. literatura. — 2. O vlogi deželnih stanov: S. Vilfan, Deželni ročini kot viri naše ustavne zgodovine, GMS 25—26, 1944/45, str. 65—84 z literaturo; o avstrijski finančni politiki: F. Mensi, Österreichische Finanzgeschichte v. Mischler-Ulbrich, Österr. Staatswörterbuch, 2. izd., 1905 (in sep.). — 3. F. Mensi, n. d., sep. str. 22—23. — 4. J. Šorn, Donesek h kmečkim uporom v letih 1705 in 1713, ZČ 4, 1950, str. 171—177. — 5. S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 113—115; J. Šorn, ZČ 4, 1950, str. 177 do 178. — 6. Najobsežnejša obdelava je ostala doslej pri S. Rutarju, Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 113—119; vendar je več stvari popravil že I. Pregelj v »Tolmincih«, prvič DS 1915/1916, sedaj Izbrani spisi 9. zv., 1954, kjer na več mestih navaja vire; gl. tudi J. Šorn, ZČ 4, 1950, str. 179—182. Moj prikaz, ki je večinoma povsem nov, se opira na vire iz Dunajskega državnega arhiva, ser. Österr. Akten, Görz, Gradisca, Friaul, Bauernaufstand 1713; v nadaljnem navajam le fascikle. Prepis aktov je preskrbel tov. Ivan Kreft in jih podaril 1949 Inštitutu za zgodovino pri SAZU. Dasi kažejo ti viri upor v mnogočem v povsem novi luči, vendar njegova podoba še ne more veljati za

dokončno v vsakem pogledu, ker bi bilo potrebno pregledati še goriški in graški arhiv; prvi je bil že preiskan, vendar bi bilo z novimi viri treba vzporediti one, ki sta jih rabila Rutar in Pregelj, medtem ko graški arhiv v tem pogledu sploh še ni bil preiskan; dunajski akti pa dokazujejo, da so šla vsa poročila na Dunaj preko Gradca. — 7. S. Rutar, n. d., str. 112—113. — 8. Fasc. 20, fol. 351—352. — 9. K temu gl. S. Rutar, n. d. — 10. S. Rutar, n. d. — 11. Fasc. 23. — 12. S. Rutar, n. d.; Pregelj, str. 278. — 13. I. Pregelj, str. 276; fasc. 21, fol. 420—425. — 14. Fasc. 17, fol. 7—8; omemba napada na mitnico v Kanalu v aktu z dne 2. V. kot *novoga* — fasc. 17, fol. 123—126 — kaže, da ni opravičeno Rutarjevo datiranje v konec marca. — 15. Fasc. 17, fol. 125—126. — 16. Fasc. 17, fol. 130—131; I. Pregelj, str. 296. — 17. Fasc. 22, fol. 268—296. — 18. Fasc. 17, fol. 101. — 19. Fasc. 17, fol. 143—148 in 157—159. — 20. Poročilo z dne 17. VI. 1713. — 21. Fasc. 23, fol. 47—54. — 22. Fasc. 23. — 23. Fasc. 17, fol. 145—148. — 24. Fasc. 22, fol. 252. — 25. Fasc. 22, fol. 252. — 26. Fasc. 22, fol. 349—351. — 27. Fasc. 17, fol. 123—126. — 28. Fasc. 17, fol. 150—151. — 29. I. Pregelj, str. 310—311; glede datuma glej fasc. 22, fol. 349—351; glede števila čet J. Šorn, ZČ 4, 1950, str. 181 (o Hrvatih je nastala v spisih kranjskih deželnih stanov št. 400 pač zaradi ločenega povratka 400 Karlovčanov). — 30. Fasc. 23, fol. 47—54. — 31. S. Rutar, n. d. — 32. I. Pregelj, str. 341—342, a z mesec dni premaknjenimi datumi; S. Rutar, n. d. — 33. Fasc. 20, fol. 278 do 281. — 34. Fasc. 20, fol. 503—505. — 35. Dun. arhiv 1713. — 36. Fasc. 21, fol. 420—425. — 37. Dun. arhiv 1713. — 38. Fasc. 21, fol. 423—425. — 39. S. Rutar, n. d.; I. Pregelj, str. 368—375. — 40. Dun. arhiv 1717, fasc. 12/4. — 41. Dun. arhiv 1717, fasc. 12/4. — 42. S. Rutar, n. d., str. 121; B. Grafenauer, Slovenski kmet v letu 1848, ZČ 2—3, 1948—49, str. 50.

KAKO JE NASTAL SOŠKI ODRED

IVO JUVANČIČ

V arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani je ohranjen razmeroma debel fascikel z naslovom: »Loški-Soški odred 1942/43«. V njem so zbrani najstarejši dokumenti o partizanskih bojih in uporih primorskega ljudstva proti fašistični oblasti. Niso ohranjeni vsi, ali vendar v zadostni meri, da nam lahko podajo jasno sliko o položaju leta 1942 v Sloveniji in v Slovenskem Primorju, v dobi, ki je za sile osi pomenila višek moči, saj je Mussolini čakal pri El-Alameinu, da vkoraka s svojimi »zmagovitimi« četami v Egipt, Hitler pa pričakoval vsak trenutek padeč Stalingrada, da potem požene svoje armade čez Kavkaz preko Male Azije. Evropa je bila na tleh; oboroženi upor je zajemal edino Jugoslavijo. Tu je divjala tretja sovražna ofenziva, ki je hotela zlomiti odpor partizanskih sil.

Prav ko je bila ofenziva v Sloveniji, ki se je začela 16. julija 1942 in se nato valila preko vse slovenske zemlje, avgusta meseca na višku, takrat ko so Italijani v Kočevskem Rogu obkolili partizanske enote z Glavnim poveljstvom, CK KPS in z Izvršnim odborom OF, zaznamuje Slovenska Primorska dva značilna dogodka, ki vsak zase in v medsebojni zvezi povesta, da je bilo slovensko

partizanstvo neuničljivo: ustanovitev prvega primorskega partizanskega bataljona »Simona Gregorčiča« na Vitovljah 10. avgusta 1942 in kmalu zatem — 27. avgusta — ustanovitev Soškega odreda.

Če hočemo biti prav natančni, moramo reči, da je na ta dan — 27. avgusta — že izšla naredba št. 1 odreda samega, ki omenja ustanovitev po naredbi Glavnega poveljstva; te same pa ne poznamo. Izdal jo je najbrž namestnik komandanta Aleš Bebler, idrijski rojak, ki je takrat s komisarjem Silvom Moščanom vodil operacije izven italijanskega obroča na Notranjskem, v Dolomitih, kjer so partizanske enote tolkle v hrbet sovražne ofenzive.

Iz konspirativnih razlogov je novo ustanovljeni odred vse do prestopa jugoslovansko-italijanske meje nosil ime Loški odred, ker se je gibal onstran Snežnika, v Loški dolini med Cerknico in Prezidom in imel stike s hrvaškimi enotami (sodeloval je v bojih zlasti z bataljonom »V. Gortan«).

Iz naredbe št. 1 izvemo, da je komandant odreda tržaški rojak M. Bračič, namestnik komisarja pa naj bi bil Saša Lemut, komandant primorskega bataljona »S. Gregorčiča«, za katerega smrt pa Glavno poveljstvo še ni

izvedelo, saj je padel v zasedi pri Krombergu že 17. avgusta. Odred je štel dva bataljona po tri čete; prvemu sta poveljevala Slavko in Levc, ki je pozneje padel na Krasu kot komandant Kraškega bataljona, drugemu pa Cene Bavec in Boris. Tretji bataljon, ki naj bi prišel v sestav odreda, je bil Gregorčičev bataljon, ki ga pa naredba imenuje Tolminski, znamenje, da Bračič ni imel zadostnih poročil s Primorske.

To nam potrdi tudi dopis odreda, ki ga je Bračič poslal bataljonu 27. avg., v katerem ga ponovno imenuje Tolminski. V dopisu zahteva, naj se mu pošlje številčno stanje bataljona, in poziva Lemuta, naj se takoj javi v štabu odreda. Četi bataljona (Vipavska in Tolminska) pa naj pripravita dovolj hrane, da se nato lahko izvrši premik odreda na Primorsko. Istočasno je Bračič poslal štabu Gregorčičevega bataljona puškomitraljez.

Po tem pismu je Bračič moral dobiti neko sporočilo o Gregorčičevem bataljonu, ki pa nam ni ohranjeno; mogoče je bilo samo ustno. Le tako si razložimo njegovo naredbo št. 8 od 3. septembra 1942, s katero kot nadrejeni komandant ukazuje reorganizacijo primorskih partizanskih čet in bataljonov. Zvedel je za obstoj Gregorčičevega bataljona, pravzaprav za njegovo ime in za čete, ki so ga sestavljale, za Pivško in Tolminsko četo in za komandni kader. Beseda reorganizacija je najbrž samo deloma na mestu, kolikor se je namreč z naredbo št. 8 Pivška četa vključila v sestav Gregorčičevega bataljona, kateremu do tedaj ni pripadala. Ta prva primorska četa se je po boju na Nanosu v aprilu 1942 preimenovala v Brkinsko četo, odšla na ozemlje Snežnika, kjer je večinoma logorovala in vršila svoje akcije, našla stik z bataljonom M. Židanška na Notranjskem in postala sestavni del tega bataljona. In še eno reorganizacijo lahko omenimo kot dokazano, in sicer to, da se iz Tolminske čete s to naredbo osnuje bataljon s komandantom Maksom in komisarjem Emilom, ki naj bi šele prišla iz odreda, istočasno pa bi na Tolminsko prišel tudi prvi bataljon odreda iz Loške doline. S tem v zvezi se

odreja tudi področje obeh bataljonov; meja naj bi bila črta Solkan—Čepovan—Bukov vrh—Črni vrh do stare meje. Južno od te črte naj bi bilo področje Gregorčičevega, severno pa Tolminskega bataljona.

Kar naredba št. 8 odreja glede imenovanja štaba Gregorčičevega bataljona, njegovih čet in poveljnikov, se ne ujema s stanjem, kot nam ga daje pismo štaba Gregorčičevega bataljona z dne 17. septembra 1942 in ga je štab odreda prejel 26. septembra. Ni verjetno, da bi Bračič s svojo naredbo št. 8 hotel izvršiti kakšna preimenovanja, zato je edino mogoče, da so v tej naredbi podana tista imenovanja, kot so veljala konec avgusta in v začetku septembra in jih je izvedel on. Zato so tudi za nas zanimiva. V bataljonski štab imenuje komandanta Rudija — M. Greifa, komisarja pa Vidkota; prav ta izpade v pismu štaba Gregorčičevega bataljona z dne 17. septembra 1942. Mogoče pa je, da je po smrti Saše Lemuta in ob spremembi, ki je v poveljstvu tedaj nastala, nekaj časa bil res komisar Vidko. 17. septembra se kot komisar imenuje Igor-Miro Špacapan.

Tudi glede čet Gregorčičevega bataljona najdemo v naredbi št. 8 že pri samih četah, ki jih omenja, to spremembo, da se poleg spodnje in gornje vipavske čete omenja tudi Trnovska četa, o kateri ni več govora v pismu štaba bataljona.

Na to naredbo št. 8 in na naredbo št. 1 in spremni dopis z dne 27. avgusta je štab Gregorčičevega bataljona odgovoril 17. septembra, istočasno s pismom Pavleta-T. Brejca, člana Pokrajinskega komiteta KPS za Primorsko. Komandantu Bračiču je ta dva odgovora prinesla 26. septembra patrolja s Primorske. Takoj isti dan je pisal Glavnemu poveljstvu, kateremu je v prepisu poslal obe pismi. Iz tega pisma je razvidno, da se je odločil, da gre sam s patroljo na Primorsko; odšel je najbrž takoj isti dan, dasi v nekem drugem, poznejšem poročilu na Glavno poveljstvo (št. 4/1 8. oktobra 1942) pravi, da je šel že 25. septembra, kar pa ni mogoče, saj je prepis pisma z dne 26. septembra še lastnoročno podpisal in shranil v arhivu. Z njim sta najbrž odšla tudi novo imenovana komandant in komisar Tolminskega bataljona Maks in Emil, ki sta prispela v taborišče Tolminske čete in od tam poslala štabu odreda svoje prvo poročilo 18. oktobra. Bataljon še ni bil formiran; v taborišču sta našla le 39 mož, močnejša patrolja 20 mož pa je bila nekje na Bovškem; iz tega in drugih poročil se zdi, da

Grupa Soškega odreda na pohodu

je hotela celo preko Predila v Rabelj. Tega pa ni izvršila, ker teren ni bil politično še zadosti pripravljen.

Nas tu zanima poročilo Gregorčičevega bataljona in poročilo Pavleta-Toma Brejca. Iz obeh zveni veliko veselje in zadovoljstvo ob ustanovitvi Soškega odreda; štab Gregorčičevega bataljona se še posebno zahvaljuje za poslani puškomitraljez. Brani ime bataljona »S. Gregorčič«, češ da je bataljon to ime sprejel sporazumno s PK KPS in z Glavnim poveljstvom; ime pesnika, ki ga pozna vsak Slovenec, ljubi pa ga še zlasti vsak Goričan, je privlačna sila za partizanstvo in hudo orožje proti belim prav zato, ker je bil duhoven. Bataljonski štab poroča nato o stanju moštva in o oborožitvi. Prvo vipavsko četo sta vodila Iztok in Stric, drugo Slavko in Tiger, Tolminsko Peter in Mitja, Kraško pa narodni heroj Stjenka in Slovenko. Narodni heroj Vojko-Janko Premrl je bil že namestnik komandanta Rudija-M. Greifa. Bataljon je štel 140 mož, imel pa le 85 pušk, 4 mitraljeze in eno brzostrelko. Imel je še 80 avstrijskih defenzivnih bomb, ki »smo jih sami napolnili z eksplozivom«, kot pravi poročilo. Preživeli tovariši povedo, da je bil Stjenka tisti, ki jih je izdeloval; neeksplozirano strelivo iz prve svetovne vojne, ki je še ležalo v zemlji po Krasu, je bila partizanska zaloga.

Pismo Pavleta-T. Brejca poudarja, da je kot član PK KPS dobil zagotovilo, da se na Primorskem »ne bo nič zgodilo brez predhodnega zaslišanja merodajne politične oblasti«. To poudarja prav zato, ker je položaj Primorske svojstven zaradi dolge italijanske okupacije, kjer je treba »masovno širino OF čuvati nad vse, ker je ljudstvo tu prežeto s sovraštvom do okupatorja drugače kot tam preko«. Pismo obsega po daljšem uvodu kar 15 točk; podpisala sta ga tudi komandant in komisar Gregorčičevega bataljona. Znak odkrite in ponižne samokritike, da se tako izrazim, je točka 5, v kateri je rečeno, da je poveljstvo bataljona za dani položaj prešibko; zaradi mobilizacije letnika 1923, ki so ga takrat italijanske oblasti vpoklicale, je bil dotok v partizane velik, pomanjkanje orožja pa tudi veliko. Vse to je zahtevalo od bataljonskega vodstva, da stalno in ponovno napada sovražnika, da si tako pripori potrebno orožje.

*

Kaj pa je medtem delal Loški odred, njegova dva bataljona v Loški dolini, ko je

Narodna heroja M. Bračič in I. Turšič-Iztok

čakal, da gre na pot čez mejo? Poročila odreda Glavnemu poveljstvu o njegovih bojih so precej izčrpna in obširna.

V noči od 3. na 4. september je odred napadel belogardistične in italijanske posadke v Loški dolini. V ta namen je zaprosil za pomoč tudi hrvaške enote (katere, poročilo ne pove). Obljubili so pomoč 80 mož, ki so jo pa nato iz neznanih vzrokov odvedali. Odred je akcijo kljub temu izvršil.

Ena četa — 25 mož — je napadla Stari trg. Napad se je, kot je razvidno tudi iz italijanskega poročila, ki ga bomo omenili, le deloma posrečil. Četa je vdrla v trg, a postojanke same ni mogla uničiti; padel pa je izdajalski belogardistični kaplan F. Kramarič. Poročilo odreda pravi, da so imeli Italijani 10 mrtvih. Sam vdor in odhod čete se je izvršil med petjem partizanskih pesmi. Lastnih izgub četa ni imela, bili so le trije ranjeni.

Ostale čete so istočasno napadle belogardiste v vaseh Dane, Viševk, Pudob in v Podložu. V Podložu pa napad ni uspel. Ob tem času je z odredom odšlo več družin terenskih delavcev in družin partizanov, vsega okoli 50 ljudi, ki so se umaknili na hrvaško osvobojeno ozemlje, najbrž onstran Prezida. Iz poznejšega poročila (št. 7 od 16. septembra 1942) zveemo, da se je po tej loški akciji pred maščevanjem belogardistov in Italijanov umaknilo iz loške doline še 150 oseb v gozdove in prišlo v hrvaško taborišče blizu vasi Sokoli, kjer je za njihovo varstvo bil razmeščen del bataljona M. Zidanška. Niso bili samo borci, ki so zapuščali domača ognjišča. Pred sovražnikovim besom so morali v gozdove tudi otroci in žene.

O napadu na Stari trg nam je dosedaj znan samo odgovor poveljnika XI. armadnega zbora generala Robottija poveljstvu skupine G. a. f. (Guardia alla frontiera — graničarji), ki mu je poslala poročilo o napadu. V tem odgovoru Robotti pripominja, »da bi posadka Starega trga morala bolj živo reagirati, upoštevajoč njene sile, saj je napadalcev bilo okoli sto (mogoče tudi manj...),

„obkoljenih“ pa je bilo mogoče še enkrat več. Morali bi kljub noči izpasti in preiti v napad«. Tako Robotti. In mož je imel prav. Saj je res napadalec bilo manj kot sto — samo 25. In vendar se junaški italijanski graničarji niso upali ganiti. (Ital. poročilo v ital. arhiva v MNO, fasc. 25c/1 : Op 02/8447, 3. septembra 1942).

10. septembra je prišlo do boja nad Babno polico (poročilo št. 7, 16. septembra 1942 in naredba št. 4, 11. septembra 1942). Dan prej se je odred vrnil iz Parga, kjer se je skupaj s hrvaškim bataljonom V. Gortana boril z Italijani. Prvi bataljon odreda je dobil ukaz, naj gre v zasedo nad vas Vrh, ker so Italijani z belčki prihajali na Babno polico pobirat poljske pridelke. Ob pol sedmih zjutraj je prišlo do spopada; Italijani so zasedo izvohal; uro nato je posegel v boj še drugi bataljon. Boj je trajal do desete ure, odred je izgubil mitraljezca Janka, mitraljez pa je bil rešen; teže ranjen je bil komandant I. bataljona Slavec, ki je, kot izvemo iz naslednjih sporočil, ostal za boj nesposoben. Glavno poveljstvo je hrabremu in neustrašenemu borcu dovolilo, da gre na Gorenjsko; v bolnici je imel pri sebi ženo in desetmesečnega otroka. Toliko naša poročila o tem boju.

Ohranjeno pa imamo v italijanskem arhivu (fasc. 25c/1 Podgora—Babino polje 10. septembra 1942) tudi italijansko poročilo in vredno je, da ga podamo vsaj na kratko, da spoznamo, kako širokoustni so bili tudi v tem primeru italijanski poveljniki. Poročilo pravi, da je bil bataljon G. a. f. 1/XXI. sektorja s Cerknice pod poveljstvom majorja Giannangelija, ki je izvedel to hajko na partizane in istočasno tudi na poljske pridelke v coni Babne police.

Pred glavno kolono dveh stotnij strelcev, 1 motor. odd., 1 odd. minometov 81 in petdesetorice belogardistov, je šla 20 min. prej predhodnica, ki je štela eno stotnijo črnih srajc bataljona »M« in en vod art. 161 bat. 17. polka; če vse to seštejemo, dobimo blizu 500 mož proti 120, kolikor je ves partizanski odred takrat štel. Predhodnica je po ital. poročilu imela nalogo, da zasede višine okoli Babne police in sicer kote: 770, 757, 891 in 896, da zavaruje glavnino, ki bi čistila gozd med kotami in dosegla Babno polje. Predhodnica bi se morala vkopati, belogardisti pa bi morali s civilisti pobirati poljske pridelke, ko bi glavnina prodirala proti Babnemu polju in Prezidu.

Tak je bil načrt. Kako je potekla izvedba, nam poročilo pripoveduje v nadaljnjem. Predhodnica se je okoli šeste ure približala

koti 770, da jo zasede, ko so jo napadli uporniki, utrjeni v starih jugoslovanskih mejnih utrdbah. Medtem ko je predhodnica doživela prve izgube, je italijanska glavnina pričela obkoljevati partizane z vzhoda; vendar se je predhodnici posrečilo, da je ob podpori minometov pregnala »sovražnika« proti koti 757. Tu je čakala italijanska glavnina. Partizani so se morali pred silo umikati proti koti 891 »skozi gozd, s seboj so odnesli številne mrtve in ranjene«, kot pravi dobesedno ital. poročilo. Boj pa še ni bil končan. S kote 896, ki so jo zasedli belogardisti, so ti frontalno napadli koto 891, medtem ko je druga stotnija napadla s severa, s Tolstega vrha, desno partizansko krilo. Pomagal je še minomet in »uporniki« so se umaknili proti hrvaški meji.

V poročilu sledi nato slavospev poveljniku, majorju: »pieno di capacità, dinamismo, audacia, rendimento«; o vojaki, ki so se pohvalno izkazali, pravi, da bo še poročal. Po zagotovilu, da naslednji dan to je 12. septembra, izvede novo čistko proti upornikom v smeri Prezida, ki se je bo udeležila še ena enota, četa črnih srajc 8. bat. »M«, slede izgube: podporočnik Dulio Fr. 161. baterije in artilerist Lovat Vito 311. baterije, mrtva. Od šestih teže ranjenih — vmes je en belogardist — je, kot pravi s črnim pripisano pripomba, eden že umrl; lahko ranjene so Italijani imeli 4. Partizani pa da so imeli 11 mrtvih in 20 ranjenih.

Poročilo ne rabi pripomb. Njegova napih-njenost izstopa preveč jasno, odbijajoče; da so izgube odreda, enega mrtvega in enega ranjenega, pomnožili kar z 11 oziroma z 20, ni nič čudnega za tistega, ki pozna italijansko poročanje. Čudno je le, da niso poročali o partizanskih silah; ob podobnih napadih jih navajajo najmanj 1000.

23. septembra je enota odreda minirala še progo pri Rakeku. Odred se je po tej akciji posvetil kmetovanju, kot pravi neko poročilo; začel je namreč tudi zbirati poljske pridelke na opuščenih njivah in jih shranjevati; do 15. oktobra je imel spravljenih 335 mernikov krompirja, 200 kg fižola in 60 kg suhega sadja (poročilo 15. oktobra 1942). Le dve oboroženi akciji imamo še omenjeni: Kozaršče in Grahovo.

Kozaršče so obkolili 16. septembra, vendar se je dvajsetorici belogardistov posrečil pobeg; štiri zajete so razorožili in spustili, ker je šlo za zapeljance. Samo eden je padel, ker se je uprl z orožjem. V isti noči so enote Notranjskega odreda napadle belogardistično postojanko Begunje, na katero je odred

že tudi računal (poročilo št. 15, 26. septembra 1942), a so ga tako prehiteli.

Načrt, da bi razorožili nekaj belogardistov v Grahovem, se ni posrečil. Bilo je 8. oktobra. Tja je šel le en vod 18 mož, ki je temeljito opravil drugo delo: Italijanom je zažgal vojaške barake. Poročilo odreda Glav. pov. od 15. oktobra niti ne omenja, da je zgorela tudi bivša graničarska obmejna stražnica, od katere so ostali le zidovi, kot pravi italijansko vojaško poročilo (01/12669 S, 10. oktobra 1942). Škoda je bila velika, saj je samo spalnica za vojake merila nad 50, kovačnica nad 14, kuhinja pa 12 metrov.

Poleg borb in kmetovanja, ki je bilo nujno, saj je bilo na vsak način potrebno, da se pospravijo poljski pridelki, da ne pridejo v roke sovražnika, odred ni zanemarjal političnega in kulturno-vzgojnega dela. Izvršil se je partijski tečaj in tečaj za politkomisarje. Na splošnih političnih sestankih so ob dnevnih političnih in vojnih dogodkih pretresali tudi nacionalno vprašanje, ki je bilo važno za problematiko primorske zemlje; govorili so o partizanskem gledališču (poročila Glavnemu poveljstvu 5. oktobra, 15. oktobra 1942). Sestanki so bili vsak dan. Poleg teh so imeli še bataljonski in četni poveljniki deset sestankov in 15 ur vojaških vaj od 1. do 15. oktobra. Tako se je odred pripravljal, da prestopi staro italijansko-jugoslovansko mejo.

Zanimiva so odredna poročila o položaju v Loški dolini. Demoralizacija vaških belih straž je pod vplivom odredove propagande napredovala toliko, da so mnogi vračali Italijanom orožje, drugi iskali stike z našimi borci in jih preskrbovali s hrano. »Ljudje so premagali strah, ki so ga jim vcepili belogardistični kolovodje pred partizani po tretji sovražni ofenzivi, ki je požigala, plenila in pobijala nedolžne prebivalce, druge odvajala v taborišča smrti. Kmetje, ki so ob sovražni ofenzivi raznesli nekatera partizanska skladišča, so sami od sebe začeli vračati pšenico in drugo« (poročila kot zgoraj).

Po odhodu komandanta Bračiča na Primorsko je odred vodil namestnik komandanta Levč. Kdaj je Bračič prišel v stik s štabom Gregorčičevega bataljona, ni mogoče ugotoviti. Iz ustnih virov iz povojne dobe vemo, da se je sestal tudi s članom Pokrajinskega komiteja, s Pavletom-T. Brejcem in narodnim herojem Veluščkom, ki je v tej dobi delal za OF na Primorskem. Če upoštevamo, da je imel Bračič zelo nagel tempo dela (poročila piše takoj po izvršenih akcijah, včasih že isti dan), moremo reči, da je

prišel na Primorsko 2. ali 3. oktobra, ker je že 4. oktobra izdal svojo prvo okrožnico, ki že nosi naslov »Soški odred«. Do tedaj so vse njegove naredbe in poročila imela naslov »Loški odred«. Tu nas zanimajo predvsem podatki o Soškem odredu in njegovem prihodu v Slovensko Primorsko.

Iz dopisa, ki ga je 5. oktobra 1942 poslal Tolminskemu bataljonu (Štab S O 3/1), izvemo, da so pri Tolminski četi bili tovariši, ki so v noči od 30. na 31. avgust zbežali iz taborišča v Gonarsu. V tem dopisu Bračič ostro nastopi proti klepetavosti in zahteva večjo konspiracijo. Zanimivo je tu njegovo navodilo glede javk. Ker so javke v dolini pri raznih osebah že vsem znane, zahteva odslej, da se v gozdu ali na poljubnem kraju vkoplje v zemljo škatla, v kateri se pusti navedba, kje je najti četo ali kurirja; na isti način naj se dogovore tudi ure in dnevi za sestanke kurirjev.

Ko je vse to uredil, je 8. oktobra 1942 poslal poročilo Glavnemu poveljstvu (št. 4/1), kjer podaja svoje vtise in sodbo o položaju, prosi zlasti za kadre, ki jih primanjkuje, za literaturo, ki je ni v zadostni meri, obenem pa že sporoča, da ima v načrtu izdajanje »Primorskega partizana« samo, če bo prišel do materiala. List je začel res izhajati, a pod naslovom »Soški partizan in zaščitnik«, glasilo Soškega odreda; v arhivu Muzeja NO je ohranjena le 3. št. iz februarja 1943. Zanimivo bi bilo izvedeti, če ima kdo 1. in 2. št. in vse druge. Ob koncu svojega poročila podaja Glavnemu poveljstvu še pregled akcij primorskih čet od junija 1942 dalje.

Isti dan, 8. oktobra (št. 5/1), je dal ukaz za prehod čez mejo prvemu bataljonu v Loški dolini. Bataljonu naj se pridruži tudi štab odreda s komisarjem. Bataljon naj pride brez konj, vsak partizan naj v vrečki nese 3–4 kg suhe hrane, drugače pa le najpotrebnejše.

V Bračičevi odsotnosti se je v odredu nekaj spremenilo, tako da se je prehod izvršil drugače, kot je komandant Bračič ukazal. Že 1. oktobra 1942 je Glavno poveljstvo, namestnik komandanta Primož, ukazal, da se mora iz odreda izločiti 25–30 mož za terensko delo in za zveze, ki bi morale teči v tri smeri: do hrvaškega II. odreda, do Notranjskega odreda in do Soškega odreda.

Ko so 15. oktobra, torej po sedmih dneh, prispeli kurirji z Bračičevim ukazom za odhod 1. bataljona, so na sestanku štabov obeh bataljonov (sporočilo 16. oktobra 1942 Glav. pov.) sporazumno odločili, da gre od

vsega odreda na Primorsko le 85 mož z 9 puškomitraljezi (eden ostane četi za zveze), ki se priključijo Ronkovemu bataljonu Notranjskega odreda; s temi možmi pa gresta tudi oba bataljonska štaba.

Tu moramo napraviti še eno pripombo. Poročilo 5. oktobra Glavnemu poveljstvu govori, da v odredu vlada neko nerazpoloženje za prehod čez mejo. Iz poznejših poročil izvemo, da je temu bil vzrok ponesrečeni poskus prehoda Primorskega bataljona konec julija, ko je 1. avgusta 1942 padel v Mrzli jami pri Jureščah komandant tega bataljona Smeli-Stane Kovač. Vzgojno delo je to nerazpoloženje kmalu odstranilo, saj so od odreda, če izvzamemo četo za zveze, bili pripravljani vsi tovariši za odhod.

Priprave za pot so zahtevale nekaj dni. 19. oktobra imamo prvo poročilo pod naslovom »Soški odred, Notranjskemu odredu: Odpotujemo.« Konspiracija ni imela več pomena. Gregorju, politkomisarju 2. bataljona Notranjskega odreda, je bil predan spisek moštva, ki je ostalo; poleg čete za zveze (karavle, kurirji) je ostala tudi bolnica. Vendar je že tu pripomba, da bo zdravnik Peter sledil odredu na Primorsko.

20. oktobra 1942 je Soški odred prekoračil mejo brez posebnih težav. Italijani ga niso ovirali, dasi je takrat še divjala tretja ofenziva in so še veljale odredbe generala Ferrera, poveljnika XXIII. armadnega zbora v Trstu, o strogi zapori meje, ki so jo čuvali oddelki G. a. f., in o zapornem pasu, kjer je vršila čistke divizija Novara. Iz spominov, napisanih po vojni, izvemo, da je primorsko ljudstvo borce odreda povsod navdušeno sprejemalo.

Dopis štaba Soškega odreda dne 28. oktobra 1942 (št. 7) nam daje zaključno sliko. Odred je prišel na določeno mesto 24. oktobra, štel pa je le 70 mož z 8 puškomitraljezi; v zadnjem trenutku jih je nekaj iz nam neznanega vzroka ostalo še onstran meje. Naredba št. 14, ki pa ni ohranjena v arhivu odreda, je dala končno razporeditev odreda. Vendar pa iz dopisa Glavnemu poveljstvu zvemo vsaj najvažnejše podatke. Ustanovili so tri bataljone in ne samo dva, kot je v začetku nameraval Bračič. Gregorčičev bataljon je štel približno 100 mož z 80 puškami in 4 puškomitraljezi; Tolminski 100 mož s 75 puškami in 6 puškomitraljezi, Kraški pa 80 mož s 55 puškami in 3 puškomitraljezi.

Iz te razporeditve spoznamo, da je Gregorčičev bataljon oddal nekaj svojega moštva Tolminskemu in najbrž tudi Kraškemu bataljonu. Novodošli tovariši so odšli prav

tako v ta dva bataljona, kar je razvidno zlasti iz poveljniškega kadra, ki nam je znan iz poznejših dopisov.

Področja med bataljoni, ki jih je naredba št. 14 najbrž jasno začrtala, nam niso natančno znana; pač pa izhaja iz naslednjih dopisov štaba odreda, da so Brda onstran Soče spadala v področje Tolminskega bataljona, dokler se ni iz čet tega in iz čet Gregorčičevega bataljona v decembru 1942 osnoval četrti bataljon odreda, Briški.

Štab odreda je v začetku stal pred dvema najnujnejšima nalogama. Prva je bila mobilizacija, ki jo je narekoval tudi okupator sam s svojimi vpoklici pod orožje. Mnogi mladi fantje niso hoteli v italijansko armado, druge je bilo treba šele pridobiti, kar glede na razpoloženje ljudstva ni bilo težko. Že v omenjenem prvem poročilu Glavnemu poveljstvu govori Bračič, da se čete množe, da je ugoden teren za mobilizacijo zlasti Vipavska dolina in Tolminska. S to nalogo je bila povezana druga: pridobivanje orožja. Lovske in stare avstrijske puške so vso zimo 1942/43 zelo številne, pa najsi so imele še to veliko slabost, da je bila nabava streliva zanje težka. Zato so čete morale v napade, da si pribore novo orožje.

Ne smemo pa prezreti še tretje težke naloge, organizacijske. Komandant se je te dobro zavedal. Že 30. oktobra je izšla naredba št. 15, ki govori o knjigi dela, o operacijskem in blagajniškem dnevniku. To ni bila partizanska birokracija, temveč nujnost reda in discipline, o kateri nam govori tudi naslednja odredba št. 16, ki v prvi točki govori o tedenskem zboru čet, na katerem je treba razpravljati o vseh četnih vprašanjih, o akcijah, o delu. Raporte zaukazuje naredba vsak dan. Govori pa tudi o premeščanju, o opremi in orožju, o hrani, o dopustih in odhajanju domov, a tudi o cenzuri pisem, ki jih borci pošiljajo domačim.

Jugoslovansko partizanstvo, ki ni imelo za svojim hrbtom nobene redne jugoslovanske armade — ta se je razsula v nič, kolikor ni šla v službo okupatorjev — je preraščalo v redno vojsko, v brigade in divizije. To preraščanje se je vršilo pri vseh slovenskih odredih in prav arhiv Soškega odreda je v tem vprašanju zanimiv dokument, ki nam govori, kako na primorski zemlji, kjer se gibljejo po vseh mestih, trgih in naseljih tisoči in tisoči vojakov italijanske armade, armade imperialističnega okupatorja, nastaja po hribih in gozdovih naša nova armada. Po šestih mesecih sta se iz Soškega odreda rodili prvi primorski brigadi, ki sta že osnovni enoti redne vojske.

ZGODOVINA PLAVŽA V ŽELEZNIKIH

IVAN MOHORIC

Na številnih krajih, kjer so stale na slovenskih tleh v preteklih stoletjih fužine, goreli plavži in udarjala težka kladiva, najdemo danes komaj še prerasle ruševine, ki so ostale od nekdanjih železarn in plavžev. Le mogočne stanovanjske zgradbe nas še danes spominjajo, da so tu obstajale nekdanje močne industrijske kolonije. Skoraj brez sledu so izginili plavži v Trenti, Bohinju, Kamni gorici in Kropi, na Fužinah pri Jurkloštru, v Mislinjah, v Gradacu v Beli krajini, v Ponikvah pri Dobropoljah, na Hublju, v Tržiču, Mojstrani in Zagradcu. Ponekod nas le še krajevna imena spominjajo na nekdanji obstoj fužin. Maloštevilne ohranjene listine kažejo, da so pred tri sto leti v 54 plavžih po vsej Sloveniji topili železno rudo, pridobivali grodelj, ga v presnovkah predelovali v kovno železo, iz katerega so poveli delali žebelje, ki so bili tedaj najbolj iskano izvozno blago po celem Sredozemlju.

Še sredi preteklega stoletja je gorelo na slovenskih tleh 18 plavžev od Gradaca do Bohinja in od Prevalj do Jurkloštra. Tehnični revoluciji, ki je omogočila množično proizvodnjo železa tudi iz slabših vrst rude, so naši plavži desetletja žilavo kljubovali. Plavži, ki so pri gradbi železnic ostali ob strani, so polagoma pešali, njih proizvodnja je od leta do leta padala in končno so proti koncu XIX. stoletja drug za drugim ugasnili. O njih so danes ohranjene le še kake obledele fotografske slike, skice ali bakrorezi, toda malo podatkov. Mnoge fužine so predelali v žage, vendar je ljudska govornica ohranila krajevno označbo »fužin«, ki nas spominja na nekdanjo preteklost. Med zadnjimi sta ugasnila leta 1896 veliki plavž na Dvoru pri Žužemberku in leta 1902 kot zadnji plavž v Gor. Železnikih, katerih ogrodje se je ohranilo še po drugi svetovni vojni.

Od obeh najzanimivejših je plavž v Gor. Železnikih, ki ima dolgo petstoletno zgodovino in ki nam je po iniciativi Tehniškega muzeja Slovenije in po prizadevanju Zavoda za varstvo spomenikov ostal ohranjen v svoji nekdanji obliki kot tehniški spomenik. Tudi ta plavž je bil leta 1940 na tem, da ga podrejo in so ga brezposelni delavci, katerim je bil lastnik zemljišča obljubil, da jim pripade brezplačno ves gradbeni material plavža, če ga odstranijo, že pričeli rušiti. Z vnemo so podirali stolp plavža, ko je spomeniško varstvo za to zaznalo in doseglo ustavitve del ter preprečilo nadaljnje ru-

šenje. V pol podrtem stanju brez strehe je pričakal železniški plavž drugo svetovno vojno do leta 1949, ko je pripravljali odbor za Slovenski tehniški muzej organiziral njegovo obnovo in ohranitev. Je to edini preostali spomenik številnih fužin in železarn na Gorenjskem in Notranjskem. Je pa to obenem spomenik naše najstarejše slovenske rudarske in plavžarske dejavnosti, katere zgodovina sega do pričetkov XIV. stoletja nazaj. Po mnenju B. Hacqueta spada železarska industrija v Železnikih med najstarejše fužine na slovenskih tleh. Vse to nam daje povod, da smo zabeležili nekoliko podatkov o restavriranju našega prvega tehniškega spomenika, ki jih v naslednjem objavljamo:

Dela pri restavriranju plavža so trajala nad 4 mesece in stala okrog 150.000 din. Pričeli so z delom 10. septembra 1949. V teku zime so bila dela prekinjena in so se nadaljevala leta 1950 ter bila junija meseca zaključena. Z udarniškim delom so očistili plavž, ki je bil skoro do polovice zasut, izkopali zasipino, očistili zgradbo mahu, odstranili razrušene dele, za kar je bilo potrebnih 482 udarniških ur.

Nato so postavili tesarji s pomožnimi delavci 22 m visok gradbeni oder in napravili novo ostrešje za pokritje plavža. Zidarji so pozidali 3,80 metra stolpa in izvršili fugiranje zidu s cementnim ometom ter pozidali razrušene dele plavževega kamenitega zidu. Profesionisti so delali na obnovi plavža 4017 ur.

Za restavracijo plavža je bilo porabljenih 2100 komadov zidne opeke, 1060 komadov strešne opeke, bobrovca, 7 m³ betonskega gramoza, 12 voz mivke, 36 centov cementa, 12 m³ lesa, 18 q apna, 140 komadov spojok, 45 kg žebeljev, 16 kg vijakov in poleg tega še ves ostali ustrezni drobni in vezivni material, pločevina in žica ter drugi gradbeni pripomočki.

Po končani obnovi so stari fužinarji in fužinski delavci, ki še živijo v Železnikih, zaželeli, da bi še enkrat videli goreti plavž. Hitro so nanесли od vseh strani subega dračja in zažgali pod plavžem ogenj, nato pa ob skupni večerji obujali spomine na trde čase plavžarenja, da proslavijo pomembni dogodek obnove starega plavža.

Povod za svoječasno gradbo plavža v Železnikih so dali zakladi železne rude, ki so jo kopali na Rudnem, kar nam priča še danes ohranjeno ime naselja, dalje okrog

Dražgoš, ki jih stare listine označujejo kot Eisenberg, potem na »Knapih«, kjer je naselje ohranilo po rudarjih svoje ime. Kraj, kjer stojijo danes Železniki, v XIV. stoletju še ni imel današnjega imena, marveč so ga označevali v starih listinah z Vrati pri mostu v Selški dolini, pozneje pa kot Zgornje in Spodnje Fužine. Šele v teku nadaljnjih stoletij se je polagoma udomačilo ime Železnikov. Z rudarstvom so se bavili domačini. Pozneje so imeli fužinarji svoje rudokope in so premožnejši najeli poklicne rudarje, pa tudi kmetje so si na raznih mestih pridobili pravico do rudosledov. V poročilih Trgovske in obrtne zbornice še leta 1860 navajajo, da so se pečali z rudarjenjem Gašper Pibrovc v Selcah z eno jamsko mero, Tereza Rovtar, Andrej Kavčič, Franc Lotrič, Matevž Šolar, Gašper Prevc, Lovrenc Šolar iz Železnikov, vsak s po eno jamsko mero.

V rudarskih knjigah so rudarske pravice in kraji, kjer so sledili ali kopali rudo, označeni tako, kakor jim je ljudska govorica dala imena. Tako čitamo v spisih revirnega urada o rudosledih pod Kozjakom na Jelovci, v Kamniti dolini na Jamniku, Pod Pečjo v Hudih Brdih, na Plazu za Kačjim vrhom, na Ovčji planini, za Zmrzlico, na Coko, Laški vrh, Trogovce, Jelenca pri Dražgošah, v Lubniku in za Belo pečjo v Rdeči dolini, kjer so nabirali po večini bobovec in ga na konjih ali nosilih spravljali v dolino, pozimi tudi na saneh in samotež do plavža.

Zaloge železne rude v Selški dolini so se v teku stoletij izčrpale in železniški fužinarji so bili tako prisiljeni, da iščejo železno rudo v bolj oddaljenih krajih. Najprej so obredli Poljansko dolino in vse njene stranske doline ter so dovažali rudo iz Hotavelj, Dolge doline, z Lučen in Veharš. Pozneje so morali iti še dalje v polhograjsko področje do Lesnega brda in vrhniške okolice, končno preko Ljubljanskega barja do Golega nad Želimpljami in dalje v okolico Višnje gore ter končno do Preske in Pasjeka pri Litiji. Po tovorniških stezah in slabih potih so odondod donášali rudo preko Loke v Železnike. Čim dlje so morali hoditi po rudo, tem večji dovozni stroški so bremenili njihovo plavžarsko proizvodnjo. Rudo so plačevali po kvaliteti od 24 do 28 krajcarjev za stari cent (56 kg), visokovrednostno pa tudi po 34 krajcarjev. Cena se je ravnala po vsebini železa. Med francosko okupacijo so oblasti izdale mnogo dovoljenj za rudoslede in za pridobivanje rud.

Oskrba železniških plavžev z rudo je tako postala vedno težavnejša in končno za vse

plavžarstvo usodepolna. Vedno teže so Železniki konkurirali s fužinami na Savi in na Koroškem, kjer so imeli v hüttenberškem Erzbergu v neposredni bližini plavžev bogate sklade železne rude na razpolago. Občudovati moramo vztrajnost železniških fužinarjev, da so v takih prilikah skozi polnih 400 let uspešno mogli kljubovati konkurencom in se boriti za obstoj svojih plavžev. To je bilo mogoče le, ker so vse pridobljeno železo takoj presnovali in izkovali v žeblje ter podkve in druge kovaške izdelke, ki so jih preko Baškega sedla tovorili v Benečijo in tam ugodno prodali.

Od tod izvira že od davnih dob zanimanje furlanskih in benečanskih kovinarjev za naše plavžarstvo. Mnogi so se doselili iz Furlanije v naše kraje in postali od kovačev pozneje lastniki fužin, toda Železniki so ohranili in znali varovati svojo slovensko posest proti doseljencem. Brižinski škofje, katerim je že od XI. stoletja pripadala kot fevd Selška dolina, so začetek XIV. stoletja po ohranjenih listinah doselili furlanske kovače v današnje Železnike. Že leta 1348 je tu obstajalo pet kovačij, katerih lastnikom so škofi podelili posebne privilegije in svoboščine. Toda čisto slovensko okolje je kmalu absorbiralo doseljene Lahe in Nemce in trdoživi rod domačinov je postal in ostal gospodar plavžev, fužin in kovačij.

Obnovljeni plavž pomeni poznim rodovom simbol ustvarjalnega dela in borb slovenskega ljudstva v Selški dolini in spomenik nekdanje močne industrijske kolonije, ki se je razvila okrog plavžev. V zid ohranjenega plavža niso vklesana imena veteranov dela niti nekdanjih fužinarjev. Zato je potrebno, da izpregovorimo o njegovi doslej neznani znamenitosti in pomenu nekaj besed.

Prva znamenitost starega plavža v Železnikih je bil njegov svojevrstni organizacijski ustroj in sistem dela. Plavž in težka kladiva na fužinah so bili nedeljiva skupna last 48 fužinarjev, katerih vsak je imel na določene dni v letu, ko je prišla vrsta nanj, pravico, da topi v plavžu rudo, ki jo je sam nabral, in da pridobljeni grodelj obdela pod težkimi kladivi in ga presnuje v kovno železo ter izkuje na fužinah.

Drugi historično važen moment pa je v tem, da nam ohranjene listine nesporno dokazujejo, da smo bili Slovenci že pred 400 leti industrijsko aktivni in da sega naša rudarska in plavžarska tradicija in zgodovina že do XIV. stoletja. V združbi deležnikov železniškega plavža čitamo že leta 1568 v listinah imena Vincenca Lukiča, Jer-

neja Modrijana, Jerneja Junaverja, Andreja Breclja, Lamberta Varla in Petra Planine.

Leta 1573 so vpisani kot fužinarji Matic Šuštar, Gregor Kisovec, Primož Tavčar, Marko Plavec, Jakob Rejc in Matevž Korosec. Njim se pridružijo leta 1581 Boštjan Semen, Klemen Komar in Lavra Jutrina, leta 1583 pa Matija Šušteršič, Jurij Medved, Ahac Gašperin, Filip Janeš in Andrej Papper. Leta 1617 so vpisani Gašper Petrač, Jurij

teh deležnikov imel pravico do osebne uporabe plavža in fužinskih kladiv in je tudi to svojo pravico dejansko izkoriščal. Obratovna kampanja plavža je bila zaradi tega razdeljena na 6 in pol period letno. Vsaka perioda je štela 8 tednov ali 56 dni. Če odračunamo nedelje, je bilo 48 topilniških dni na razpologo.

Enota za taljenje rude je znašala 24 ur. Posamezni upravičenec je zato skušal svoj

Plavž konec XIX. stoletja (Risba L. Benescha)

Benedek, Janez Prezelj in M. Pintar. Za nekatera razdobja iz dobe protireformacije in tridesetletne vojne ter turških vpadov so listine uničene. V XVIII. stoletju pa srečujemo med fužinarji Vrhunca, Martinčiča, Miho Potočnika, Miho Homana, Lenarta Urbančiča, Tomaža Bohinca, Miho Voguja, Matevža Megušarja, Blaža Prevca in Lenarta Čadeža. Okrog leta 1800 se pridružijo nova imena Bogataj, Bertoncelj, Bergant, Demšar, Grohar, Jerala, Jesenko, Levičnik, Luznar, Marenk, Mlakar, Nastran in Tušek. Imena nemških kolonistov postajajo vedno bolj redka in končno popolnoma izginejo.

V Železnikih sta obstajala v preteklem stoletju dva plavža. Tisti v Gor. Železnikih je bil starejšega tipa in je pripadal 19 deležnikom. Drugi v Spod. Železnikih, ki je bil konec preteklega stoletja odstranjen, pa je pripadal 22 deležnikom. Spočetka je vsak

fužinski dan čim bolj izkoristiti, da bi pridobil čim več surovega železa. Po končanem delu so peč odprli in stopljeno kepo grodlja, tako imenovanega volka, ki se je nabral na dnu peči, izvlekli z močnimi kavljji ter jo razbili pod najtežjim kladivom na šest do osem kosov. Te kose so nato pod nadaljnimi kladivi izoblikovali, v fužinskih pečeh presnovali in končno iz njih izdelali železne palice. Take vrste visokih peči ali plavžev, ki so bili pet stoletij običajna oblika za pridobivanje železa, so zaradi tega dobili ime »peči na volka«.

Prva neprilika tega načina obratovanja je bila v tem, da je moral vsak deležnik tako rekoč pričeti iznova. Peč se je med izvlečenjem volka razhladila in prsni del je bilo treba ponovno zazidati, preden je lahko naslednji pričel topiti rudo. Poraba oglja je bila pri tem načinu obratovanja izredno

velika in s tem tudi produkcija surovega železa dražja.

Pravica »fužinskega dneva« je prehajala od staršev na otroke oziroma na dediče. Oče jo je lahko dal hčerki za doto, jo je lahko zastavil, odstopil drugemu proti odškodnini pa tudi prodal ali odsvojil. S tem je dobila ta pravica obeležje mobilne vrednote, ki so jo kapitalno različno cenili. Brez zemljišča je bila vrednotena na 500, z zemljiščem na 600 goldinarjev. Prenosnost te pravice je omogočila v toku razvoja, da so nekateri fužinarji sčasoma z ženitvijo, podedovanjem ali z odkupi združili po več deležev v svojih rokah, vendar nikdar ni prišlo do tega, da bi postal posameznik izključni lastnik fužin. Četudi so bili deležniki siromašni in nepisni, vendar so čuvali svoje deleže in jih niso niti v stiskah dali iz rok. Slaba stran tega sistema pa je bila, da se ni mogla ustanoviti močnejša združba, ki bi razpolagala z večjimi sredstvi ali krediti za modernizacijo naprav, razširjenje obratov in izpopolnitev poslovne organizacije.

Drugi nedostatek je bil v tem, da je obsegala skupnost samo talilno fazo proizvodnje železa, sicer pa je bil vsak prepuščen samemu sebi, da si nabavlja rudo in oglje, kakor ve in zna in da pridobljeno železo potem zopet sam izkuje v žeblje in druge izdelke. Naravno bi bilo, da bi skupno obratovanje organizirali od pridobivanja rude in kuhanja oglja pa do vnovčenja končnih izdelkov bodisi na združni ali delniški bazi. Pomanjkanje tako izgrajene organizacije je imelo za posameznike usodepolne posledice.

Ko se je B. Hacquet leta 1777 mudil v Železnikih in proučeval ustroj tamošnjih fužin, je predlagal, naj bi se združili močnejši fužinarji, da bi postavili modernejšo peč s trajnim obratovanjem, tako imenovano »flosovko«, ki bi bila mnogo bolj racionalna in bi porabila nesorazmerno manj oglja. Tudi vlada se je trudila, da bi razprte deležnike pripravila do združitve, vendar ni uspela. Ko so 23. marca 1796 pogoreli Gor. Železniki in so zgorele tudi fužine in skladišča oglja z zalogami, je bila dana možnost, da se postavi nova visoka peč s trajnim obratovanjem. Toda zopet so postavili le zastarelo peč na volka, ki že davno ni ustrezala takratnemu razvoju metalurgije.

Po plavžnem zapisniku iz leta 1581 so imeli Železniki tedaj najvišjo proizvodnjo železa na Kranjskem. Producirali so 3000 centov železa, medtem ko je celotna proizvodnja plavžev na Kranjskem znašala 19.650 centov. Šele na pričetku XIX. stoletja je Kamna gorica nadkrilila Železnike. Vrednost

proizvodnje industrije v Kamni gorici izkazuje leta 1808 248.270 goldinarjev, medtem ko so Železniki padli na 89.421 goldinarjev. Komaj se je železniška kolonija nekoliko opomogla, že je 23. maja 1822 nov požar uničil 109 hiš, 62 žebljarn, fužine in mehove, vodna kolesa in dovodne rake ter povzročil 204.764 goldinarjev škode.

Stroški z nabavo rud in zastarelost plavža se je vedno očitneje izražala v razliki produkcijskih stroškov nasproti koroškim in savskim železarnam. Medtem ko se je s Koroškega lahko dobil cent železa za 13 goldinarjev, je stal v Železnikih 14.50 do 15 goldinarjev. Podjetnejši fužinarji kakor Gregor Gašperlin so zato raje kupovali cenejše železo od zunaj in ga z večjim dobičkom predelali v žeblje. Gašperlin svoje fužinske pravice ni sam izkoriščal, čeprav je imel polna skladišča oglja in rude, marveč je odstopal svoje fužinske deleže proti plačilu drugim. Ogorčenje nad njegovim početjem je rastlo in ostali fužinarji so zahtevali, da jim vsaj odstopi svoje zaloge rude in oglja. Napravili so pritožbo na rudarsko sodišče in zahtevali, da naj se omeji uvoz koroškega grodlja. Sodišče pa zahtevi ni ugodilo, marveč je razsodilo, da ne more nikogar prisiliti, da bi si sam povzročal škodo na lastnem premoženju.

V takih okoliščinah je pričela produkcija plavža pojmljivo pešati. Toda kovinarska tradicija je bila tako močna, da se je železarska obrt kljub temu ohranila. Težišče proizvodnje je prešlo na kovanje žebeljev, za katere so uporabljali nad polovico uvoženega železa. Vendar plavžarstvo ni povsem prenehalo in še leta 1870 beremo v poročilih Trgovske zbornice, da je bilo zaposlenih v Zg. Železnikih 8 rudarjev, 8 plavcev, 8 presnovcov, 6 izkovalcev in 50 drvarjev ter ogljarjev. V Sp. Železnikih, kjer so imeli modernejši plavž (flosovko), pa dva topilca, en plavžarski mojster, 9 kovačev pri težkih kladivih. Žeblje so delali v Zg. Železnikih pri 40, v Spodnjih Železnikih pa pri 50 ognjiščih. Zbornično poročilo iz leta 1852 pravi, da so izkovali to leto 5452 centov žebeljev po 18 goldinarjev, to je v skupni vrednosti 98.636 goldinarjev. Kovalo je na 108 ješah skupno 432 žebjarjev. S kovanjem žebeljev je bila zaposlena tudi mladina od 12. leta naprej in žene vseh starosti. Zbornična statistika iz leta 1870 navaja, da so v Gor. Železnikih predelali 20.000 centov železne rude, žindre in odpadkov. Plavž v Spod. Železnikih tedaj že dolgo ni obratoval. Vrednost proizvodnje surovega železa v Zgor. Želez-

nikih beleži statistika z 21.000 goldinarji. Samo delavske mezde v Zgor. Železnikih na fužinah so znašale tedaj 16.700 goldinarjev letno.

V osemdesetih letih pa so strojno kovani in prešani žičniki in žebliji pričeli polniti tržišča, na katera so poprej naše železarne prodajale kovane žeblje. Nesorazmerno cenejši strojni izdelek je vedno bolj izpodrival kovani žebelj. Naročila so padala in z njimi tudi zaslužek žebelarjev. Železarstvo je zapadlo v težko krizo, iz katere trenutno v splošni gospodarski depresiji, ki je takrat vladala na Kranjskem, ni bilo najti izhoda. Leto za letom so se izseljevali ljudje trumoma posebno z Dolenjske in Notranjske v Ameriko. Tudi Železniki so padli od 5000 na 1000 prebivalcev.

Globočniki, ki so bili medtem postali skoro tričetrtinski lastniki vseh deležev na plavžu, so opustili obratovanje plavža. Valjarno na Jesenovecu so pretvorili v žago, v Ljubljani pa so prevzeli v moderno opremljeni tovarni proizvodnjo žičnikov. Stroji so dnevno proizvajali več žičnikov, kot so jih poprej izkoveale Kropa, Kamna gorica in Železniki skupaj.

Industrijska kolonija v Železnikih je živela tesno povezana s svojim okoljem, iz katerega so se krutirali fužinski delavci, drvarji, ogljarji, tovarniki in pomožni obrtniki. Bila je solidarna v borbi kmetov za njihove pravice in se je skupno z njimi udeležila leta 1516 velikega kmečkega upora. Ko je bil upor krvavo zadušen, so sledile sankcije tudi proti fužinarjem. Odvzeli so jim nekdanje svoboščine in privilegije ter za kazen naložili tako imenovani »puntarski davek«, ki sta ga morali dve generaciji plačevati.

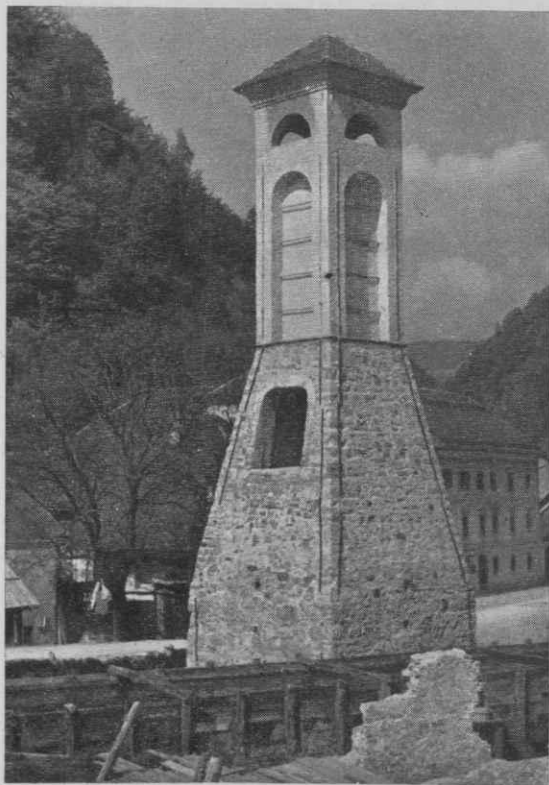
Tudi protestantsko gibanje je našlo med industrijsko kolonijo in rudarji obilo somišljenikov. Škofje so bili nad odpadništvom težko razočarani. Kot vidnega nosilca rudarskih in fužinarskih pravic so odstavili leta 1578 Felicijana Bompo, krajevnega rudarskega sodnika v Železnikih, in ga ukazali izgnati iz dežele.

Ob pričetku tridesetletne vojne, v letih 1616 do 1619, so Železnikarji pod vodstvom fužinarja mojstra Plavca branili prehode pri Oslici in na Baškem sedlu proti furlanskim vpadnikom. Prvotno so podeljevali rudarske in fužinske pravice kot fevdna oblast brižinski škofje, ki so imeli v Loki svoje gospostvo in upravo. Pozneje pa si je deželni knez pridržal pravice rudarskih koncesij in dovoljevanje fužinskih naprav zase in poveril krajevemu rudarskemu sodniku, da ureja in sodi spore med rudarji,

fužinarji in drugim prebivalstvom. Njemu je bil dodeljen sodni služitelj, ki je tehtal in meril oglje in rudo, ki so ju donášali tovarniki, in pri nepravilni teži konfisciral blago. Obenem je brezplačno opravljajal posle kurirja.

Pod dvema gospodarjema, škofi in deželnim knezom, so Železnikarji vedno zahtevali avtonomijo nasproti škofjeloški gosposki, končno so leta 1784 dosegli lastno sodstvo in pravico lastnega dominija in predstojnika gosposke s triletno poslovno dobo. Tako so imeli lastne zemljiške knjige, v katere so vpisovali fužinske naprave, ješe, kladiva in skladišča za oglje itd. Pod rudarsko oblast pa so spadale pravice do taljenja rud na plavžu in uporabe kladiv za izkovanje. Dominij v Železnikih je imel položaj poznejših županstev ter ni imel z dominiji gosposk in njihovimi pravicami nič skupnega.

Industrijska kolonija v Železnikih je vodila stalno borbo proti širjenju rovtov in lazov, kjer so požigali gozdne nasade, da so pridobivali obdelovalno zemljo in pašnike. Rovtarji so večkrat pregnali fužinarje iz gozdov in jim razdrli kope. Fužinarji so rovtarjem vračali milo za drago. Ena kot druga stran se je stalno pritoževala nad pustošenjem gozdov, vendar vsi ukrepi

Plavž po obnovitvi danes

gosposk in komisijski ogledi niso mnogo izdali. Proti raznim razvadam fužinskih delavcev so se borili in vpeljali 6. septembra 1782 nov fužinski red, toda v kratkem so se razvade fužinarjev posebno glede nočnega dela pričele zopet ponavljati.

Ob ugaslem plavžu pa je živela stara tradicija naprej in oblikovala novo življenje. Sodarji, ki so skozi stoletja izdelovali sodčke za odpremo žebeljev, so ostali zvesti svojemu izročilu in ohranili tradicijo združne sodarske obrti v Sodarski zadrugi v Češnjici tudi potem, ko ni bilo več žebeljarjev, in se presmerili na izdelavo hrastovih vinskih sodov. Živahen promet, ki se je razvijal okrog plavžev, je omogočil razvoj lesnih obrtov, posebno kolarstva, ko so bile končno zgra-

jene ceste za vprežno živino. Železarsko tradicijo pa so ohranili številni kovinarji, ki so se združili v obrtno proizvodjalno in predelovalno zadrugo, ki nosi po svojem predsedniku agilnem Niku Žumru ime »NIKO«.

Kot priča te žive zgodovine iz davnih dob nam ostaja restavrirani plavž na volka v Gor. Železnikih.

VIRI

Globočnik Anton: Der Berg- und Hammerwerksort Eisnern. Eine geschichtliche statistische Schilderung in Regestenform, 1867. — Alfons Müllner: Die Geschichte des Eisens in Krain, Wien 1909. — Hacquet B.: Oryctographia Carniolica, 1778 Leipzig. — Dr. Blaznik Pavel: Kolonizacija Selške doline, Ljubljana 1928. — Statistično poročilo Trgovsko-obrtniške zbornice v Ljubljani za leto 1870. — Bericht der Handels- und Gewerbekammer zu Laibach, 1852.

SLIKAR JOŽEF PETKOVŠEK

PRISPEVKI ZA NJEGOV ŽIVLJENJEPIS

RAFAEL OGRIN

1

Mesto Vrhnika se deli na tri dele: Hrib, Vas in Breg. Tam na Vasi pod Sv. Trojico, pred 150 leti Vas št. 41, danes Idrijska cesta št. 5, stoji dom Petkovškovih prednikov, ki se mu po domače pravi »pri Šupcu«. Hiša je staro, enonadstropno poslopje in še sedaj priča o pridnosti in gospodarski trdnosti svojih lastnikov.

Tu se je rodil 24. novembra 1793 slikarjev oče Andrej. Leta 1819 se je poročil v Verdu št. 24 s štiriindvajsetletno Veharjevo vdovo Nežo, rojeno Drašler. V zakonu se mu je rodilo pet otrok: Matevž (r. 1820), Marija (r. 1827), Ana (r. 1829) in še dva druga, ki pa sta umrla že v otroških letih. Marija se je 1847 omožila, Ana pa je 1867 umrla v Trstu. Po smrti žene Neže 1845 se je oče Andrej 1852, ko je bilo njegovemu sinu Matevžu že 32 let, vnovič poročil z dvajsetletno Marijo Stopar, hčerjo gostača Jurija Stoparja z Vrhnike. Iz tega zakona so bili trije otroci: Frančiška (r. 1853), Ivana (r. 1856) in Jožef, naš slikar, ki se je rodil 7. marca 1861, ko je bil oče v 68. letu starosti. Tri leta nato, 23. septembra 1864, je oče Andrej umrl.

Po njegovi smrti je prevzel posestvo pri »Veharju« Matevž, sin iz prvega zakona, a je že po dveh letih umrl tudi sam, posestvo pa zapustil svojemu po pol bratu Jožefu. Mati se je nato 1867 vnovič poročila z Gregorjem Novakom iz Verda št. 57. Ta zakon

je bil brez otrok. Z možem in z otroki svojega prvega zakona se je Marija Stoparjeva preselila v Veharjevo bajto, Verd št. 3, domačijo pri Veharju pa so dali v najem. Ko so otroci dorasli, je šel osemnajstletni Jožef prostovoljno k vojakom, sestri pa sta se poročili.

Sestra Ivana je imela sina Jožefa (r. 1878), dva druga njena otroka pa sta v zgodnji mladosti umrla. Na Petkovškovi sliki »Doma« je poleg slikarja, njegove matere in sestre naslikan bržkone ta Ivanin sin in Petkovškov nečak Jožef.

Petkovškova mati se je 1898 še enkrat poročila. Njen tretji mož je bil takrat 75-letni Lovrenc Oswald, zadnji Petkovškov varuh. Umrla je 11. septembra 1907. Njeno sliko je objavil Marijan Marolt v »Močilniku« 1940, št. 2 (priloga 3).

2

Leta 1815 se je priženil v Verd tudi Jožef, brat slikarjevega očeta Andreja, ki se je poročil z Marijano Maček. Iz tega zakona je bilo šest deklet, ki so se vse dobro poročile. Ena izmed njih se je omožila s Tomšičem v Hribu in je bila mati Ivana Tomšiča, najboljšega svetovalca in prijatelja Petkovškovega. Na domu, Verd št. 8, po domače »pri Marjančniku«, je ostala najmlajša hči Ivana in se poročila z Jožefom Rebičem, ki je že l. 1878 umrl. V hiši, ki stoji tik pred mostom čez Ljubljano, je bila gostilna,

kjer je krčmarila vdova, sestrična slikarja Petkovška, s hčerjo Ivanko.

V gostilno je pogosto zahajal slikar Petkovšek. Med njim in dve leti mlajšo Ivanko se je razvila ljubezen in Jožef jo je hotel poročiti. Poleg ljubezni je gotovo tudi denar imel svojo vlogo, kajti Ivanka je bila bogata, slikar pa zadolžen in njegovo posestvo gospodarsko izčrpano. Poroko je preprečila Ivankina mati, nakar si je Ivanka izbrala za moža posestnikovega sina Karola Jelovška, s katerim se je 13. avgusta 1888 poročila.

Njena poroka je porazno vplivala na Jožefa Petkovška in pospešila izbruh njegove bolezni. Le tako se lahko razume to, kar je nato napravil. Odšel je v zdravilišče v Lipiku na Hrvaškem in od tam nekoč napravil izlet v Zemun. Tu je na cesti slučajno srečal do tedaj neznano mu sedemnajstletno Marijo Filipesco, ji sledil na dom, se tam zaročil z njo in se z njo 2. oktobra 1888 poročil. Ob tej priliki sta se v Zemunu fotografirala. Ta fotografija se je ohranila v rodbini Kotnik-Lenarčič na Vrhniki in nam kaže Petkovška, ko je bil v svojem 28. letu. Po poroki je slikar svojo mlado ženo prisilil, da je morala potovati do Verda v poročni obleki s tančico na glavi, kar na Vrhniki še danes ni pozabljeno. Tako se je hotel iz nekakšne kljubovalnosti postaviti z njo pred nekdanjo svojo ljubico. Potem sta napravila še poročno potovanje po Italiji. Na povratku s tega potovanja pa se je prvič pojavila blaznost pri njem.

Odslej se je po izjavi njegove žene »kaj malo ukvarjal s slikarstvom. Če je bil pri denarju, je potoval v Ljubljano, Trst ali Benetke. Po naročilu njegove matere sem ga vedno spremljala, pri tem pa mnogo trpela, ker je bil skoraj vedno pijan.«

Maja 1889 sta napravila z ženo izlet na Bled. Tu se je zopet pojavila njegova bolezen, vendar se je njegovo zdravje kmalu izboljšalo. Po povratku je ostal doma in slikal. Da poravnava svoje dolgove, je Petkovšek to poletje uvedel prostovoljno delno razprodajo svojega premoženja. Hotel je sestaviti tudi notarsko ženitno pismo in zapisati svoji ženi 3000 gld za primer svoje smrti. Že razprodaja ga je močno razburjala; ker pa se mati ni strinjala z visoko vdovščino, je začel besneti. Tekal je brez uma po vasi, brodil do vratu po Ljublanici in se iz blodnega strahu pred orožniki skrival na podstrešju in kletih. Župan je nato odredil, da ga prepeljejo v blaznico, kamor so ga oddali 20. septembra 1889.

Žena je na sodišču izjavila, da je bil slikar zadnji dan pred odhodom precej miren in

da jo je spraševal: »Prosim te, ljuba Mici, povej mi, kaj bo z menoj?«

Blaznica je sporočila sodišču, da trpi Petkovšek na melanholiji, združeni s kroničnim alkoholizmom.

2. in 3. septembra so prodali nekaj parcel, nato pa so razprodajo zaradi slikarjeve bolezni ustavili. Ob času razprodaje je Petkovšek razstavil na domu svoje slike, ki si jih je ogledal tudi slikar Simon Ogrin. S seboj je vzel še mene, tedaj štiriletnega dečka. Spominjam se, da sem tedaj, ko sva stopila v atelje, zagledal ob nasprotni steni veliko sliko. Bila je »Nevesta«. Na desni strani vrat pa je bil na slikarskem stojalu ovalen portret slikarjeve žene. Na druge slike se seveda ne spominjam več.

3

V »Izvidu in zdravniškem mnenju« o Petkovšku, ki je bil sestavljen 12. oktobra 1889 na Studencu, sta zdravnika dr. Bleiweis in dr. Kapler izjavila, da je nezmerno uživanje alkohola v zadnjem času znatno pospešilo bolezen, ki pa ima svoj pravi izvor

Poročna slika J. Petkovška

v dedni obremenitvi, ker so bili tako obremenjeni tudi slikarjev oče, po pol brat in neka teta. Zato sta že takrat domnevala, da se bo počasi razvila paraliza. Glede matere je omenjeno, da je še duševno in telesno zdrava.

V tem zapisniku sta kratko orisana njegovo življenje in njegov značaj. »Kljub talentu za slikanje«, pravi zapisnik, »se zaradi pomanjkanja vztrajnosti, zaradi njegove nestalnosti in želje po zabavi ni mogel razviti v umetnika. Zadnji čas je živel le od svojega premoženja in se je redko bavil s slikarstvom.¹ Vedno je rad pil, zadnje pol-drugo leto pa se je popolnoma vdal pijači.« Tu je popisana tudi njegova zunanost. Bil je srednje velik, krepko raščén, precej dobro rejen, bledega obraza in 68 kg težak. Pri popisu njegovega zdravstvenega stanja je posebej opomba, da sledov sifilisa nima.

Dedno obremenitev očeta in po pol brata potrjujejo tudi izjave slikarjeve matere, njegovega oskrbnika Jakoba Žitka, Lovrenca Oswalda in zdravnika dr. Marolta. Njuna nagnjenost k blaznosti pa je morala biti lažjega značaja. Oče je zbolel šele na starost in je umrl doma, star 71 let. Po pol brat Matevž pa je sicer 1864 prevzel posestvo brez zadržka, ostal pa je neoženjen in je moral biti bolehen, ker je že devet mesecev pred smrtjo napravil oporoko. Umrl je 1866 za kolero. Resneje bolna pa je morala biti slikarjeva po pol sestra Ana, ki pa je izvid ne omenja. V Verdu so nanjo sploh pozabili. Njen delež, ki še ni bil izplačan, je Matevž v oporoki 1865 zapustil Jožefu, »ker je Ana bržkone umrla«. V resnici je umrla šele 1867. Civilna bolnica v Trstu je namreč 8. aprila tega leta sporočila, da je živela Ana že devet let na oddelku za umobolne. Ker pa bolnica ni nikdar zahtevala plačila zanjo, se sme domnevati, da je Ana tam opravljala lažja dela in si tako sama prislužila oskrbo.

Petkovšek je bil 5. novembra 1889 sodno razglašen za umobolnega. Kot varuh mu je bil določen Gašper Maček iz Verda, Petkovškovi ženi pa so prisodili po 10 gld vzdrževalnine na mesec iz slikarjevega premoženja. O tem premoženju je 2. oktobra poročal občinski urad sodišču, da je bilo posestvo, ko ga je slikar prevzel, vredno preko 40.000 gld, da pa je v treh letih svoje gozde izsekal, les prodajal pod ceno in sploh tako gospodaril, da se je vrednost posestva zmanjšala za polovico.

27. januarja 1890 so sodno cenili slikarjeve premičnine. Ob tej priliki so popisali tudi njegove slike, ki so bile še tako razvrščene kakor na razstavi. Navzoči so bili:

varuh Gašper Maček, slikarjeva mati Marija, kot cenilca pa Lovrenc Oswald iz Verda in Jožef Flak z Vrhnike. V spalnici so visele Petkovškove slike: Kristusa polagajo v grob. — Kristusa molijo v hlevu. — Tri študijske glave. — Kmečko dekle. — Pokrajina (Kanal v Benetkah).

V ateljeju so bile slike: Beneška kuhinja, veliki in mali format. — Mati s hčerko (Nevesta). — Kmetje pri obedu (Doma). — Starka s sv. pismom. — Deček mornar. — Portret slikarjeve žene. — Klepec (Počitek pri košnji). — Madona z otrokom. — Pokrajina (Pot v Verd), ter mnogo manjših; v izbi je bila skicirka. (V oklepaju so sedaj običajne označbe Petkovškovih slik.) Cenilci so za vse te slike izjavili, da jih ne morejo ceniti.

Zapisnik pravi takole: »Slike so deloma nedogotovljene, deloma tehnično surovo izdelane ter bo sploh težko dobiti kupca zanje, ker kaže, da so brez umetniške vrednosti. Tudi slikarske potrebščine niso bile ocenjene.« Kritiko o slikah je brez dvoma podal pri sestavi zapisnika varuh Maček, ki je 2. julija 1890, ko se je Petkovšek prvič vrnil iz blaznice, poročal sodišču med drugim tudi, da Petkovškovo »slikanje mima dosti umetniške vrednosti, da se ne bo mogel preživljati z njim in da naj si poišče drugo službo.«

4

4. junija 1890 je bil Petkovšek prvič izpuščen iz blaznice. Odpeljal se je takoj v Zemun po ženo. Doma je nato slikal in se še dokaj pametno vedel. Ni pa mogel prenašati nobenega ropota. Če je mati le zakašljala, se je razburjal tako, da se je hotela izseliti iz hiše. Proti koncu leta pa ga je zopet napadla bolezen. Nekoč je zmetal ženi vse reči na cesto. Tedaj je bržkone uničil tudi nekaj svojih slik.

5. januarja 1891 je bil Petkovšek zopet na Studencu. Žena, ki je imela spravljeno svojo opravo pri Marjančniku, se je odpeljala domov k očetu v Zemun, a Karol Jelovšek je poslal njeno opravo za njo. Stari Filipesco je nato prosil v imenu hčere, naj se njena vzdrževalnina poveča, toda varuh se poročal sodišču, da sredstev ni in da naj se slikarjeva žena zadovolji z dosedanjo, ker ni otrok. 10. oktobra istega leta so slikarja vnovič izpustili z isto diagnozo (melanholija na alkoholični podlagi). Zopet je obiskal ženo v Zemunu, pa tokrat ni hotela več z njim.

Ker je bil sedaj sam in so se ga ljudje izogibali, je bil ves nesrečen. Prišlo pa mu

je na um, da bi odšel v Monakovo in se tam še bolj izučil v slikarstvu. Začel je pridno slikati. Kakor poroča mati, je izdelal dve sliki, tretjo pa je imel v delu. Nato je napravil proračun za potovanje in zaprosil za potrební denar. Mati in varuh sta njegovo prošnjo podprla. Po naročilu sodnije ga je obiskal zdravnik dr. Marolt, ki ga je našel pri slikanju. Petkovšek mu je obljubljal, da se bo vzdržal vsake nezmernosti, zdravnik pa mu ni verjel. Poročal je sodišču, da je slikar sedaj sicer normalen, ker pa je njegova bolezen dedna, bo takoj, ko bo brez nadzorstva in bo imel denar, zopet začel popivati, s čimer se bo bolezen ponovila. Kljub temu poročilu je 10. januarja 1892 dobil 150 gld za potovanje v Monakovo. Po železnici je odposlal svoje slike, slikarski material in opremo za eno sobo ter se odpeljal. V Monakovem je po prihodu takoj zbolel in šel v bolnico, kjer so ga pregovorili, naj se vrne domov. Na povratku je moral v Salzburgu vnovič v bolnico, in ko se je nekoliko popravil, so mu dali denar za vožnjo do doma. Njegove reči pa so ostale v Monakovem.

Medtem pa je varuh doma po Petkovškovem naročilu prodal vso opravó, kolikor je slikar ni vzel s seboj. Ko se je slikar vrnil, je moral ležati na slami. Zaradi te prodaje in pa ker je bil predober s slikarjem, so varuha zamenjali. Novi varuh je postal Lovro Oswald.

Misli na Monakovo tudi po povratku Petkovšek ni opustil. Bil je prepričan, da bo lahko nadaljeval svoje šolanje v tujini le, če se razveljavi njegovo varuštvo. Zato je 17. februarja 1892 izjavil pred sodiščem, da se čuti zdravega in da prosi za razveljavljenje varuštva. Marca in aprila je še posredoval, da naj se njegovi ženi nakaže vzdrževalnina za ta dva meseca. Proti koncu aprila ali v začetku maja pa je zbolel in 10. maja 1892 je bil zadnjič oddan v blaznico.

5

Dne 15. maja 1892 je poročal novi varuh Oswald sodniji, da so Petkovškove premičnine dospele iz Monakovega, da naj se popišejo, ocenijo in nato razprodajo na prostovoljni dražbi.

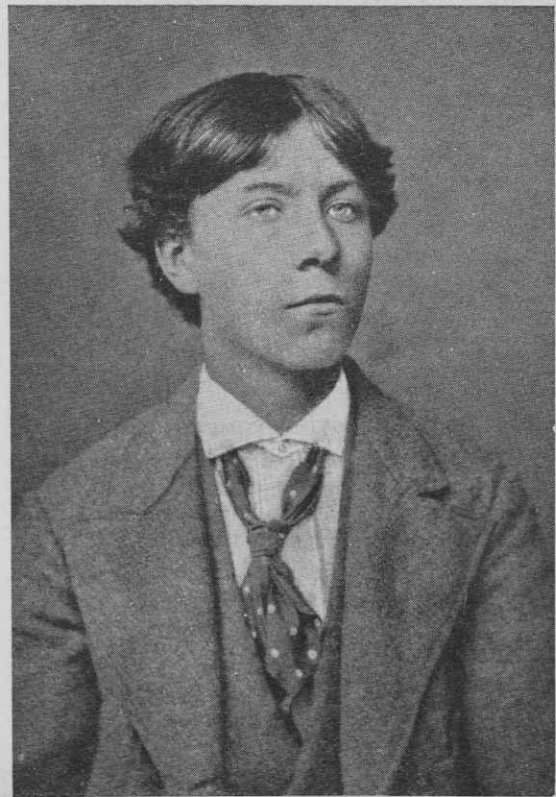
Cenitev teh predmetov je bila 19. maja 1892. Navzoči so bili poleg varuha Oswalda še cenilec Jožef Flak in kot izvedenec slikar Simon Ogrin. Ocenjenih je bilo 21 slikarskih del: Beneška kuhinja II. — Doma. — Počitek pri košnji. — Jezdec v trabu. — Be-

raški deček. — Beneška kuhinja III (osnutek). — Madona, in še 14 skiciranih študij.

Pošiljka iz Monakovega, ki je tehtala 602 kg, je vsebovala 5 kosov slikarskega platna različnih velikosti, 5 kosov napetega slikarskega platna, 20 kosov pokvarjenega platna, 1 slikarsko stojalo, 1 slikarsko stojalo za slikanje na prostem, 6 slikarskih desak s paletó, 1 pozlačen okvir (razstavljen) in popolno opravó za eno sobo.

Ob nekem ponovnem napadu, kakor že omenjeno, bržkone proti koncu leta 1890, je Petkovšek uničil mnogo svojih slik tako, da jih je pleskal in razrezal, platno pa shranil za nove slike. Zato je bilo v zgornji pošiljki 20 kosov na ta način pokvarjenega platna.

Na podlagi obeh zapisnikov od 27. januarja 1890 in od 19. maja 1892 se da približno ugotoviti, kaj je Petkovšek sam uničil. Prodani sta bili — kolikor je znano — medtem le dve sliki: Velika »Beneška kuhinja« (I), ki jo je menda Petkovšek hotel poslati v dunajski Künstlerhaus na razstavo, in kopija po Riberi »Polaganje v grob«. Obe sliki je kupil Gabrijel Jelovšek na Vrhniki. Za zadnjo se ve, da je dal zanjo 20 gld.

Jože Petkovšek, star 18 let

Ker se še vedno ponavlja dr. Mesesnelova trditev, da se je Petkovškova zapuščina porazgubila, ker jo je slikar Simon Ogrin pre nizko ocenil,² poudarjam, da je Ogrin cenil Petkovškove slike samo enkrat in sicer 19. maja 1892. Iz zapisnika z dne 27. januarja 1890 pa je razvidno, da se takrat sploh cenile niso. Če je torej Ogrin slike cenil pre nizko in so se zaradi tega izgubile, odgovarja pred zgodovino le za 21 del po zapisniku od 19. maja 1892.

Po »Seznamu Petkovškovih ohranjenih del«, ki ga je objavil dr. Mesesnel v svoji knjigi »Jožef Petkovšek« (1940), pa se lahko ugotovi, koliko del, cenjenih po Ogrinu, se je izgubilo. To so: »Beneška kuhinja« II, »Jezdec v trabu« in »Madona«. Pa še za te je težko dokazati, da so se izgubile le zaradi prenizke cenitve. Zakaj pa so se druge, prav tako nizko cenjene, le ohranile? Študije in risbe, ki jih našteva Seznam, so bile gotovo med omenjeno zapuščino. Noben slikar se ne loči rad od njih, ker jih rabi za poznejša dela.

O »Beneški kuhinji« II poroča varuh Oswald 4. junija 1892 sodišču, da jo je kupil Obreza na Vrhniki za 40 gld. V svojem poročilu trdi varuh, da je Petkovšek že sam ponujal to sliko za isto ceno. V zapisniku od 19. maja 1892 je prvotna cena popravljenjena od 50 na 40 gld. Kaže, da jim je bila Ogrinova cena še previsoka.

Po Obrezovi smrti je podedoval njegovo premoženje nečak Hribar iz Mokric pri Brežicah. Ta je nepremičnino prodal, kam pa so prešle slike, med katerimi je bilo nekaj starih slik iz samostana v Bistri, ni znano. Na Vrhniki sem slišal, da je Hribar bistriške slike pometal v Ljubljano. Slike »Doma«, »Počitek pri košnji«³ in »Beneško kuhinjo III« je kupil gostilničar Jurca na Vrhniki. Sliki »Doma« in »Beneška kuhinja« sta viseli v njegovih gostilniških prostorih in sta bili znani vsem njegovim gostom. Vse tri so ohranjene.

Ogrinova cenitev se ne sme presojeti z današnjega vidika. Kakor piše slikar Ferdo Vesel v svojih spominih,⁴ so v tedanji dobi nosili naši slikarji v Monakovem svoje slike umetninarju na prodaj, ki je plačeval zanje po 20 mark (12 gld), »kar ni bilo tako malo. Včasih sem po ves teden izhajal s toliko vsoto.«

29. avgusta 1892 so Petkovškovo posestvo prodali za 9520 gld. S tem denarjem so poplačali dolgove; ostalo je še 3615 gld, ki so jih naložili v hranilnico. Slikarju je ostala domačija, to je hiša št. 24 s hlevom in svinjakom, vrt, sadovnjak, ena senožet in Veiharjeva bajta, Verd št. 5. Slikar sam je še pisal iz blaznice, naj se mu hiša ohrani.

Petkovšek je v blaznici počasi hiral. Sem ter tja je poskušal slikati, večinoma pa je ždel sam zase. Mati ga je večkrat obiskovala. Oktobra in novembra 1894 je bil zelo slab in zdravnik je napovedal smrt v dveh mesecih. Vendar je Petkovšek moral še dolgo trpeti. 22. aprila 1898 je slednjič izdihnil na Studencu in bil pokopan v Polju. Kot vzrok smrti je vpisana »Dementia paralytica«.

Na zapuščinski razpravi 23. julija 1898 se je razdelilo vse preostalo njegovo premoženje. Od skupnega zneska 6175 gld je dobila žena dve osminki, mati tri in tri sestre vsaka po eno osminko.

*

Podatki o Petkovškovem rodu in njegovi zapuščini dopolnjujejo Maroltov življenjepis tega nesrečnega slovenskega slikarja.⁵ Ako pripomorejo, da bo Petkovšek kot človek bolje poznan, so dosegli svoj namen. Objava slikarjeve mladostne in poročne fotografije, ki sta bili doslej neznani, pa izpopolnjuje še posebej vrzel v njegovem življenjepis. Tako bo odslej znan pravi — Petkovškov obraz.

VIRI

Podatki o Petkovškovem rodu so vzeti iz farnega arhiva na Vrhniki, o njegovem življenju pa so posneti po Veselovem prepisu sodnih spisov o varuštvo in zapuščini Jožefa Petkovška v NUK. Izpiske iz obeh zapisnikov od 27. januarja 1890 in 19. maja 1892 sem vzel iz svojih prepisov, napravljenih 1940 po originalnih sodnih spisih, ki so bili tedaj v NUK še na razpolago. O Petkovškovi ljubezni pa so mi pripovedovale nekatere še živeče Vrhničanke, ki so slikarja osebno poznale.

OPOMBE

1. Podobno je označil slikarja njegov rojak Ivan Cankar v svoji povesti »Popotovanje Nikolaja Nikiča«: »Rekar je bil slikar; delal je malo in popotoval mnogo« (SZS III. 86). — 2. France Mesesnel, Jožef Petkovšek, slovenski slikar. Lj. 1940, 3—4. — 3. Stiriinosemdesetletni Virjan Petrovčič mi je pripovedoval, da je kot mlad fant gledal, kako je Petkovšek pred svojo hišo slikal »Počitek pri košnji«. Kot model mu je služil virjanski kovač Janez Jerina, ki je imel zelo velik nos. Pripovedoval mi je tudi, da so slikarja fantje imeli zelo radi, ker jim je vedno kaj prinesel s svojih potovanj, zlasti priprave za ribolov. — 4. Ferdo Vesel, Spomini. ZUZ IV (1924), 62. — 5. Marijan Marolt, Jožef Petkovšek. ZUZ IV (1924), 26 ss.

BOTANIČNI VRT V LJUBLJANI

NJEGOV NASTANEK IN RAZVOJ

JOZE LAZAR

Prizadevanja pri proučevanju prirodnoznanstva segajo pri Slovencih razmeroma daleč nazaj in to še posebno v botanični vedi. Scopolijeva »Flora carniolica«, eno prvih tovrstnih del v Evropi, ki je izšlo v prvi izdaji l. 1760, sega še v klasično Linnéjevo dobo. Da to delo ni zaostajalo za drugimi podobnimi tedanjimi deli, nasprotno, da je zavzemalo med njimi prav odlično mesto, pričajo besede samega Linnéja, tedaj najbolj veljavnega botanika-sistematika. Ko mu je Scopoli poslal svojo knjigo, za katero je moral Linné zavoljo neurejenih prometnih zvez plačati tri cekine poštnine, mu v zahvali zatrjuje: »Toda ni mi jih žal. Vaše delo mi je napravilo več veselja kot sto cekinov.«

Za Scopolijem slede do začetka XIX. stol. v nepretrgani vrsti: Wulfen, Hacquet, Karel Zois. Sicer sama tuja, neslovenska imena, vendar pa ti možje niso ostali tujci med nami. Vživeli so se v naše razmere in stopili v direkten stik ne samo z našimi izobraženci, ampak tudi z ljudstvom in tako postali utemeljitelji prirodoslovnih ved pri nas.

Janez Anton Scopoli (1725—1788), rojen v Cavalesu na Južnem Tirolskem, je živel med Slovenci od 1754—1767 kot fizik v Idriji. Prepotoval je v tedanjih težkih okoliščinah vso Notranjsko, Primorsko, Gorenjsko in del Dolenjske ter na teh popotovanjih proučeval rastlinstvo in živalstvo naše zemlje. Od l. 1776 dalje je bil profesor na tedanji avstrijski univerzi v Paviji.

Franc Ks. Wulfen (1728—1805) izhaja iz stare švedske rodbine. Rojen je bil v Beogradu, kjer je bil njegov oče v avstrijski vojaški službi. L. 1755 in 1761 je poučeval na gimnaziji v Gorici, l. 1763 pa v Ljubljani. Od l. 1764 je živel v Celovcu. Kot botanik se je udeleževal že v Ljubljani in tedaj prvi kot botanik obiskal kočevsko pokrajino. S svojimi izsledki je prispeval tudi k drugi izdaji Scopolijeve »Flora«. Posebno pa je raziskoval floro Koroške in napisal »Rariores plantae carinthiae«.

Baltazar Hacquet (1739—1815) je bil po rodu Bretonec in je bil naslednik Scopolijev v Idriji. Od l. 1773 do 1788 je živel v Ljubljani, kjer je od l. 1782 predaval na ljubljanskem liceju anatomijo, kirurgijo, botaniko in kemijo. L. 1788 je odšel v Lvov in nato v Krakov, po upokojitvi 1810 pa je živel na Dunaju. Za časa svojega bivanja pri nas je prepotoval vso Kranjsko, posebno alpsko ozemlje, Stajersko, Koroško, Istro pa tudi Liko, Primorje, Dalmacijo in Bosno. Njegovo najvažnejše botanično delo je »Plantae alpinae carniolicae«.

Karel Zois (1756—1800), brat Žige Zoisa, je bil vnet botanik. Njegova družina izhaja iz Švice, od koder se je njegov oče naselil v Ljubljani. Karel je živel večinoma na gradu Brdu pri Kranju. Tu je imel urejen lep vrt, zasajen z mnogimi eksotičnimi drevesi, v katerem je gojil tudi številne alpske rastline, nabrane po naših planinah. Te je nabral ali sam ali pa domačini, ki jih je nalašč za to najel. Da bi bila njegova raziskovanja tem uspešnejša, si je postavil v Triglavskem pogorju tri kočje, dve v dolini Triglavskih jezer, eno pa na Velem polju. Bil je v stikih z Wulfenom ter Hostom in Jacquinom na Dunaju, katerim je pošiljal nabrane redkosti in posebnosti v nadaljnjo obdelavo in poimenovanje.

Delo vseh teh mož ni ostalo brez odmeva med našimi ljudmi in tako nas francoska doba, ki je nudila take neslutene možnosti za kulturno udejstvovanje, ne zaloti nepripravljene na tem področju. In če imenuje dr. Pavel Grošelj leto Scopolijevega prihoda v Idrijo rojstno leto prirodoslovnega in s tem tudi botaničnega udejstvovanja pri nas, mremo francosko dobo imenovati dobo, ko je bila botanični znanosti pri nas dana prilika, da se postavi na domače slovenske noge.

V to dobo sodi ustanovitev našega botaničnega vrta v Ljubljani, ki ga je začel l. 1810 urediti Franc Hladnik.

Misel in težnja po botaničnem vrtu se pri nas, na floristično tako zanimivem ozemlju, javlja že mnogo preje. Že Hacquet je imel na vrtu Kmetijske družbe na Poljanah za potrebe svojih predavanj urejene nasade. Na sedanji Zoisovi cesti je Žiga Zois na pobudo in ob strokovni pomoči svojega brata Karla uredil ob svoji hiši lep vrt, imenovan Zoisova aleja. Ta vrt, za katerega ureditev je Zois baje žrtvoval 30.000 goldinarjev in ki je bil zasajen z raznimi tujimi in domačimi rastlinami ter bil dostopen tudi publiki, lahko imenujemo prvi botanični vrt v Ljubljani. Tudi Hladnik je že ta čas gojil na

Nasadi botaničnega vrta

obsežnem dvorišču licejskega poslopja številne predstavnike kranjske flore. In ravno te rastline, ki jih je kasneje prenesel v novo ustanovljeni botanični vrt, so bile osnova, iz katere so rastli in se množili njegovi nasadi.

Franc Hladnik je bil rojen l. 1773 v Idriji. Bil je duhovnik, a zavoljo slabega zdravja ni mogel opravljati duhovniške službe, zato je l. 1795 dobil mesto skriptorja v licealni knjižnici v Ljubljani. Pozneje je bil učitelj in direktor na normalki, leta 1807 pa je postal gimnazijski prefekt. V francoski dobi je bil profesor naravoslovja in botanike na École centrale, po odhodu Francozov pa zopet gimnazijski prefekt. Zaradi bolezni na očeh — imel je sivo mreno, zavoljo katere je pozneje tudi popolnoma oslepel — je bil l. 1837 upokojen. Umrli je l. 1844. Kot gimnazijski prefekt je predaval za študente višjih razredov tudi botaniko, ki tedaj ni bila učni predmet, in s tem pridobival mladino za to vedo ter vzgojil med njimi znane kasnejše botanike kot so Freyer, Graf in Tommasini.

Hladnik je bil odličen botanik in kot tak poznan ne samo v ožjem krogu, ampak tudi izven svoje domovine. Z Wulfenom, ki je bil v začetku najbrž tudi njegov mentor, je bil v stalnih stikih. Z znanim avstrijskim botanikom Hostom je dopisoval že od l. 1812, za časa kongresa l. 1821 pa se je z njim tudi osebno spoznal. Za njegovo delo »Flora austriaca«, ki je izhajalo v letih 1827—1831 mu je pošiljal dragocene prispevke za naše kraje, za katere se mu Host v uvodu javno zahvaljuje. Pošiljal mu je tudi rastlinski material za izpopolnjevanje nasadov dunajskega botaničnega vrta, ki ga je Host začel urejati le 16 let preje kot Hladnik ljubljanskega.

Ko je na svojih potovanjih nabiral material za botanični vrt, je našel tudi več rastlin, ki jih je spoznal za nove, do tedaj neznanе naše posebnosti. Zaradi gotovosti jih je pošiljal v pregled tudi drugim botanikom, ki so njegovo pravilno spoznanje često potrdili s tem, da so jih poimenovali njemu na čast. Take so n. pr. *Scabiosa Hladnikiana*, ki jo je imenoval Host, Reichenbach, profesor v Dresdenu, pa *Hladnikia pastinacifolia*, *Chaerophyllum Hladnikianum*. Njegov naslednik v botaničnem vrtu, Biatzovsky, pa je imenoval v njegov spomin rastlino *Scopolia Hladnikiana*. Kako zelo so ga cenili njegovi učenci, povedo besede, ki jih je pisal znameniti tržaški botanik Tommasini Freyerju, tudi njegovemu učencu, ko je zvedel za Hladnikovo smrt: »Kdor se bo kdajkoli posvečal lepi flori Kranjske, bo moral umrlemu izkazovati spoštovanje.« Tudi več

znanstvenih družb mu je izkazalo priznanje s tem, da so ga imenovalе za svojega člana, tako: Botanische Gesellschaft v Regensburgu, Ges. zur Beförderung der Naturwissenschaften v Freiburgu, Bairische Ges. für Gartenbau v Frauendorfu in Kmetijska družba v Ljubljani.

Največja njegova zasluga pa je, da je osnoval in uredil botanični vrt v Ljubljani.

Ko je bilo v francoski Iliriji preosnovano šolstvo, je l. 1810 dobila Ljubljana svojo École centrale, ki je bila na stopnji visoke šole (univerze) in pri kateri naj bi se ustanovili tudi knjižnica, fizikalni in kemični institut ter botanični vrt. Ureditev vrta, ki naj bi se imenoval »vrt domovinske flore«, je bila poverjena Hladniku in zanj je bilo določeno zemljišče ob Izanski cesti, ki je še danes sestavni del botaničnega vrta. To zemljišče je bilo tedaj njiva, last vojnega erarja, na kateri so pridelovali za vojaštvo krompir. V proračunu za prvo leto je bilo za materialne izdatke za vse tri zgoraj omenjene institucije določenih 3.000 frankov, od katerih je 1.000 fr. odpadlo za botan. vrt, poleg tega pa še letnih 500 fr. za plačo vrtnarju. Da je bila ta vsota majhna, je razvidno iz letnega poročila generalnega šolskega nadzornika Zellija, kjer pravi, da primanjkuje sredstev za botanični vrt.

Z veliko vnemo se je Hladnik lotil poverjenega dela, ki je kljub skromnim sredstvom hitro napredovalo, tako da inventarni zapisnik iz l. 1812 našteva že 768 domačih kranjskih rastlinskih vrst, ki so bile zasajene v vrtu; osnova za te nasade so bile rastline, ki jih je Hladnik že prej gojil na dvorišču liceja in jih potem prenesel v botanični vrt.

Kako se je botanični vrt pod skrbno in večšo Hladnikovo roko razvijal in se v kratkem povzpел do za tedanje čase zavidljive višine, moremo posneti iz poročila v Flori, časopisu Botaničnega društva v Regensburgu iz l. 1829. Tu piše Freyer, apotekar v Idriji, Hladnikov učenec in pomemben slovenski botanik, med drugim: »... Kolikor je dopuščal čas in razmere, je (Hladnik) pridno delal ekskurzije v večino kranjskih planin, tako da je zasajenih preko 2.000 vrst kranjskih rastlin, med njimi mnoge, ki so jih Scopoli, Hacquet in Zois spregledali, pa tudi popolnoma nove vrste, prinesene z velikimi napori, težavami in stroški iz tehle okolišev: ... Ljubelj, Korožica, Zelenica, Bohinj, Krn, Črna prst, Porezen, Jelenk, Goljak, Čavn. Nanos in Vremščica sta bila često in pridno obiskovana ... Vrt je razdeljen na gredice z različno mešano zemljo glede na nahajališča rastlin, tako da zelo dobro uspe-

vajo. Pri vsaki rastlini stoji z oljnato barvo popleskana deščica, na kateri je napisano ime.«

Po odhodu Francozov in restavraciji avstrijske oblasti je bilo v Ljubljani ukinjeno vse šolstvo, ki so ga vpeljali Francozi in komaj urejeni botanični vrt je bil že v nevarnosti, da bo opuščen. Le obširno Hladnikovo poznanstvo s tedanjimi avstrijskimi botaniki, posebno z vplivnim T. N. Hostom na Dunaju, ki je vedel ljubljanski botanični vrt prav ceniti, ga je rešilo, da je obstal. Bil je upravno dodeljen filozofskemu študiju na liceju in za njegovo vzdrževanje določena letna dotacija 400 goldinarjev, s katerimi pa bi bilo treba plačevati tudi vrtnarja. In ravno zavoljo te tako nizke dotacije botanični vrt ni mogel vzdrževati kvalificiranega vrtnarja.

Šele l. 1819 je vzel Hladnik mladega 14-letnega fanta Andreja Fleischmanna, da bi ga vzgojil za svojega pomočnika in ga, če mogoče, stalno obdržal v vrtu. Kasneje se je pokazalo, da je imel pri tej izbiri zelo srečno roko.

Leta 1828 je bil vrt povečan s tem, da mu je bila dodeljena v uporabo sosednja Kmetijski družbi pripadajoča, skoro polovico tedanjega vrta obsegajoča parcela. S to pridobitvijo — 2460 m² — je merilo zemljišče botaničnega vrta 75 arov. Kmalu nato so tudi prvotno leseno ograjo nadomestili s solidnim zidom.

Ko se je Hladnik zaradi bolezni na očeh umaknil s svojega mesta in ni niti na gimnaziji niti pri filozofskem studiju na liceju bilo nikogar, ki bi ga lahko nadomestil, je bil l. 1835 za vodjo vrta določen dr. Janez Nepom. Biatzovsky. — Biatzovsky, po rodu Slovak, je prišel v Ljubljano l. 1833 in je predaval na medicinsko-kirurški šoli fiziko, kemijo in botaniko v letih 1834—1850. Razen tega, da je po Hladniku prevzel tudi splošno dostopna predavanja iz botanike na filozofskem studiju, o njegovem botaničnem udejstvanju ne vemo nič drugega kot to, da je po premetitvi iz Ljubljane v Salzburg s svojimi skušnjami, ki si jih je v Ljubljani pridobil, tam uredil in izpopolnil botanični vrt. Po tem, da je v Hladnikov spomin imenoval rastlino *Scopolia Hladnikiana*, pa lahko sklepamo, da se je tudi intenzivneje bavil z botaniko.

Po reorganizaciji šolstva l. 1849, s katero je v Ljubljani prenehal licej in je gimnazija postala osemrazredna, je bil botanični vrt dodeljen tedaj edini c. kr. akademski gimnaziji, katere naslednica je sedanja klasična gimnazija; z odredbo od 27. decem-

bra 1849 je bilo določeno, da dosedanja dotacija 400 gld iz kranjskega študijskega fonda za vzdrževanje vrta še naprej ostane. Z istočasno ukinitvijo medicinsko-kirurškega študija je bil vodja vrta prof. Biatzovsky premeščen v Salzburg in oskrba vrta je bila poverjena njegovemu pomočniku A. Fleischmannu.

Fleischmann (1805—1867), rojen v Beričevem pri Ljubljani, ki ga je Hladnik vzel v vrt kot 14-letnega fanta, se je med tem časom pod Hladnikovim vodstvom ter z lastno pridnostjo in prizadevnostjo tako izpopolnil v tej specialni vrtnarski stroki, da se je že za Biatzovskega zelo uspešno udejstvoval pri urejevanju vrta in našo domačo floro tako dobro poznal, da je že l. 1844 izdal, dasi ne popolnoma zanesljiv pregled kranjske flore pod naslovom »Übersicht der Flora Krains«. L. 1834 je postal tudi dopisni član Botaničnega društva v Regensburgu, l. 1841 pa ljubljanske Kmetijske družbe. Po odhodu Biatzovskega je nadaljeval tudi s popularnimi predavanji iz botanike, ki jih je pričel že Hladnik.

Iz vsega tega moremo sklepati, da botanični vrt v tem času ni bil tako slabo urejevan, kot bi se zdelo na prvi pogled. Še vedno lebdi nad njim Hladnikov genij;

Upravno poslopje botaničnega vrta

Fleischmann, njegov učenec, je po svojih močeh nadaljeval delo v njegovem duhu.

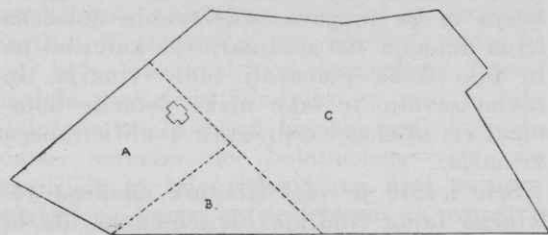
Po Fleischmannovi smrti je bil l. 1868 za strokovnega vodjo vrta postavljen prof. Valentin Konšek (Konschegg), ki je na gimnaziji poučeval sicer tudi prirodopis, njegova prava stroka pa je bilo jezikoslovje (Grammatikallehrer). Za vrtnarja je bil postavljen Janez Rulic, vešč v sadjarstvu in zelenjadarstvu, v botaničnem vrtnarstvu pa prav slabo podkovan. V tem času prične botanični vrt propadati. Urejevanje in vzdrževanje vrta ne gre več v tem smislu, da bi še nadalje ostal »vrt domovinske flore«, ampak se je od tega močno oddaljilo in se usmerilo predvsem v praktično stran.

Takoj prvo leto, ko je prevzel vodstvo vrta prof. Konšek, beremo v letnem poročilu gimnazije za l. 1868, da je pričel z urejevanjem drevesnice v vrtu, katere napredovanje in izpopolnjevanje se omenja vse do l. 1872, ko je dosegla »normalno stanje« in štela 300 najplemenitejših sadnih sort, vsake po več eksemplarjev. Poleg drevesnice je močno forsiral tudi razne sorte zelenjave in stročnic (poročilo iz l. 1871). Res je, da je bila drevesnica potrebna, da so se ob njej učili gojenci učiteljska pod vodstvom vrtnarja Rulica praktičnega sadjarstva, vendar bi tudi pri manjšem obsegu dosegla ta svoj namen. Saj so se okoriščali z botan. vrtom tudi drugi zavodi — gimnazija, realka in živilozdravniški oddelek podkavske šole — in to je bil njegov prvenstven namen, a je pri tem velikem številu sadnega drevja in zelenjave zanje kaj malo ostalo. Edino v letu 1872 omenja poročilo, da so bili propadajoči botanični nasadi nadomeščeni s 150 vrstami predvsem alpskih rastlin, ki sta jih darovala Dežman in Tušek in v l. 1879 je bilo 105 alpskih vrst posajenih na posebnem, za to prirejenem griču. In to je tudi vsa v tej dobi omembe vredna skrb za botanične nasade.

Leta 1886 je bil Konšek upokojen in vodstvo vrta je bilo poverjeno prof. A. Paulinu. S tem je prišel vrt v večje roke, v roke moža, ki se je odlično udejstvoval na področju proučevanja naše flore ter posvetil dvigu in procvitu botaničnega vrta vso skrb ter vse svoje velike sposobnosti in znanje. Bil pa je že tudi skrajni čas, da pride v primernejšo oskrbo, kajti »vrt domovinske flore« se je že skoro izmaličil v sadni in zelenjadni vrt. — O delu in življenju prof. Alfonza Paulina glej Letopis Slov. akad. znanosti in umetnosti v Ljubljani iz l. 1943.

Kakšno je bilo stanje botaničnega vrta, ko je prevzel vodstvo Paulin, je razvidno iz njegovega poročila, ki naj ga tu na kratko

posnamem. Poleg obširnega sadnega vrta, ki se je razvil v teku let iz drevesnice, ter bil tudi dokaj donosen, in precej obsežnega dela za kulinarčne namene, je bilo v vrtu vsega 312 vrst predvsem domačega drevja in grmovja, kar je predstavljalo gosto zarastel, senčnat miniaturni park, eno in dvoletne tipe je zastopalo majhno število čisto navadnih okrasnih rastlin, planinska skupina pa je obsegala kakih 30 m² velik griček, na katerem je bilo zasajenih kakih 20 alpskih vrst v družbi najnavadnejših ubikvistov.

Skica povečevanja botaničnega vrta (A najstarejši del, B — prirastek leta 1828, C — prirastek po osvoboditvi)

»Gojiti v botaničnem vrtu le nekaj sto domačih, v najbližji okolici splošno razširjenih rastlin za namene pouka, pomeni popolno nepoznanje bistva in naloga botaničnega vrta in, če naj bi bil to končni cilj, potem botanični vrt sploh ni potreben«. S temi besedami konča prof. Paulin svoje poročilo o revni dediščini, ki jo je dobil v vrtu in z njimi obenem napoveduje svoj bodoči delovni program za njegovo ureditev.

Že takoj prvo leto je izposloval pri deželni vladi izreden kredit 100 gold. in s tem mu je bilo omogočeno napraviti več ekskurzij in prinašati iz prirodnih nahajališč rastline v vrt. Ker je bil že takrat znan za nekaterimi avstrijskimi botaniki, se je mogel z uspehom obrniti tudi na nekatere botanične vrtove za pomoč v raznih semenih. Isto je nadaljeval tudi prihodnja leta in uspeh ni bil jabolov. Že prirastek v prvem letu je znašal 400 rastlinskih vrst, v drugem letu se je število vrst dvignilo na 2.000, tretje leto pa so vrtni nasadi šteli že preko 2.800 vrst. Pri tem številu je v tem letu že tudi lahko izdal seznam semen in rastlin, ki jih je vrt nudil v zamenjavo drugim botaničnim vrtovom z namenom, da bo zanje dobil druga, njemu potrebna semena, kot je na splošno v navadi med botaničnimi vrtovi. V l. 1892 je imel vrt že preko 3.400 rastlinskih vrst, zamenjalni stiki pa so bili vpeljani z 78 botaničnimi vrtovi po vsej Evropi. Gotovo je bila v tem številu rastlinstva naša domača flora bogato zastopana, zato je Paulin usmeril svoj po-

gled preko meja slovenskega ozemlja. Zvišana dotacija l. 1895 je omogočila za tedanje prometne razmere kar drzno ekskurzijo na Velebit, ki je obogatila vrtno nasade tudi s predstavniki te flore.

Med tem je ob postopni redukciji drevesnice, ali boljše sadnega vrta, začel misliti na ureditev nasadov po sorodstvenih odnosih na eni in po rastlinsko-geografskih skupinah na drugi strani, kar je deloma že tudi začel izvajati. Uredil je več alpskih gričkov, ki so ustrezali raznim alpskim formacijam. Ko pa je l. 1895 potres porušil vrtno hišico in podrl velik del ograjnega zidu ter se je v zvezi z restavracijo vsega tega pojavila v mestnem zastopstvu misel, da bi vrt selili v Tivoli pod Tivolski grad, je prenehal s preurejevanjem, dokler bi to vprašanje ne bilo rešeno. Trajalo pa je precej časa, da je bilo in sicer negativno, še dalj pa, preden so nadomestili po potresu nastalo škodo. Šele v jeseni leta 1897 so postavili novo hišico v vrtu, ki je bila sicer večja od prejšnje, vendar pa zavoljo nezadostnih sredstev za polovico manjša, kakor je bila predvidena.

Za nadaljnje delo pri preurejevanju vrta, kakor ga je prof. Paulin imel v načrtu, in pa ker je bil vrtnar Rulic že star in oslabel, je potreboval novo, mlajšo moč, zato je l. 1896 vzel v vrt mladega vrtnarskega pomočnika Franca Juvana. Kakor Hladnik pri izbiri Fleischmanna, tako je imel tudi Paulin pri tem, ko je pritegnil Juvana za vrtnarja, izredno srečno roko. Dasi navaden vrtnarski pomočnik brez kake posebne izobrazbe, se je pod vodstvom prof. Paulina in s svojo lastno pridnostjo ter posebnim darom, ki ga je za to imel, tako izvežbal v specialni botanično-vrtnarski stroki in poznavanju rastlin, da ni cenjen le v vrtnarskih krogih kot dober, izkušen vrtnar-praktik, ampak je znan tudi med našimi floristi kot odličen poznavalec naše flore. V njem Paulin ni imel le krepke opore pri urejevanju in vzdrževanju vrta, ampak tudi pomoč pri zbiranju materiala za svojo herbarsko zbirko naših rastlin »Flora exsiccata carniolica«. Kljub svoji starosti in čeprav je že upokojen, Juvan še vedno posveča vse svoje moči botaničnemu vrtu.

Nova ureditev nasadov po sorodstvenih odnosih, da bi namreč bile višje sistematske enote — družine, redi — razporejene tako,

da bi se iz te razporeditve dalo razbrati njih medsebojno sorodstvo, kakor so ga takrat pojmovali, pa je zahtevalo mnogo in dolgotrajnega dela, ker je bilo s tem v zvezi treba preurediti tudi vso vrtno površino. Delo, ki ga je zavlačevalo predvsem pomanjkanje kreditov, pa je kljub temu napredovalo in rezultat dolgotrajnega in naporenega dela je bil botanični vrt s sistematsko po tedaj veljavnem Englerjevem sistemu urejenimi nasadi. Ti sistematski nasadi so zavzemali pretežni del vrtno površine, poleg njih pa še cela vrsta raznih planinskih in drugih rastlinsko-geografskih skupin, kakor tudi bazenov in korit za razne močvirne in vodne rastline. V poročilu o stanju botaničnega vrta ob priliki stoletnice njegovega obstoja se je prof. Paulin lahko s ponosom in upravičeno pohvalil, da se ljubljanski botanični vrt po svojem bogastvu kultiviranih rastlin lahko meri z marsikaterim botaničnim vrtom doma in na tujem in da jih je malo, v katerih bi bila domača flora tako bogato zastopana, kot je v ljubljanskem kranjska. Saj je bilo tedaj v njem preko 6.000 vrst in oblik in med njimi 2234 tipov tedanje Kranjske, kar pomeni skoro vse, ki jih je mogoče gojiti.

Ko smo po prvi svetovni vojni l. 1919 Slovenci dobili univerzo in je tej tedanja pokrajinska vlada botanični vrt poklonila, je nova ustanova dobila odlično urejen vrt, ki je bil bogato založen z vsem rastlinstvom, potrebnim za študij botanike na univerzi razen tistih občutljivih rastlin, ki jih ni bilo mogoče gojiti zaradi tega, ker vrt ni imel rastlinjaka. Z njim je dobila eno redkih že popolnoma urejenih in takoj za uporabo pripravljenih institucij. V njegovem vodji prof. Paulinu, ki je bil kot gimnazijski profesor že upokojen, a na predlog univerze l. 1920 reaktiviran in imenovan za direktorja univerzitetnega botaničnega vrta, pa je dobila univerza odličnega predavatelja za sistematsko botaniko, ki je žal le premalo časa na njej deloval.

VIRI

- Flora XX., 1. Bd., str. 173 — Regensburg 1829. — Letna poročila I. drž. gimnazije (sedaj klasične) od l. 1850 dalje. — W. Voss: Geschichte der Botanik in Krain — Ljubljana 1884. — A. Paulin: Der k. k. Botanische Garten zu Laibach — Carniola 1912, zvezek I. — J. Polec: Ljubljansko višje šolstvo — Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do 1929. — I. Pintar: Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani. Ljubljana 1939. — Državni arhiv v Ljubljani: Fasc. Hladnik.

LJUBLJANSKA GLASBENA MATICA IN NJEN POMEN

DRAGOTIN CVETKO

(Nadaljevanje)

DELOVNI USPEHI

Kljub neprestanim selitvam je kvaliteta šole neprenehoma rasla, dvigalo pa se je tudi število gojencev, ki so se v njenem okviru leta 1884 lahko že učili klavir, violino, violo, violoncello, kontrabas, petje in glasbeno teorijo. Do tega leta je šola imela le kakih 45–50 gojencev. V 1884. letu je to število naraslo na 82, spomladi 1885 na 102, jeseni istega leta pa že na 160 učencev. V nadaljnjem, 1886. letu se je še stopnjevalo in glasbena šola je takrat štela celo 206 gojencev. Nasproti stanju iz leta 1882, ko je bila komaj osnovana in je imela le 28 učencev ter je nudila pouk samo v klavirju in violini, je to kajpada bil ogromen napredek. V bore štirih letih se je silno razvila ter razširila in dosegla znatno raven.³¹ Učitelje je največkrat iskala med češkimi absolventi praškega konservatorija in strogo je pazila na to, da so bili po možnosti slovanskega rodu.³² Le v izjemnih primerih, ko res ni mogla dobiti iz Prage ustreznih kvalitetnih in nacionalno zavednih učnih moči, se je zanje obračala tudi na Dunaj in od časa do časa bila prisiljena sprejeti tudi kakšnega učitelja nemške narodnosti. Tudi v takih primerih je gledala na to, da niso bili nacionalno prenapeti in so se v najkrajšem času naučili slovenskega jezika. Sejni zapisniki Glasbene Matice iz razdobja po ustanovitvi lastne glasbene šole zanimivo pripovedujejo, kako buden je bil v tem pogledu odbor Glasbene Matice in kako dosledno je izvajal principe svoje nacionalne usmerjenosti. V izbiri svojih učiteljev je sicer na splošno imela Glasbena Matica srečno roko. Tu pa tam je kajpak tudi morala eksperimentirati z nastavljenici, ki so ostajali samo kratek čas in se nato spet vračali bodisi na Dunaj bodisi na Češko, ker jih je Glasbena Matica ali zaradi premajhne sposobnosti odslavljal ali pa so Ljubljano zapuščali sami, ker spričo prevelike razgledanosti niso strpeli v relativno tesnem glasbenem okolju tedanjega ljubljanskega mesta. Ko pa si je Glasbena Matica 1886. leta pridobila Frana Gerbiča, ki je bil do takrat operni pevec in profesor na konservatoriju v Lwowu ter se je zaradi »svojega izrednega domoljubja« odločil, da bo delal »za razvoj glasbene šole Matične in slovenske glasbene literature«,³³ se je njena strokovna pozicija zelo dvignila in utrdila. Razširila se je kasneje še s prihodom Mateja Hubada in Josipa Čerina ter

Karla Jeraja. Slednja dva sta v njeni šoli delovala sicer le nekaj časa, vendar sta ji kvalitetno kljub omejenemu razdobju dovolj prispevala. Poleg Gerbiča je bil seveda najpomembnejši za razvoj glasbene šole Matej Hubad, ki je na njej deloval vse do 1935. leta. Tudi po Gerbičevem in Hubadovem vstopu v učiteljski zbor glasbene šole Glasbene Matice so še nadalje prihajali višje kvalificirani domači učni kadri, ki jih je odslej bilo čedalje več. Ti so bili s slovensko glasbeno kulturo seveda še tesneje vezani kot češki priseljenci, pri čemer pa je potrebno naglasiti, da so tudi slednji in zlasti nekateri med njimi mnogo prispevali k razvoju slovenske glasbe, tako predvsem Nedvêd in Foerster. Domači element pa je idejni karakter Matične glasbene šole nedvomno zelo poglobil. Ugled šole je vedno bolj rasel, vanjo so začeli vstopati tudi gojenci slovenske narodnosti, ki so dotlej obiskovali glasbene šole Filharmonične družbe. Seveda je bilo za tako odločitev potrebno spoznanje, da morejo na Matični šoli dobiti vsaj enako znanje. Zato je odbor Glasbene Matice posvečal kvaliteti svoje šole toliko pozornosti, ki je bila tudi na mestu. Ko je šola dobila ustrežno raven in se vzporedila s filharmonično, je njen pomen silno pridobil. S tem pa so tudi bili dani vsi pogoji za nadaljnje razširjenje njenega delovnega področja.

Glasbena šola Glasbene Matice je bila temelj drugim glasbenim šolam na slovenskem ozemlju, ki so začele polagoma in v manjšem merilu nastajati po njenem vzorcu. Tem je bila tudi organizacijski in strokovni vzor, v katerem so se ogledovale, da bi jo dohitele ali da za njo vsaj ne bi preveč zaostajale. Bila pa je tudi dejanski zametek mnogo kasnejšemu prvemu jugoslovanskemu konservatoriju Glasbene Matice (1919), ki je 1920. leta dobil pravico javnosti, se zatem 1926. l. spremenil v Državni konservatorij in se končno razrasel v samostojno visoko glasbeno šolo — Glasbeno akademijo (1939) oziroma Akademijo za glasbo (1945). Postavila je torej solidne osnove, ki so služile izoblikovanju visoke glasbene šole pri Slovencih. Ta cilj si je zastavila že v samem začetku, ko je na ustanovnem občnem zboru Vojteh Valenta izjavil, da mora Glasbena Matica »na to delati, da se ustanovi v Ljubljani višji glasbeni zavod, to je konservatorij«. Sejni zapisniki dokazujejo, da je hotela ta smoter realizirati že davno pred 1919. letom. Hotela je, da bi se njena glasbena šola podeževala v

tem smislu, da bi deželni odbor prevzel aktiva in pasiva Glasbene Matice, uprava pa bi bila v rokah upravnega odbora, ki bi ga sestavljali zastopniki deželnega odbora, deželne vlade, Glasbene Matice in takratne Slovenske filharmonije. Učitelji te podeželjene šole naj bi postali deželni uradniki. Za podeželjenje se je najbolj zavzemal Matej Hubad, ki je imel v ta namen razgovore s tedanjim deželnim odbornikom dr. E. Lampetom.³⁴ S prenosom glasbene šole v okvir deželnega odbora se je želela Glasbena Matica znebiti težkega bremena, ki ji je povzročalo nemalo finančnih problemov,³⁵ vendar je kljub temu hotela obdržati svoj vpliv na stanje in razvoj glasbene šole. Predlagala je, da bi se tako podeželjena šola imenovala »Jugoslovanski konservatorij« ali pa »Glasbeni zavod«,³⁶ slednje gotovo po vzorcu »Hrvatskega glasbenega zavoda« v Zagrebu. Deželnemu odboru vojvodine Kranjske je končno poslala predlog o prenosu glasbene šole svojega društva v konservatorij, kar je sprejel in potrdil tudi občni zbor Glasbene Matice 28. septembra 1909. leta.³⁷ Vendar deželni odbor za realizacijo tega predloga ni bil navdušen, najbrž deloma iz nacionalno-političnih in deloma iz čisto finančnih ozirov. Tako predloga Glasbene Matice ni sprejel in ne potrdil in Glasbena Matica je morala čakati na ugodnejšo priliko, ki se ji je nudila šele v novi državi po prvi svetovni vojni.

Svojo glasbeno šolo je Glasbena Matica vsestransko poživljala. Ni se omejevala le na poučevanje instrumentov, petja in teoretskih predmetov, marveč je osnovala tudi šolski orkester, ki je prvič nastopil na šolskem koncertu 4. maja 1889. leta. Izvajal je uverturo iz Gluckove opere »Ifigenija v Avlidi«. Še pred tem se je ustanovil tudi mešani šolski pevski zbor, ki je v letu 1887 štel okrog sto pevcev. Vsi ti sicer niso bili gojenci šole, pač pa so kot prijatelji ali člani Glasbene Matice pomagali pri nastopih.³⁸ Obe izvajalni telesi: šolski orkester in pevski zbor kažeta skrite želje, da bi Glasbena Matica sčasoma organizirala svoj pevski zbor in orkester, ki bi preseгла šolski okvir in bi služila koncertnim namenom. Brez teh dveh korpusov Glasbena Matica nikakor ni mogla dolgo več biti, če je hotela še učinkoviteje izvajati svojo kulturno politiko, povečati tehnične možnosti v razvijanju slovenske glasbene produkcije in reprodukcije ter se vzporediti s koncertnimi prireditvami Filharmonične družbe. To prej zaradi pomanjkanja izvajalnih kadrov ni bilo mogoče. Sedaj pa so postajali pogoji v ta namen čedalje ugodnejši. V svoji šoli je Glasbena Matica sistematično

pripravljala mlade izvajalne moči, mnogi talenti pa so se izpopolnjevali tudi v tujini. Glasbena Matica je seveda z vsemi temi pogoji in možnostmi stvarno računala in polagoma ter sigurno pripravljala realizacijo obeh navedenih ciljev.

Najtežje je gotovo bilo vprašanje lastnega orkestra. Poročila sicer pravijo, da so bile orkestralne vaje v okviru Glasbene Matice že v l. 1887. Po njih so bile te vaje za »diletante, katerih se že sedaj udeležuje precejšnje število godbe večjih gospodov«.³⁹ Vodil jih je učitelj za violino in klavir na društveni glasbeni šoli Eberhart. Večjih uspehov in daljšega življenja pa ta diletantski orkester ni imel ter se je kmalu razšel. Leta 1894 je Matej Hubad ponovno predlagal ustanovitev orkestra Glasbene Matice. Dejal je, da bi se zanj dobilo v Ljubljani kakih 20 muzikov, ki bi jih bilo treba učiti eno do dve leti, nato pa pomnožiti s člani vojaške godbe. Tako izvežban in sestavljen orkester bi mogel po Hubadovem mnenju nastopati na javnih koncertih in nemških ter slovenskih gledaliških predstavah.⁴⁰ Tudi takrat se ta Hubadov predlog, s katerim naj bi se izpopolnila velika vrzel slovenskega reproduktivnega udejstvovanja, še ni mogel uresničiti. Pogoji tehničnega značaja so bili še vse preveč pomanjkljivi in ko je Glasbena Matica konkretno razmišljala o ustanovitvi lastnega orkestra, je naletela na tolikšne ovire, da je za nekaj časa to misel nujno morala opustiti. Okrog leta 1900 se je osnovala tako imenovana »Ljubljanska društvena godba«, ki pa se je marca 1908. leta razšla. Iz članov tega korpusa je takrat hotela Glasbena Matica

Poslopje Glasbene Matice po potresu iz leta 1888

Vabilo

Vabimo vas sicer ob 8. in 10. (6. in 7.)
 urah vsakega tistega dne. Če
 imate rada bode redje društvenih
 muškalij na letnih letih. Veljajo
 se najmlajšije vse člani tega od-
 seka ki bi seji

Ljubljana 4/3 1891

Gross delon Grosse

A. Sestak

J. Vencajz

A. Kramarj

J. Volli

Fran
 Ravnikar

Kramarj

Edvart

Gross

to je najmlajši pisan
 umetniški odsek
 umetniški odsek

A. Kramarj

J. Volli

Vabilo na sejo artističnega (umetniškega) odseka GM
 iz leta 1891

formirati svoj toliko potrebni in zaželeni orkester. Zares se je ustanovila »Slovenska filharmonija«, ki pa ni bila sestavni del Glasbene Matice, vsaj formalno ne. Glasbena Matica pa jo je moralno in gmotno podpirala. Dala ji je na razpolago svoje prostore in v njenem odboru je imela tri zastopnike, s čimer si je zagotovila svoj vpliv na vodstvo orkestra.⁴¹ »Slovensko filharmonijo« je kot kapelnik vodil Vaclav Talich vse do svoje vrnitve v Prago 1915. leta. Z njegovim odhodom pa je »Slovenska filharmonija« utihnila, saj ni bilo strokovnjaka, ki bi mogel tako uspešno voditi njen orkester kot ga je Talich. Tako so se začetki slovenske orkestralne reprodukcije prekinili za daljši čas in so se obnovili šele med obema vojnama z Ljubljansko filharmonijo. Ustali pa so se komaj z drugo Slovensko filharmonijo 1947. leta, ko so bili končno izpolnjeni vsi tisti tehnični in razvojni pogoji, s katerimi se je morala prva Slovenska filharmonija naporno ukvarjati, da jih je vsaj za silo in za nekaj let obvladala.

Vse drugače je uspela Glasbena Matica ljubljanska z ustanovitvijo lastnega pevskega zboru. Predvsem je tu treba upoštevati, da se je tradicija zborovskega petja negovala od začetka sedemdesetih let preteklega stoletja, četudi v prvem razdobju ni bila ne sistematična ne kdo ve kako kvalitetna. Kljub temu pa so se s pevskim zborom ljub-

ljanske Čitalnice ustvarjale tiste osnove, ki so bodočemu pevskega zboru Glasbene Matice bistveno koristile in dejansko omogočile njegov nastanek. Prvič se navaja moški zbor Glasbene Matice že 1889. leta, ko je ob odkritju Vodnikovega spomenika pel B. Ipavčev kantato »Vodniku« na besedilo Antona Funtka. Ta zbor je bil zaradi razmeroma majhnega števila pevcev pomnožen s pevci ljubljanske Čitalnice, ljubljanskega pevskega društva »Slavec«, Dolenjskega pevskega društva in pevskih društev iz Kamnika (»Lira«), Šoštanja, Pilštajna, Ptujja, Celja, Litije in Vrhnike. Verjetno je bil tako pomnoženi moški pevski zbor Glasbene Matice čisto priložnosten, kajti zatem se nekaj časa sploh več ne omenja. Realna pa je postala ustanovitev pevskega zboru Glasbene Matice v letu 1891, ko se je razšel pevski zbor ljubljanske Narodne čitalnice. Iz večjega dela članov tega zboru in nekaj novih pevcev se je oblikoval moški pevski zbor Glasbene Matice. Ta zbor je kot nekako zasebno telo dejansko sicer deloval že od 9. oktobra 1890. leta dalje in ga je vodil dr. Gross. Sestavni del Glasbene Matice pa je postal 1891. leta in v mešani pevski zbor se je razširil 15. novembra istega leta.⁴² Šele zdaj se je torej izpolnila želja in težnja dr. Grossa, ki je že 1887. leta predlagal, da bi se v okviru Glasbene Matice ustanovil velik moški pevski zbor, s katerim bi lahko Glasbena Matica prirejala velike ter kvalitetne koncerte.⁴³ Prvič je novo ustanovljeni pevski zbor Glasbene Matice nastopil na koncertu že 1891. leta.

Za ustanovno leto pevskega zboru Glasbene Matice se navadno navaja leto 1892. Vendar je ta navedba napačna. To sicer že dokazujejo dosedanja podatki o osnovanju moškega ter mešanega pevskega zboru Glasbene Matice, ki so sami na sebi dovolj tehtni in prepričevalni, da lahko izpodbijejo napačno navedeno letnico 1892. Tem se še pridružujejo razni drugi viri. Tako je n. pr. J. Vencajz na Matični seji dne 8. januarja 1891 poročal, da stavijo pevci zasebnega Grossevega zboru vprašanje, če bo Glasbena Matica prevzela ta zbor ali ne, ker se bodo sicer »sami postavili na noge«. Na cit. seji je bilo na podlagi tega vprašanja sklenjeno, da Glasbena Matica prevzame omenjeni pevski zbor »pod zaščito«. Isto potrjuje tudi Fran Ravnikar v svojih »Zgodovinskih črticah«, kjer pravi, da je bilo 1891. leto velikega pomena za Glasbena Matico zaradi ustanovitve moškega pevskega zboru, ki da je dobil zavetišče in oporo v Glasbeni Matici.⁴⁴ Iz nadaljnjih sejnih zapisnikov Glasbene Matice

je razvidno, da je Grossov zbor res postal integralni del Glasbene Matice, že zgoraj pa je bilo omenjeno, kako se je kasneje razrasel. Tako je nedvomno in pravo leto ustanovitve pevskega zbora Glasbene Matice 1891. leto in to velja tako za moški kakor tudi za mešani zbor.

Za nadaljnjo ter končno utrditev Glasbene Matice je bila ustanovitev pevskega zbora izredno važna, nič manj pa tudi za polet slovenske glasbene kulture na splošno in še posebej za razmah slovenskega zborovskega petja. Ko je vodstvo pevskega zbora prevzel Hubad, je šel razvoj naglo svojo pot. Matični zbor je v kratkem času dosegel visok umetniški vzpon ter se je v pogledu kvalitete vzporedil z najboljšimi evropskimi korpusi te vrste. To ga je utrdilo kot stalno telo, na drugi strani pa jamčilo za prvovrstno izvajanje. In res je pevski zbor Glasbene Matice ljubljanske doživljal skozi leta in desetletja priznanje doma in v tujini, kjer je na visoki ravni predstavljal našo zborovsko reprodukcijo ter produkcijo. Zlasti pomemben je še bil zaradi tega, ker so imeli v njem vzor ostali slovenski pevski zbori. Tako je bil njegov vpliv precej vsestranski. Pospeševal in dvigal je zborovsko reprodukcijo pri Slovencih in ji bil več desetletij vodnik, ki ga ni nihče presegel in tudi ne dosegel. Hkrati pa je s tem, da je pogosto in kvalitetno nastopal ter zmogel tudi tehnično najzahtevnejše skladbe, spodbujal k produkciji tako, da se je ta zelo povečala in pridobila tudi na širokopoteznosti. Slovenski skladatelji so od slej lahko pisali tudi velika zborovska dela, ki jih prej gotovo ne bi, saj jih nihče ne bi mogel primerno izvesti. Po zaslugi pevskega zbora Glasbene Matice ljubljanske je izvirna slovenska produkcija v začetku novega, XX. stoletja kvalitetno vedno bolj rasla in po njeni zaslugi je nastala vrsta najpomembnejših zborovskih skladb ustvarjalcev, kot so bili Anton Lajovic, Emil Adamič, Marij Kogoj in drugi. Jasno je torej, da je s svojim pevskim zborom Glasbena Matica neposredno posegla na važno področje slovenske glasbene tvorbe in mnogo pripomogla, da se je ta vzpela na evropsko višino in tudi s te strani privzela značaj vplivnega činitelja celotne slovenske kulture.

RAZVOJNI POMEN

Niti polnih dvajset let ni preteklo od njene ustanovitve, pa je ljubljanska Glasbena Matica že imela v svojih rokah vse niti slovenskega glasbenega življenja, dejstvanja in snovanja. Stalno je množila število svojih prijateljev in članov, kljub zapostavljanju s

strani deželnega odbora in naučnega ministrstva, kjer je imela Filharmonična družba vso gmotno in moralno podporo, se je izkopal iz raznih in čestih finančnih kriz, ki so jo večkrat ogrožale. Seveda je doživljala tudi s strani imenovanih forumov tu pa tam priznanja in tudi gmotne podpore, zlasti takrat, kadar je to zahteval politični kurz ali kadar je bil slovenski element v deželnem odboru v premoči. Več razumevanja in tehtne podpore pa je imela v ljubljanskem magistratu, od kar je temu načeloval slovenski župan. O vsem tem sejni zapisniki Glasbene Matice izčrpno in pogosto govorijo ter tako po svoje dopolnjujejo celotno sliko političnega razvoja Slovencev ljubljanskega mesta kot v nekem smislu tudi celotnega ozemlja nekdanje Kranjske. Polagoma in uspešno se je Glasbena Matica otresala svojih nasprotnikov, zlasti cecilijancev, ki niso mogli zmanjšati njenega pomena in je niso znali ter tudi ne mogli tako oslabiti, da bi se nujno razrušila. Slovensko cecilijansko gibanje je Glasbeni Matici nesporno znatno škodovalo in podob-

Glasbena Matica v Ljubljani
vabi na

VELIKI KONCERT

ki so priredi
v nedeljo dne 8. julija 1888
ob 11. uri dopoldne
v dvorani deželne redute.

Pri koncertu sodelujejo: Gospoda profesorja Blaž Fiser in Jos. F. Skarlicky, operni pevec gospod Fran Pogačnik iz posebne naklonjenosti, potem mnogobrojni moški zbor, mešani zbor gojencev Matične šole in vojaška godba slavnega c. kr. peš-polka „baron Kuhn“ št. 17

V SPORED:

1. Anton Dvořák: „Rapsodij št. 6“ svira c. kr. vojaška godba
2. Fran Gerbič: „Bucelar“, mešani zbor, pojó gojenci Matične glasbene šole
3. a) Anton Nedrec: „Pred durmi“, poje gosp. Fran b) A. Jensen: „Dete spi“, opus XXIV-4 (Pogačnik, na klavirji spremlja g. vitez Ohm-Jannčovsky
4. Savanne-Fiser: „Fantazija o Faustu“, na kontrabas svira g. Blaž Fiser, na klavirji spremlja g. J. F. Skarlicky.
5. Gaspar Masck: „Kdo je mar“, veliki moški zbor se spremljevanjem orkestra, s tenor- in bariton-samospevom in četvero-spevom. Samopceva: gg. Pogačnik in Pucihar.

Cerke-sedeži po 2 glđ. 50 kr., sedeži II. vrste po 1 glđ. 50 kr., sedeži III. vrste po 1 glđ., vstopnina v parter 60 kr.

Sedeži dobirajo se v prodajalnici gospoda Hugona Turka na glarnem trgu in v čitalnični straži, v dan koncerta pa pri blagajni, ki se bode odprla ob 10. uri dopoldne v deželni reduti.

Cisti dohodek tega koncerta odmenjen je Matični glasbeni šoli.

OPOMNJA: Slavno obištevno se opozarja, da se koncert prične točno ob 11. uri.

Odbor „Glasbene Matice.“

Primer sporeda koncerta Glasbene Matice v Ljubljani

no je škodovalo tudi tisti smeri slovenske cerkvene glasbe, ki je težila k naslonitvi na elemente domače ljudske glasbe. Kakor je v pogledu tehničnega razvoja slovenske cerkvene glasbe sicer koristilo, tako je idejno bil njegov vpliv vsaj zmoten in ni prispeval omenjenemu razvoju, ki ga je zagovarjala z vidika idejne usmeritve Glasbena Matica in njeni predstavniki ali simpatizerji. Tu je bil tudi koren tistih nasprotstev, ki so končno izzvenela povsem politično in bi lahko razbila Glasbeno Matico. Vendar je slednja kljub izrazito liberalnemu sestavu svojega odbora in več ali manj tudi članstva dokazala s svojim delom, da ji gre za utemeljene in jasne umetniške ter nacionalne cilje, in je s tem tudi upravičila svoj obstoj. Čas ji je prinesel zmago, spričo katere razpihnjeni očitki liberalizma s strani klerikalcev niso mogli uspeti in so se sproti ubijali skoraj sami v sebi. Glasbena Matica je že v devetnajstih letih obstoja postala trdna organizacija z lastno ter uspevajočo glasbeno šolo in pevskim zborom. Za seboj je imela tudi obsežno zbirko slovenskih skladb, ki jih je sama izdala, in privzela je celo značaj koncertnega zavoda.⁴⁵ S to svojo dejavnostjo in nepristranostjo, zaradi katere je vabila v svoj okvir vse Slovence ne glede na strankarsko pripadnost, ji je uspelo, da je kljub prizadevanjem z nasprotne strani pridobila na svojo stran veliko večino slovenskih skladateljev iz konca XIX. stoletja, osebnosti, ki so ji v realizaciji zastavljenega programa močno pomagale, tako Nedvěd, Foerster, Benjamin in Gustav Ipavec, Gerbič, Sattner, Angelik Hribar, Hrabroslav Volarič, Fajgelj, Hubad, Čerin, Aljaž in drugi.⁴⁶ Zato je mogel Fran Ravnikar leta 1894 upravičeno zaključiti svoje »Zgodovinske črtice o osnovi in razvoju društva Glasbeně Matice« s temi besedami: »Nenavadno velik napredek nadarjenih učencev, prireditelj koncertov z najtežavnejšimi skladbami, vedno večja notranja vrednost skladb, vsestransko veselo gibanje med skladatelji, osnove neštevilnih slovenskih zborov, rastoč ugled Gl. Matice, to so sadovi našega 22-letnega truda.«⁴⁷ Njen vpliv so na vsem slovenskem ozemlju utrjevale tudi njene podružnice, ki so sčasoma postajale vedno samostojnejše in so delovale v vsem po vzgledu svoje matične organizacije.

Po prvi svetovni vojni je začel razvoj Glasbene Matice preraščati in spričo novega življenja ter novih vidikov, ki se jim v celoti ni znala prilagoditi, je njen vpliv nujno pojemal. Zato je razumljivo, da je bil njen pomen pred prvo vojno neprimerno večji, zlasti še zato, ker takrat ni bil obsežen le v

dejstvu, da je odločilno posegla v razvoj slovenske glasbene kulture, marveč tudi v prispevku, ki ga je s svojim prizadevanjem nudila celotnemu razvoju slovenskega narodnostnega vprašanja, dviganju, širjenju in utrjevanju narodne zavesti slovenskega človeka. Tudi v tem času pa ni bila vedno enako važna. Ko se je slovenski narodnostni razvoj izoblikoval v neizpodbitno dejstvo, ki ga vsa nasprotovanja niso mogla več zaustaviti, kaj šele preusmeriti, takrat Glasbena Matica v njem nedvomno ni imela več tolikšne in takšne vloge kot poprej, ko je bil za ta razvoj dragocen vsak, tudi najmanjši prispevek. Tako je jasno, da je bilo z narodnostnega vidika najvažnejše razdobje Glasbene Matice pred koncem preteklega stoletja, še prav posebej pa v letih 1872—1891, ki so tehtna tudi s čisto glasbene strani. Takrat je s svojim spretno zastavljenim delom utemeljila najosnovnejše in hkrati najpomembnejše tehnične pogoje ter idejne vidike, ki jih je za svoj razvoj potrebovala slovenska glasbena kultura. Res je bil takrat čas za vse to dozorel. Res pa je tudi — in to nam uspehi Glasbene Matice za omenjeno razdobje najnazorneje izpričujejo ter potrjujejo — da so bili njeni voditelji tega časa povsem in iskreno predani visokim nacionalnim ter umetniškim ciljem in je bilo predvsem zaradi tega mogoče, da se je Glasbena Matica ne glede na velike in resne ovire tako razvila in razrasla. Tako je tudi res, da brez Glasbene Matice ali njej po uspehih enakovredne ustanove slovenski glasbeni razvoj konca XIX. stoletja ne bi potekal tako naglo in plodovito, kot dejansko je. S tem bi se seveda nujno zavlekel tudi začetek slovenske glasbene moderne, vzporeditev evropski glasbeni tvorbi in tudi razvoj slovenske glasbene reprodukcije. Ob vsem tem smemo upravičeno domnevati in celo trditi, da je njeno prizadevanje znatno prispevalo nacionalnemu razvoju Slovencev. Ni dvoma sicer, da bi se ta izvršil brez nje prav tako in morda tudi v istem času. Prav tako pa ne more biti dvoma, da je z njenim sodelovanjem pridobil tako na kvaliteti kot na kvantiteti. Njene važnosti tako ni mogoče ocenjevati le z glasbenega vidika, marveč je treba v ta namen zajeti širše ter bolj vsestransko in Glasbeno Matico osvetljevati v luči celotnega družbenega razvoja Slovencev ob koncu preteklega in začetku sedanjega stoletja, predvsem pa v razdobju, ko je ustvarila konkretno podobo nalog in ciljev, ki so jo vodili 1872. leta k ustanovitvi.

Toliko pomembne letnice 1872, 1882 in 1891, ki zajemajo stvarni razvoj Glasbene Matice ljubljanske ter realizacijo njenega

delovnega področja, torej niso le zgodovinski datumi, ki bi jih bilo vredno hraniti v arhivih zavoljo kronistične vestnosti in popolnosti. Sočasno so marveč tudi nadvse važna dejstva, ki so koristila celotni slovenski kulturi in so bile neprecenljive vrednosti za slovenski glasbeni razvoj.

OPOMBE

31. Sejni zapisnik GM z dne 12. V. 1890; SN, 1885, št. 70.
— 32. Sejni zapisnik GM z dne 12. V. 1890. — 33. SN, 1886,

23. VI. — 34. Sejni zapisnik GM od 23. XII. 1908. — 35. Sejni zapisnik GM od 8. XII. 1897. — 36. Sejni zapisnik GM od 23. IX. 1909. — 37. Sejni zapisnik GM od 28. IX. 1909. — 38. SN, 1888, 23. in 30. VI. — 39. *ibid.*, 1887, št. 17. — 40. Sejni zapisnik GM od 20. III. in 16. IV. 1908. — 41. Sejni zapisnik GM od 15. VII. 1909; Izvestje GM za 1908/9, 7. — 42. Prim. Izvestje GM v Ljubljani za 1905/6, 3. — 43. Gl. sejni zapisnik GM od 4. V. 1887. — 44. Trditev, da je bil pevski zbor GM osnovan 1891. leta, tehtno potrjuje tudi sejni zapisnik GM od 25. X. 1901, v katerem je govora o 10-letnici tega zbora. Prim. k temu še F. Ravnikar, isto, in sejni zapisnik GM od 8. I. in 30. X. 1891. — 45. Prim. Izvestje GM v Ljubljani za 1905/6, 3. — 46. Prim. Izvestje GM v Ljubljani za 1897/8, 5 ss. — 47. F. Ravnikar, isto.

ČRNA SMRT V GORICI LETA 1682

IZ DNEVNICA IVANA MARIJE MARUSICA

DR. ZDRAVKO JELINCIC

Ljudska izročila zelo rada segajo navadno tudi danes daleč v preteklost, pri čemer se v teku časa marsikako dejstvo ali stvar potvori in idealizira. Žal, da ta izročila počasi izginevajo pod vplivom pisanih izročil — literature. Toda nekaj še vedno ostaja: vsaj važnejši dogodki se ohranijo živi v ljudskem spominu.

Tako je na Goriškem z izročili o Tunkih in o tolminskih uporih, tako tudi z izročili o epidemijah kuge, ki je razsajala v mestu in okolici v XVII. stoletju. Leta 1950 zapisano ustno izročilo v Solkanu pravi:

»Pred mnogimi leti je po naših krajih razsajala kuga ali črna smrt. V nevarnosti je bila vsa Soška dolina in tudi Solkan. Kuga je razsajala tam pri Plaveh in Solkanci so se zelo bali, da bi ne prišla tudi k njim. Pa so sklenili, da bodo sezidali cerkev, če bodo rešeni te velike nevarnosti. Molili so noč in dan. In kuga res ni prišla do Solkana. Zato pa so Solkanci sezidali obljubljeno cerkev in okoli nje napravili še pokopališče. Ta cerkev še danes stoji in nas spominja na tiste dni.« (Ta cerkev ali kapela, poškodovana med drugo svet. vojno, je bila l. 1953 porušena.)

Oglejmo si najprej, kaj o tem govori Karl von Czoernig (Das Land Görz und Gradisca, Dunaj 1873, str. 814—15): »... Najvažnejši in istočasno najžalostnejši dogodek (za Gorico) je bila epidemija kuge, ki je v teku (XVII.) stoletja razsajala v sosednih pokrajinah sedemkrat. Mestni poveljnik grof Porzia je sicer podvzel tako pravilne ukrepe, da je bolezen držal daleč od dežele, in ko je ta leta 1623 le izbruhnila v Kanalu, jo je omejil samo na ta kraj z majhnim številom smrti.

Ni pa bila dežela tako srečna ob izbruhu kuge leta 1682: manjo niso bili pripravljani. Manjkal je pravi lazaret, stamovska deželna blagajna je bila brez sredstev, med stanovi in mestnim magistratom je vladala razdvojenost, ki je preprečila vsako primerno ukrepanje. Trgovec s kornji, prihajajoč iz Hrvaške, je umrl na poti v Šempasu, vasi pri Gorici, z zelo sumljivimi simptomi, in kmalu se je kuga razširila po sosednih krajih. Ne da bi se za grozečo nevarnost kaj zmenili, so kljub temu pripravili v Gorici slavje

za rojstvo drugega cesarjevega sina. Številni ljudje so prišli z dežele, tudi iz Šempasa, in ti so zanesli kugo v mesto. Deželni glavar je s svojimi šestimi proveditorji (skrbniki) napravil vse, kar je mogel za varnost; toda brez podpore mestnih oblasti (ki so celo zavrnile štiri sanitetne službenice, pozvane od vlade s posredovanjem poslanika grofa Franca Thurna iz Benetk), oviran o nastale splošne brezbriznosti (večina plemstva se je umaknila na svoja posestva ali pa v tujino) in nasprotstev med zdravniki in kirurgi, ni mogel zla takoj ustaviti. Tako je kuga v teku sedmih mesecev pomorila v mestu čez 500 oseb, v njegovi okolici pa kakih 500. Ozemlje na desnem soškem bregu (Gradiška),¹ na Krasu in gorski kraji (nad Kanalom) so se s primerno zaporo pred mestom in njegovo okolico boleznimi ubranili.«

Toliko poročila o dogodku Czoernig, moramo pa pripomniti, da gre le za izvleček dosti bolj obširnega poročila, ki ga daje v svoji zgodovini Gorice znani goriški zgodovinar Morelli.²

Iz Morellijeve zgodovine izvemo, da se je v XVII. stoletju kuga pojavila najprej v Istri leta 1601. Leta 1623 je razsajala po Koroškem in so jo od tam zanesli v Kanal, kjer pa je bila srečno zatrta. Izven tega kraja in v Gorici je takrat umrlo le 14 oseb.³

Kuga je potem razsajala po Kranjskem in Štajerskem v letih 1624 in 1625. Leta 1631 sta bili zopet prizadeti Istra in Furlanija, leta 1634 zopet Kranjska. Leta 1645 sta še enkrat trpeli Kranjska in Štajerska, leta 1655 je bolezen razsajala v Gradcu, leta 1682 pa zopet na Kranjskem in Štajerskem — in tokrat ni bilo prezaneseno niti Gorici...⁴

»Ni pa bila domovina (Gorica) tako srečna ob epidemiji iz leta 1682,« pravi Morelli in v opombi nadaljuje: »Imamo točen dnevnik tega nesrečnega časa; spisal ga je kaplan Ivan Marija Marušič, spovednik samostana sv. Klare.« To da razumeti, da je Morelliju bil ta dnevnik osnova, na katero se opirajo njegova izvajanja.

Naravno se zdaj postavlja vprašanje, kakšen je ta dnevnik in kdo je pravzaprav ta kaplan (v svojem dnevniku se naziva monsignor) Maru-

Avtor našega dnevnika o kugi, I. M. Marušič

šič, katerega Czoernig v svojem delu niti ne omenja, Morelli pa le bežno. Slovenski biografski leksikon tega Goričana ne pozna, vendar je njegovo delo za spoznavanje razmer v Gorici XVII. stoletja velike važnosti.

Po podatkih, katere je poslal iz Gorice upravnik tamkajšnje osrednje semeniške knjižnice msgr. Francesco Spessot, se je Ivan Marija Marušič rodil v Gorici leta 1641 in umrl istotam leta 1742. Četrta knjiga rojstev (1639—1653) v goriški stolnici ima na str. 63 podatek, da je bil Janez Marija, zakonski sin Damijana in Ane, rojen 17. junija 1641. Knjiga umrlih (1675—1735) v isti stolnici pa ima na str. 220 opombo, da je umrl 13. avgusta 1712. Iz istih podatkov je razvidno, da je Marušič dovršil srednje šole pri goriških jezuitih, nakar je stopil v semenišče v Celovcu in tam dovršil filozofske in teološke študije. Dne 3. februarja 1669 je bil imenovan za kaplana in spovednika v goriškem samostanu sv. Klare, kjer je ostal celih 30 let.

Važnost dnevnika⁵ je po našem mnenju v temeljitem opisu tedanjih razmer Gorice, v točni navedbi številnih imen in v slikah. Zdi se nam zato umestno podati vsaj kratek pregled v obliki izvečka iz tega dela:

POROČILO O KUGI

v Gorici in o njenih začetkih leta 1682 s 66 risbami o važnejših dogodkih, z imeni in datumi vseh umrlih v mestu in v lazaretih. Spisal čast. IVAN MARIJA MARUŠIČ, kakor je dogodke sam opazoval od dne do dne od izbruha epidemije v mestu.

Dne 18. maja (1682) je prišel v Šempas (na hribček pod goro, kjer je nekaj koč gostilničarja Perica) trgovec s konji, po rodu iz Tolmina, ki se je imenoval Velikonja (po Morelliju Primož). Namenjen je bil v Videm in je jahal enega svojih konj, ki jih Hrvatje pošiljajo in prodajajo na sejmu sv. Kancijana (dne 31. maja v Vidmu). Po poti je večkrat padel, zlasti pri Ajdovščini — dokler ni prišel do omenjenih Pericevih koč, kjer je prenočeval in je isto noč nenadoma umrl. O tem je gospod Bortolo iz Pordenona, ki je to leto stanoval tam gor, obvestil gosposko v Gorici tako, da sta še tisti večer (praznovala so se binkošti) prišla proučit zadevo gastald gosp. Ludvik Lansa in čast. gosp. Kristofor, nemški zdravnik. Videla sta mrliča, našla sta ga oteklega in črnega po nogah in sodila sta, da je umrl zaradi udarcev konja po poti. V resnici pa je umrl zaradi najpristnejše kuge, ki je potem povzročila toliko gorja v Šempasu, Gorici in Solkanu, Renčah, Prvačini in drugih okoliških vaseh — Čepovanu in tako dalje.

V drugi polovici meseca maja se je zelo govorilo, da v Šempasu gotovo tli kuga, ker so ljudje pomirali po trije, štirje na dan, kar je bilo zelo mnogo za tako majhno vas. Stvar pa se je prikrivala, češ da gre za hudičevo mrzlico (sc. malarijo), tifus, koze in jetiko. Vsi so medtem dajali svoje dobre nasvete, strup se je pa širil.

Dne 12. junija je umrl konjušnik v domu plemičev de Rabatta; imenoval se je Tomaž Gaban. Bolezen je bila kratka in imela je znak, o katerem so nekateri sodili, da bi bila to napolitanska bolezen (sc. najbrž pegavi tifus). Poslali so ga zato na Pristavo onstran grape in pri umirajočem je bil čast. mons. Giovanni Martinelli. In ta je potem z vsemi svojimi umrl za kugo; govorili so, da ga je okužil omenjeni konjušnik, ki naj bi prišel iz Šempasa, ali — kakor so trdili drugi — zato, ker je monsignor spovedoval Kukuluto v Braidu (sc. kraj tedanje Gorice, proti Livadi). O tem naj se izrečejo drugi pisci, jaz nadaljujem.

Dne 23. junija je umrl Andrej Lampretič, karega so imenovali Marčini Kukuluta. Znaki so bili jasni, a kljub temu so stvar prikrivali, češ, da gre za zlom. Stregli so mu zdravniki, kirurgi, karmelitanci in dve ženi: Grāpuca in Odomička.

V petih mesecih je ta gnila korenina dala potem svoje gnile sadove: 500 mrtvih in to brez vasi, ki so bolezen dobile od mesta in od Kukulute, kakor n. pr. Solkan (po Morelliju je to predmestje izgubilo tedaj 112 oseb v 4 mesecih).

Dne 24., na praznik sv. Ivana Krstnika, so v Šempasu spoznali bolezen in mnogi so zbežali iz vasi. Nekateri so se zatekli v Gorico (bil je dan slavja na čast presvitlega Leopolda, drugorojenca avstrijske vladarske rodbine, dan za Goričane takov vesel in slavnosten), a izvedelo se je, da so

iz okužene vasi. Gosp. Giulio Romano je bil poslan nazaj v omenjeno vas, gospa njegova sestra pa zaprta v kapelo Treh Kraljev pri čast. kapucinih skupaj z ženo gosp. Ludvika Mazarina; gosp. Bortolo in njegova žena, rojena Codelli, sta morala prenočiti na Kostanjevici na odprtem pod velikim dežjem, ki je tisto noč lil, zjutraj sta pa bila zaprta v Šempaški Tabor pod strogim nadzorstvom presvitlega gosp. barona Ludvika de Cromperg (sc. Coroninija).

Dne 25. so bili poslani domov vsi študentje čast. očetov jezuitov⁶ in tudi tisti, ki so se učili pri laičnih učiteljih.

Dne 26. so osebno odšli proti Šempasu do mostu na Lijaku, da se prepričajo o zadevi, presvtili gosp. skrbniki in poslanci, skupaj z gosp. zdravnik in kirurgi, in so od Žvana Francoza, katerega je tja poslal prevzvišeni Antonelli, izvedeli, da je v Šempasu kuga in sicer hujša kot kdaj koli prej v Pragi, Gradcu ali na Dunaju. Zaradi tega je bila v vas takoj poslana prva pomoč v neokužljivih osebah, živežu in zdravilih. Ko so se presvtili skrbniki vrnili in se je vest raznesla po mestu, je skoraj vse plemstvo takoj zapustilo Gorico in se zaprlo v svoje vasi in graščine. Ostala je le gosposka in nekaj plemičev.

Dne 27. smo izvedeli, da je Prvačino okužila lči gostilničarja Perica, ki je sprejel Velikonjo. Umrli so tega dne trije odlični ljudje Kukulute: Mihael Viduc, Lučka Tomažinčič in soseda Grapuca, imenovana Barlina.

Dne 30. so bili odstranjeni čolni (za prehod čez Sočo) pri Majnici in Podgori, v Šempas pa je šel čast. oče karmelitanec Didak, ker tamkajšnji župnik Ivan Milošič je bil, so pravili, zaprt v Taboru. Omenjeni oče je umrl dne 14. julija.

Dne 2. julija je prišlo do spopada med stražami in vojaki iz Gorice ter sosednimi Kraševci na Mirenskem mostu (po Morelliju so Kraševci zaradi zaščite hoteli porušiti most). K mostu so zvečer prišle zopet straže in Kraševci ter štirje beneški jamarji v spremstvu straž iz Gradiške.

Dne 5. sta prišla v mesto dva nadzornika za razkuževanje, omenjeni štirje beneški jamarji pa niso bili puščeni v mesto in meščani so se utrdili za vrati tako, da so jim onemogočili vstop, ker bi s svojo prisotnostjo kot neznane osebe prestrašili mesto (po Morelliju je moral posredovati sam ces. veleposlanik v Benetkah, grof Thurn).

Umrli je študent, sin Starca. Rekli so, da je Kukuluta puščal v ponedeljek, četrtek in petek v delavnici krojača Starca svoje vreče in druge stvari, pa da je tako okužil Starčev dom še pred ostalimi...

Dne 7. sta bila poslana v lazaret ob zgornjem Kornu (sc. gre le za začasno rešitev, ker Gorica ni imela pravega lazareta) čast. očeta Arsenio Romano iz Gorice in Clemente Vicentini iz Sv. Martina na Krasu...⁷

Dne 11. so bili izgnani iz mesta tuji berači in poslani v shrambe tramov za Soški most. Tu so jih potem vzdrževali naprej.

Dne 12. se je izvedelo, da so Renče okužene...

Odličnjaki, ki so ostali v mestu, so se zaobljubili, da se bodo postili na predvečer praznika

sv. Frančiška Ksaverija in da bodo post zapovedali po vsej plemeniti grofiji. Za praznik pa bi se svetniku podarila srebrna svetilka v zahvalo za njegovo pokroviteljstvo...⁸

Čast. samostan sv. Klare je začel dajati nekaj kruha na dan za gornji lazaret. Pomagati je začel tudi zasebnikom, katerim je razdelil 100 forintov, prejetih od Svete kongregacije. Novemu lazaretu je podaril tudi nekaj sodov vina (po Morelliju je lazaretu grozila lakota, prav tako tudi mestu, zaradi zapore okuženih krajev).

Dne 18. se je vršila služba božja na trgu pred palačo (da bi se ljudje ne tlačili v cerkvah in ne dotikali med seboj; mašo so lahko poslušali kar z okna svoje hiše). Umrlo je 10 oseb...

Dne 24. ... je presvtili grof kapitan Ivan Filip Kobenzl poklonil lazaretu 12 sodov vina, 13 mernikov žita in mnogo blaga in obleke za reveže. Vino se je dobivalo pred palačo. Potem ko so jih oblekli, so reveži po končani karanteni zopet mogli priti nazaj v mesto dne 28. novembra...

Dne 25. ... so očetje jezuiti vršili prvo službo božjo pod stebrom sv. Ignacija in to so potem delali, dokler niso stopili v karanteno. Nato so jo vršili v Raštelu pred vrati svojega kolegija...

Mestna hiša v Gorici v XVIII. stoletju

Dne 27. sta umrli (predici) Lucija Falchet in Katerina Bocchiada. Zaradi njih je bilo zaprtih več hiš, kjer so stanovale predice svile...

Dne 1. avgusta... je umrl neki študent pri plemičih Mels. Povzročil je veliko hrupa (poplaha), ker je za njim v omenjeni hiši umrlo še mnogo drugih, kakor bomo videli, in je bila okužena še hiša Kolinovih. Študent je bil doma iz Rude...

Dne 3. ... je na Placuti umrl neki revež v domu Lesenega Škornja, in ker so ga pokopali drugi reveži, se je Placuta kmalu spremenila v lazaret.

Ob eni uri popoldne je v domu čast. Maria Gibellija de Gibelli nenadoma umrla njegova sestra gospa Elizabeta vd. Feltrin. Zaradi tega je bil monsignor zaprt skupaj z nečaki in mons. Ivanom Marijo Marušičem. Oba pa sta srečno ostala živa. Vdova je bila pokopana na Grčni... (sc. to je kraj med Gorico in Krombergom, kjer je bilo vse do današnjih dni staro goriško pokopališče. Zdaj se tam urejuje park Nove Gorice).

Dne 10. je na Kostanjevici umrl okužen karmelitanec oče Just, ker je spovedoval okužene tujce iz Frankonije. Pokopali so ga pod oboki, ki gledajo proti Ronku...

Označevanje okuženih hiš

Dne 15. je bila gospa Stell prva poslana v novi lazaret sredi polja (sc. pri Štandrežu; s tem je odpadel lazaret na Kornu).

Dne 14. so se začela zaznamovati vrata okuženih hiš: križ z apnom kakor kaže slika... Posodil ali razdal se je kot miloščina denar umrlih. Sprejeli so ga za reveže v lazaretu.

Dne 16. so končno odšli okuženi in osumljeni reveži v novi lazaret, urejen v stari hiši Guljančevih na polju pri Štandrežu. Dva po dva, odšlo jih je 78, ostalo je le 16 najbolj šibkih, od katerih jih je danes umrlo pet...

Dne 20. je bilo lazaretu poslanih 500 forintov iz Kranjske. Mrzlica je umorila presvitlo gospo baronico Evfemijo d'Orzon. Pokopali so jo kakor gospo baronico Garzarolli...

Dne 31. se je prikazal komet in ostal viden v nespremenjeni obliki dva tedna. Okužen je umrl vratar očetov jezuitov. Izdihnil je zvečer in odnesli so ga na Grčno ponoči okoli devete ure.

Dne 2. septembra... je prišla iz Solkana v mesto gospa Abbate z otroki, ker je kazalo, da je v Gorici nevarnost manjša...

Dne 6. je čast. oče Valentin Affabris vršil prvo službo božjo na Travniku v domu gosp. Ivana Marna...

Dne 10. je bila za nekaj časa zaprta vas Romans zaradi nenavadne smrti neke božjastne deklice v cerkvi...

Dne 28. so zaprli mestna vrata na Placuti in k Soškemu mostu se je potem hodilo le še čez Studenec...

Dne 29. je umrl Antonio Fiuli, prvi beneški jamar, zaposlen pri razkuževanju... Prišla je cesarska komisija, da bi spravila čez Sočo sode za Gorico. Poslužila se je čolnov pri Majnici in Podgori...

Dne 6. novembra je z bobnom napovedana splošna karantena, ki bi se morala začeti dne 21...

Dne 21. pride iz lazareta 70 belo oblečenih ljudi, po reško.

Dne 25. je poslan v lazaret vojak Frančišek, ker so ga našli okuženega. Pomagal je do tedaj beneškim razkuževalcem. Z bobnom je bila za prihodnjo nedeljo ukazana splošna karantena in pretilo se je s palicami ženam, ki bi prišle iz hiše ali pa kričale. Noben moški si ni upal na ulico, ker je bilo zagroženih 40 dni izgona...

Dne 28. je prišlo iz lazareta še 80 belo oblečenih oseb: s križem spredaj je stopala gospa Domčila.

Dne 29. ... se je začela splošna karantena...

Dne 18. decembra so (iz Gradiške) prepovedali dovoz živeža čez Sočo pri Majnici, ker je Gorica odklonila plačevanje stroškov za shrambe onstran Soče.

Dne 24. se je očistil Travnik v upanju, da bo kaj koristilo...

Dne 31. so bile z bobnom razglašene posebnosti odredbe o razkuževanju.

Dne 1. januarja so vojaki streljali za dobro srečo. Našli so nekaj skritih nerazkuženih postelj. Bile so zaplenjene.

Dne 6... je bila obešena (samo za roke za hrbtom, kot kaže originalna risba avtorja) neka tatica, ki je iz okuženih hiš ukradla nerazkužene stvari za lastno uporabo. Da bi ne umrla od žalosti in sramu, ker se je kazni izvršila na trgu, si je kupila kakor Marčin Molar bokal vina in se tolažila z njim. Ni se sramovala piti na kraju, kjer so jo obesili sredi trga.

Dne 7. smo končno... prišli do 40. dne karantene brez nadaljnjih smrti v mestu, razen omenjenega Jurija Plenčiča, mlinarja... Pravi se, da bomo zaradi njega morali ostati zaprti še kakih osem, deset dni...

Dne 8. je presvitli baron Erigo d'Orzon ukazal postaviti kolonom iz Sovodenj postojanko za čoln pri Majnici, da bi tako zopet omogočil izmenjavo blaga, ukinjeno prav zaradi tega, ker so od nas zahtevali to postojanko (raštel).

Okoli desetih zjutraj se razglasi z bobnom, koliko časa bomo še morali ostati v karanteni zaradi mlinarja: do 18. tega meseca..., zlasti žene.

Dne 18. smo dobili nekaj dni prostosti za nabavo drv... Oh, da bi prišel ta 50. dan karantene!

Dne 22. so se odprle hiše trgovcev Marno, Coddelli, Joanni, Cridio...

Dne 25... so se prvič prikazali kmetje iz Šempasa z vinom in žitom.

Dne 26. se je odprl glavni vhod cerkve čast. očetov jezuitov, trgovci so razstavili na trgu svoje blago in svilo...

Dne 2. februarja se je odprla čistim osebam tudi Jezusova cerkev. Izključene so bile samo služkinje.

Dne 6. je prispela prva oseba iz Gradiške... Za vsak primer so bili prepovedani vsi plesi in praznovanje (pusta).

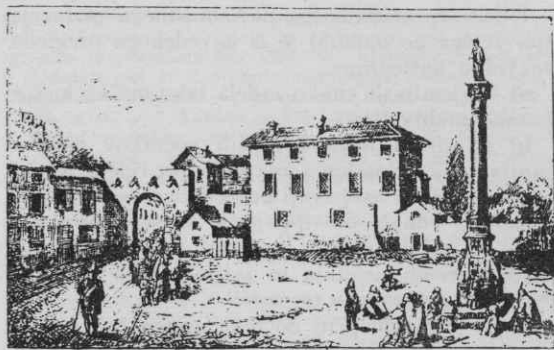
Dne 8. so se zopet vršile v stolnici številne in navadno vesele poroke kmetov z velikimi spremstvi.

Dne 17... so goriški razkuževalci poslani v Šempas v spremstvu straže, da bi dobro očistili to vas, ki bo Gorici dolgo ostala v spominu...

Dne 5. marca je ljudstvo iz Brd zelo prosilo za vstop v mesto, a mu gosposka tega ni dovolila.

Končno smo... drugo splošno karanteno srečno končali povsod...

Dne 7. je bila velika procesija..., katere se je udeležilo čez 4000 oseb...

Gorica — Travnik

Dne 19... je oznanjevalec razglasil, da je bilo vsem starešinam ukazano, naj se zglasijo v Gorici, vsaj eden za vsako vas. Ni se izvedelo kakaj, a verjetno zaradi zopetne otvoritve prometa in cest.

Da bi teksta preveč ne obremenili, smo v tem izvlečku prevoda izpustili vsa imena in se omejili samo na nekatere dogodke, da bi čitatelj mogel lažje spoznati njih potek. Biša pa bi velika pomanjkljivost, če bi ta imena prezrli, saj so stvar, ki se v tekstu najprej opazi: večina je slovenskih. Slovenski so priimki, slovenski ali vsaj slovensko osnovno imajo nadimki. Res da se po teh nikakor ne da z matematično točnostjo ugotoviti narodnostno razmerje v mestu; vendar vsaj približno sliko pa le dobimo.

Izmed umrlih oseb je poleg številnih neimenovanih revežev (ki so skoraj stoodstotno Slovenci, zlasti na Placuti) kar 275 s slovenskim priimkom ali nadimkom, z gotovo italijanskim pa le 145. Neopredeljenih je 67 in med temi verjetno nekaj nemških.

Tudi če sodimo, da je morda kuga razsajala bolj med revnejšimi slovenskimi sloji kakor med imovitejšimi, vendar ostaja razdalja med slovenskimi in italijanskimi imeni še vedno prevelika, da bi ne mogli po njih soditi sledeče:

od kakih 3500 do 4000 prebivalcev tedanje Gorice (po Morelliju in Czoernigu), je morala biti vsaj dobra polovica, 2000 do 2500, slovenskih.

Druga stvar, ki bi v tekstu utegnila zgodovinarja zanimati, je potek epidemije. Razdeljena po mesecih in narodnosti (sodeč seveda le po imenih) kaže takole sliko:

	Slovenci			Italijani			Neopredeljeni			Skupaj		
	m.	ž.	sk.	m.	ž.	sk.	m.	ž.	sk.	m.	ž.	sk.
Junij	5	1	4	1	1	2	1	—	1	5	2	7
Julij	46	46	92	14	12	26	8	15	23	68	73	141
Avgust	44	41	85	27	22	49	9	9	18	80	72	152
September	14	23	37	12	18	30	5	3	8	31	44	75
Oktober	16	10	26	11	7	18	4	2	6	31	19	50
November	9	8	17	11	4	15	2	5	7	22	17	39
December	4	7	11	2	1	3	1	1	2	7	9	16
Januar	2	1	3	2	—	2	1	1	2	5	2	7
Skupaj	158	157	275	80	65	145	51	36	67	249	258	487

Poleg že omenjenega narodnostnega razmerja (povzetega po imenih) je iz navedenega pregleda razvidno naslednje:

a) epidemija je enako zadela tako moško kakor žensko prebivalstvo,

b) od prvih nekako rahlih početkov meseca junija se je nenadoma razpasla po celem mestu in izbruhnila v vsej svoji grozoti že meseca julija, trajala z enako silovitostjo še meseca avgusta, nato pa začela počasi pojemat in v nadaljnjih petih mesecih prestala in izginila. Gre za celih osem mesecev strahu in smrti!

Kako je moglo priti do take nesreče? Iz podanega izvlečka Marušičevega dnevnika ne moremo vsega razumeti. Podrobna in temeljita pojasnila pa nam daje Morellijeva zgodovina Gorice.

Grofija je bila brez deželnega glavarja: Jurij Siegfried grof Dietrichsteinski je bil sicer že imenovan, a se ni prikazal, in njegove posle je moral voditi baron Ludvik Coronini. Za zdravstvo so skrbeli trije plemiči in trije meščani. Na razpolago so bili štirje zdravniki in štirje kirurgi.

Tak je bil položaj, ko je v Gorico prispela vest, da se je iz Hrvaške kuga zopet zanesla na Kranjsko in tja do Gradca. Oblasti so dobro vedele,

kaj je potrebno v tem primeru: hermetična zapora deželnih mej. Toda bile so popolnoma nepripravljene za primer epidemije v grofiji. Gorica je bila brez Lazareta in brez denarja.

Ko se je zanesla kuga v Šempas, je oblast sicer storila svojo dolžnost, toda neizkušeni zdravnik, ki je bil tja poslan, boleznin ni spoznal. In tako se je kuga lahko svobodno razpasla, ne da bi se kdo od vsega začetka zmenil zanjo.

Oblast je medtem poročala sosednim deželam, da položaj nikakor ni resen ali težak. K sreči tem poročilom niso preveč verjeli. Gradiška je prekinila vsak promet čez Sočo, Kraševci so zastražili prehode čez Vipavo (prišlo je celo do spopada, ker so hoteli porušiti Mirenski most) tudi gospostva v Sv. Križu in v Kanalu so svoje meje krepko zastražila in ustavila vsak promet z Gorico in njeno okolico. Iz Ljubljane pa so poslali na Razdrto še četo svojih vojakov za ustavitvev sploh vsakega prometa s Primorsko.

Vsi so poskrbeli za svoje zdravje, pravi Morelli, le v Gorici so spali. In kuga se je kmalu razpasla še po Solkanu, ki je v štirih mesecih izgubil kar 112 oseb.

Mesto je ostalo prepuščeno samo sebi: namestniku Coroniniju in šestim skrbnikom za zdravstvo. K sreči je namestnik dosegel pri sosednjih deželah, da so Gorico začele oskrbovati z živim in da se je mesto rešilo vsaj lakote, kajti mnogim je preti smrt morda bolj od te kakor od kuge. 500 mrtvih v mestu in kakih 300 v okolici je za morda 6 do 7000 ljudi veliko število, vendar če pogledamo potek dogodkov in ukrepanja proti epidemiji, vidimo, da je morala bolezen praktično sama izginiti in da so podvzete mere le malo služile. Lahko celo rečemo, da je le sreča, če se kuga, ki je zajela Solkan, Vrata in Čepovan, ni razpasla dalje na Tolminsko in Idrsko, iz Renč pa po Krasu in Furlaniji. Šele proti koncu epidemije se je začelo mesto temeljiteje razkuževati in okužene stvari sežigati.

Neprimerno važnejši od pravega lečenja so seveda preventivni ukrepi za preprečevanje izbruha epidemije. Te lahko delimo v tri skupine:

1. Zaporni pasovi. Ti so se postavljali proti epidemijam v sosednih deželah ali krajih s prepovedjo vsakega stika z njimi. Ustavila se je zato tudi vsa trgovina in ves promet sploh.

2. Izolacija okuženih. To je prvi ukrep proti širjenju epidemije v kraju samem. Bogatejši meščani in plemiči, ki so imeli možnost preživljati se sami za daljšo dobo, so se zapirali kar na domu. Ta zapor je navadno trajal kakih 40 dni od ugotovitve zadnje boleznin ali okužbe. Domovi bolnih, okuženih ali pomrlih pa so bili označeni z velikim poševnim križem na glavnih vratih, da bi se jih ljudje izogibali. Revnejši ljudje, ki bi se sami ne mogli preživljati, če bi jih zapirali na domu, so se po ugotovitvi kuge pošiljali v tako imenovane lazarete, neke vrste sanatorije, in bili zdravljeni tam. Po povratku iz lazareta so morali ljudje za določen čas nositi bele obleke.

3. Splošna karantena. Ta se je uveljavila zlasti po mestih in v težjih primerih; takrat se je za-

Mestni bobnar razglša odredbe mestnega sveta

prlo v hišah vse ljudstvo. Oblasti so istočasno tudi skrbele za razkuževanje opustošenih domov, kjer so vsi pomrli ali bili odvedeni v lazaret, javnih lokalov ter ulic. Kot razkuževalno sredstvo je služilo predvsem živo apno.

Hujše vprašanje je bilo zdravljenje, odvažanje bolnikov ter odvažanje in pokopavanje mrtvih. Čudno se zdi, da zdravniki tu skoraj niso prihajali v poštev. Bili so namreč navadno okužljivi in jim je bilo to delo zato skoraj onemogočeno; skrb za opravljanje teh služb se je navadno prepuščala jamarjem (ital.: pizzicamorti, monatti), ki so prihajali iz krajev, kjer je bila kuga že zatrta. Ljudje so se jamarjev bali, ker so ti navadno bili brezobzirni, kruti in nagnjeni h kraji.

Lečenje v pravem pomenu besede skoraj ni prihajalo v poštev. Uporabljala so se zdravila (tekst jih ne omenja), kakor: terjak za jačanje srca in aloa za ublažitev bolečin, ki jih kuga povzroča. Tako lečenje nikakor ni bilo učinkovito in preživeli ljudje so se morali zahvaliti predvsem lastni trdni konstituciji.

Ljudstvo je sicer vedelo, da se kuga prenaša z dotikanjem, saj so bila dejstva preočita, a kljub temu se je navadno mislilo, vse do XVIII. stoletja, da gre za zli vpliv zvezd! Nevarnost kuge je v Gorici po letu 1683 pretila še enkrat v XVII. stoletju. Bilo je to leta 1690, ko je epidemija silovito razsajala po Hrvaški in Dalmaciji. Vendar so tokrat oblasti takoj podvzele vse zaščitne ukrepe za ta primer in Gorica je bila nevarnosti rešena.

OPOMBE

1. O tem poročajo tudi »Annali del Friulic (aggiunta all'epoca VI.). Spisal F. Manzano, Videm 1879. — 2. Lunari di Gurizza per l'an comun 1858; Gurizza 1857, Stamparia Seitz. Izvod tega koledarja hrani samostanska knjižnica na Kostanjevici pri Gorici. — 3. Morelli pravi, da je v zahvalo bila takrat zgrajena cerkev sv. Roka v Podturnu, predmestju iz Gorice proti Sempetru, dokončana sicer šele leta 1640. Tu se menda zgodovinar moti. Drug goriški zgodovinar, Dellabona, dokazuje, da je bila ta cerkev

zgrajena že leta 1500, toda — sodeč po Martinu Bavčarju — tudi Dellabona je v zmoti in cerkev je bila kvečjemu zgrajena in posvečena leta 1505. — 4. Nadaljnje podatke o epidemiji glej v: R. Jeremić, Zdravstvene prilike in jugoslovenskim zemljama do kraja XIX. veka, Zagreb 1955, str. 14 in sl. — 5. Kolikor je bilo mogoče izvedeti, imamo danes tri originalne (za take jih smatrajo, pa čeprav ni preveč verjetno; pisani so v ital. jeziku, kar je bilo tedaj na Primorskem in zlasti v mestih splošna navada) in med seboj skoraj enake rokopise s 66 risbami o tedanji Gorici in o poteku kuge v mestu. Enega hrani goriška mestna knjižnica (Biblioteca civica), druga knjižnica centralnega semenišča in tretjega sestre uršulinke. Poleg tega je bil dnevnik tudi objavljen v že omenjenem furlanskem koledarju Lunari di Gurizza per l'an comun 1858 z 10 posnetki Marušičevih risb (delo tedanjega študenta Akademije likovne umetnosti v Benetkah Rafaela Pika). Omeniti je treba končno še neko goriško zgodovino (ali zgodovino goriških grofov), ki jo je spisal isti Marušič (in verjetno še kaj). Mestna knjižnica (Biblioteca governativa) v Gorici hrani dva njegova rokopisa z naslovom »Discorsi recitati nel Oratorio di Santa Chiara da don Gio. Maria Marussig« kakor tudi en dnevnik o kugi. Avtor je napisal tudi vrsto poezij v furlanskem narečju. Pokrajinska knjižnica (Biblioteca Provinciale) istotam pa hrani še naslednji rokopis: »Goritia, sua origine, Reggi, Conti, Presidenti, Capitani, Chiese, Beati, Vescovi, Prepositi, Guerre, Vittorie sin al 1709 descritte da Don Gio. Maria Marusig l'ano di sua età 67.« — Poleg Morellija in Czoerniga je o Marušiču pisala tudi Cicuta Lucilla, »Giovanni Maria Marusig e il suo giornale della peste del 1682« v Studi goriziani, Vol. IV. Gorica 1926, str. 65—134. K navedbi, da je Marušič spisal tudi neko goriško zgodovino, glej Fasiolo Onorio, »Una storia goriziana scritta nel 1709 (un altro manoscritto di don Gio. M. Marusig) v Studi goriziani, Vol. XI, Gorica 1948, str. 95—112. Prof. Rado Bednarik iz Gorice (Italija), trdi, da so knjige pridig (Discorsi recitati . . .) tri in ne dve. Poleg letopisa v furlanskih verzih za leta 1641 do 1704, raznih pesmi, poročila o kugi in zgodovine Gorice, naj bi Marušič napisal še posebno zgodovino (ali kroniko) samostana sv. Klare, a delo naj bi bilo izgubljeno. Isti je tudi mnenja, da je bil Marušič z vso verjetnostjo goriški Furlan. Opira se pri tem na dejstvo, da je Marušič pisal le italijansko in furlansko. To pa ni dovolj. Njegov oče se je namreč pisal Marushitz (po rojstnih podatkih v krstnih knjigah), s pravopisom torej, ki je tedaj izrazil tudi za Slovence. Poleg tega, če bi bil Marušič Furlan, bi si verjetno priimka ne spremenil v Marusig, približajoč ga s tem slovenski izgovorjavi. — 6. Jezuiti so ustanovili prve javne šole v Gorici. Tja so prišli iz Gradaca l. 1615. Iz političnih ozirov so kot učni jezik uvedli italijanščino. — 7. Edina italijanska vas na Krasu (nad Gradiško), nastala v XVI. stoletju. — 8. Jeremić, op. cit., str. 15. — 9. Tak znak za srečno preživele ljudi so uvedli namreč na Reki. Ljudje so se jih morali še vedno ogibati.

ETNOGRAFIJA SANTONINOVEGA ITINERARIJA PO KOROŠKEM, KRANJSKEM
IN ŠTAJERSKEM 1485—1487

ANGELOS BAS

XV. stoletje pomeni v slovenski preteklosti tehtno razdobje. To je čas, ko se konča doba tako imenovanega fevdalizma in se pričinja doba razkroja fevdalne družbe. Z drugimi besedami: slovensko zgodovinsko obdobje, ki sega nazaj do XII. stoletja in ki ga — nasproti predhodnemu tako imenovanemu pravemu fevdalizmu s pridvornim gospodarstvom, z izključno malim gospodarstvom (brez mest), z zelo obsežno nemško kolonizacijo in z upravno drobitvijo slovenskega ozemlja — označujejo formiranje podložniškega razreda (zakupci), začetki denarnega gospodarstva (mesta), ustalitev slovenskih narodnostnih meja oziroma prenehanje nemškega priseljevanja in politično združevanje slovenskih pokrajin, — to obdobje je tedaj pri koncu. XV. stoletje je uvod v novo poglavje slovenske zgodovine: v stoletja velikih kmečkih uporov, zunanjih nevarnosti (vojne s Turki, Ogrji, Benečani itd.), razvoja meščanstva, centralizirane države, odpravljanja fevdalnega partikularizma in rasti slovenskega kulturnega življenja, ki tvorijo prvo dejanje v razsulu našega fevdalizma².

Za to prelomno stoletje slovenske zgodovine smo pred nedavnim dobili nov, obširen vir. Njegov pisec je Pavel Santonino, po rodu iz južne Umbrije, ki je prišel pred 27. aprilom 1469 na Furlansko, v Videm. Tukaj je bil sprva privatni tajnik oglejskega patriarha, pozneje pa kancler oglejske patriarške kurije; leta 1510 je postal njegov naslednik sin Avguštin³. Pavel Santonino pa ni pomemben kot predstojnik patriarhove pisarne, marveč kot avtor spisa, ki mu je dal ime Itinerarium; sestavlja ga je po udeležbi treh vizitacij po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem v letih 1485, 1486 in 1487. Turški vpadi v navedene pokrajine ter vojna med Friderikom III. in Matijo Korvinom (1479—1490) so prizadeli tod škodo tudi cerkvenemu življenju: oltarji mnogih tamkajšnjih cerkva so prišli ob sepulcra in marsikje so bile opustošene cerkvene stavbe in pokopališča. Da bi moglo biti versko življenje znova urejeno, je bilo treba opustošene cerkve in pokopališča vnovič posvetiti. To je bilo za kranjska ter za koroška in štajerska področja južno od Drave delo oglejskega patriarhata, ki so mu pripadale omenjene dežele. Tako je bil poverjen generalni vikar patriarha kardinala Marka Barba (1471 do 1491), kaprulanski škof Peter Karel, da bo v spremstvu Pavla Santonina na Vzhodnem Tirolskem, v Ziljski dolini, na Gorenjskem, v Rožu in v Savinjskem arhidiaconatu na vizitacijskem potovanju na novo posvečal oškodovane cerkve oziroma oltarje in pokopališča, birmal in sploh preverjal cerkvene razmere⁴. Svoja opazovanja s teh vizitacij je Pavel Santonino zbral v poseben potopis, ki ga je pozneje dal v dar patriarhu kardinalu Dominiku Grimaniju; iz njegovih rok je prišel Santoninov itinerarij v last kardinalovega nečaka Marina, nato leta 1514 v last Viljema

Sirleta, dokler ga ni leta 1549 dobila Vatikanska knjižnica, ki ga hrani do danes (Codex Latinus 5795).⁵ — Odlomek tega potopisa je izdal G. Mercati⁶, celoten tekst pa je objavil G. Vale⁷. Za slovensko zgodovino, posebej še za slovensko cerkveno zgodovino, je iz Santoninovega itinerarija izbral in izdelal ustrezne odstavke J. Turk⁸. Nemški prevod potopisa je izdal R. Egger⁹. Zanimivejše Santoninove razdelke je podal J. Mal¹⁰.

Itinerarij patriarhatovega kanclerja je vsestransko pomemben. Njegove strani nudijo kulturni in cerkveni zgodovini, etnografiji, umetnostni in glasbeni zgodovini ter deloma tudi arheologiji obilo dobrodošlega gradiva. Kajti avtor tega potopisa je znal mnogotero, pozorno in nepristransko opazovati ter to tudi pregledno zapisati. Pozna se mu humanistična izobrazba in obsežno zanimanje; razvidna je njegova nemajhna posvetnost, ki verno odseva renesančna razpoloženja. — Kot kancler oglejske patriarške kurije pa je Santonino v itinerariju posvečal vse več pozornosti dogajanjem v višjih družbenih plasteh, kjer je tako na vizitacijah kakor tudi sicer potekalo malone vse njegovo življenje, medtem ko ga je nižji, ljudski življ razmeroma dokaj manj pritegoval. Zaradi tega je njegov potopis šele v drugi vrsti etnografski vir; drugega kulturnozgodovinskega gradiva je v Santoninovih vrstah izdatnejša mera. Prav to pa izkazuje bogastvo itinerarija, ki daje gradivo različnim znanstvenim zvrstem. Čeprav so pri Santoninu etnografski podatki nekoliko v ozadju, beremo, dasi po večini posredno, v potopisu sorazmerno precej etnografskih zapiskov. Ti stavki so tem pomembnejši, ker je etnografska plat naših srednjeških virov slabo načeta, tako da osvetljujejo Santoninovi etnografski odstavki najbolj zanemarjena torišča v slovenski etnografiji. — Podati slovensko etnografsko gradivo Santoninovega itinerarija, je namen pričujočega poročila.

I

Prva vizitacija, ki jo obravnava potopis, se je začela 29. septembra 1485. — Drugi dan so prišli vizitatorji v Timav, ki si je o njem Santonino zapisal, da so takrat jeli tamkajšnji rudarji pridobivati iz rudnin srebro. — Dva dni pozneje je bil škof s svojim spremstvom v Kočah onstran reke (Zilje), kjer je mnogo birmal. Zvečine so bili birmanci kaj stari; več kot 100 jih je bilo, ki so imeli nad 50 let (o tem pojavu v Santoninovem itinerariju nekajkrat beremo in se zdi, da je bil tedanjih dob tako rekoč običajen).

V Muti (Mauthen) ob Zilji je bil Santonino 4. oktobra na vrtu gostilničarja Lenarta in je tam videl rdeče rože, ki so zelo lepo dišale in ki se... niso v ničemer razločevale od tistih, ki rasto drugod spomlad¹¹.

6. oktobra je obiskal Santonino grad Goldenstein, kjer je med drugim opazil, da ima grad

R. Jakopič.

znotraj svojega zidovja lep vodnjak, ki nabira vodo v lesenih ceveh«. Ob opisovanju pojedine, ki so jo priredili na gradu cerkvenim gostom, je patriarhov tajnik pripomnil: »Slaščic (bellaria) nismo dobili, ker — kot pravijo ljudje — v teh hribih ne uspevajo«.

Ko se je Santonino 6. oktobra napotil iz Mute proti Dravogradu, je posvetil nekaj besed tamkajšnjim potnim razmeram: ozka, skalnata pot, ki ima pod seboj prepade, ga je vodila navzdol, vzpenjal pa se je sredi divjega pogorja. »Mnogokje je pot, ki je tako zelo ozka, da komaj še omogoča ježo, podprta z bruni, ki so pritrjena na sosednih drevesih... Razumni ljudje hodijo tod rajši peš«.

Dravo ima potopis za enako veliko in istobarvno reko kot Sočo; »vsebuje najboljše ribe raznih vrst, med katerimi gre prvenstvo po dva funta težkim lipanom in še težjim postrvim, ki imajo kožo zunaj rdeče pisano, njihovo meso pa je belo...« — O Dravi pri Dravogradu pravi, da se »po ljudskem pričevanju v nobenem letnem času ne more prekoračiti«.

Tedanjo splošno higieno razodeva stavek, da je, ko »je bril ponoči hud veter, nek duhovnik iz Avstrije (presbiter australis) s svojim povsem umazanim perilom zamašil okno, da ne bi škof utrpel škode«.

V Lienzu, kamor je prišel 8. oktobra, je Santonino poleg drugega zapisal: »V vsej Dravski dolini je precej vasi, zlasti na sončni strani. Skorajda nikjer pa ne uspevajo trta, fige ali breskve; po mojem mnenju je tako zaradi ostrega mraza. Toda, kot rečeno, hrušk in jabolk in orehov, prav tako dobrih kakor lepih, je vse polno. Ker v teh krajih ne poznajo strešne opeke, so hiše krite s smrekovimi in macesnovimi škodlami; macesnov je domala po vseh hribih zelo veliko«.

15. oktobra je med kosilom v Kočah pri Muti »prišlo 8 fantov, dobrih pevcev, s svojim učiteljem, ki so po nemško zapeli nekaj pesmi v škofovo čast. Za to so dobili piti in so potem zopet odšli. Pred tem so prehodili skoraj vso deželo, in sicer zadelj tega, da bi dobili piščance in da bi bližnji praznik sv. Gala po običaju praznovali«. »Tamkaj imajo dve imeni: ‚codrienses‘ in ‚sagittarii‘. ‚Codrienses‘ jim pravijo zato, ker nič nimajo in ker žive v šolah zastonj ali pa si pomagajo s prosjačenjem. ‚Sagittarii‘ pa jim rekajo zaradi tega, ker se sem in tja obmetavajo s svojimi škodelicami«.

V noči od 15. na 16. oktober so ukradli škofu konja.

16. oktobra je zvedel Santonino, da je v »Dravski in Ziljski dolini kakor tudi v drugih sosednjih okoliših... v veljavi razvada, da... vsako leto ob kvatrnih nedeljah kurati med službo božjo javno oprostite farane, ki so jim zaupani, večjih ali manjših izobčenj, ne da bi preudarili zadevne prestopke. Tako so ravnali, ne da bi navedli pooblastila za to početje«. Kot plačilo za to delo so prejemale »od hiše po enega piščanca«.

Na potovanju skozi Ziljsko dolino je potopisec ugotovil, da so »vasi nekoliko višje kakor vznožje hribov, ki spremljajo dolino; v izobilju imajo

sena in poljskih pridelkov... Jelke in macesni rasto drug poleg drugega povsod, tudi še zelo visoko«.

20. oktobra so v Kneži (Grafendorf) slišali, da je tat škofovega konja v rokah neuburškega kastelana. »Vendar pa tatov tukaj skoraj ne kaznujejo... Če kdo zahteva, da doleti tatu kazen, mora prej, če hoče to doseči, iz lastnega žepa plačati za sodnika in za biriče«.

21. oktobra so se mudili vizitatorji v vasi Ratendorf. »Vas je primerno lepa in leži v ravnini malone sredi doline. Beseda Ratendorf pomeni v latinščini villa rationis (kraj obračuna). Kot nekateri trdijo, pride to ime od tega, ker so nekoč tukaj prebivalcem dežele izrekli pravico«. — »Ime kraja je torej pomemčena slovenska Rotna vas; na srenjski veči so pod roto (prisego) izrekli obsodbe... Santoninova opomba... nam je važen vir, da je še na pragu novega veka živel med preprostimi ljudstvom sled spomin na slovensko narodno pravo...«¹¹.

Na vsem potovanju je pisec itinerarija gledal posledice turških vpadov in pravi, da je bilo od Turkov nemalo vasi do tal požganih, ne glede na druga pustošenja, ki jih je bilo marsikje videti.

Ko je bil Santonino 27. oktobra v Šmohorju, poroča o kaj svojevrstni tamkajšnji navadi. Kot gosta plemiča Jurija Venda je njegova dvajsetletna lepa soproga Barbara na moževo zahtevo, kljub prvotnemu upiranju potopisca »ki pa je, ker je bilo tako zaukazano, dal pozneje svoje privoljenje«, Santonina najprej po »vsem telesu do trebuha s svojimi belimi in nežnimi rokami kar se da nežno odrgnila. Potem mu je umila glavo, ki mu jo je popolnoma očedila. Naposled pa je očistila Santoninu vse ude od trebuha do nog, in sicer tako, da ga je obilno oblivala z vodo... Morebiti bo kdo, ki ne pozna deželnih šeg, štel to... tej ženi v pregreho, njenemu možu pa v neumnost ali lahkomišelnost... Toda kdor običaje dežele pozorno presodi, si bo to razložil zgolj v najvišjo hvalo in krepost. Vsi namreč trde, da na ta način po stari navadi ravnajo z gosti, in to zaradi tega, da bi se počutili sprejeti s posebno ljubeznijo in častjo. Seveda velja to... samo za družabno enakovredne osebe«.

28. oktobra si je potopisec ob Prešekem jezeru zapomnil, da je »jezero sicer majhno, da pa daje okusne postrvi in ščuke, ki so tako zelo velike, da v vsej Nemčiji ni večjih«.

6. novembra je bil Santonino povabljen pri vikarju Marijine cerkve na Gori, kjer je videl v udobno urejeni hiši kopalnico z leseno kadjo.

Potem ko je končal s prvim delom svojega itinerarija, ki sega do 11. novembra 1485, ko se je vrnil njegov avtor v Videm, podaja Santonino nekaj posnetek tega razdelka svojih zapisov. — »V vseh krajih, kjer smo bili in ki je bila o njih prej beseda, smo našli ženske lepše kot moške. Malone vsi ljudje obeh spolov imajo golše, ki nastanejo po moji sodbi zaradi pitja mrzle oziroma sveže vode. Od fare sv. Danijela v Ziljski dolini navzdol do Beljaka žive med Nemci Slovani in oboji so dvojezični. Začudenje zbuja, koliko imajo časa za gostije in pitje... Če dobijo na

mizo čim več in čim različnejših jedi, se zdi, da jim to tek še poveča. Gledalec mora brez pretiravanja reči, da imajo ti ljudje vsemogočne želodce. Povsod imajo obilico gosi, tako da imajo tudi najmanjši kočarji izbrane pernice. Kar požanjejo, zložijo na ostrvi, ki jih imajo postavljene na sončnih krajih. Obleke imajo skoraj vsi iz grobega sukna; nosijo tudi kučme iz kožuhovine. Duhovniki imajo večinoma lepe in mlade gospodinje... Prebivalstvo se ob to nič ne spotika; kajti duhovnike povsod častijo, spoštujejo in jih imajo v čislih. Pri škofovih posvetitvah cerkva in oltarjev niso nikjer plesali, temveč so se vsi v edinstveni pobožnosti udeležili službe božje. Nikjer ni prišlo do pretefov ali do prepirov. Vseskozi, tudi po gradovih in v ravnini, skrajno pogrešajo brivce, saj ni nikjer mogoče dobiti dobrega in po večini tudi ne slabega brivca, ki bi imel javno brivnico. Tako si store to ljudje, izmenoma drug drugemu, sami, kot pač vedo in znajo. Kajpak ne gre pri tem brez bolečin, krvi in solza, zakaj drugače tudi biti ne more, ker so povsem neizurjeni v brivskih opravilih. Imajo britve brez ostrine, skrhane in nenabrušene; bile bi hude celo za bivola. Kdor je vse to videl in izkusil, lahko to potrdi, ... jaz sem večkrat prestajal te muke in imam od tega še danes brazgotine.

II

Leto 1486 je vodilo vizitatorje najprej na Gorenjsko. Na poti iz Tolmina na Kranjsko so 29. avgusta prispeli v vas Grahovo, kjer so bivali »v nizki, od dima očrjeni hiši, kjer ni bilo nič pripravljenega. Kljub temu smo se lotili svežih orehov, nato kozjega sira in zelo črnega rženega kruha, ki pa nam je zavoljo lakote teknil; nadalje smo jedli v vodi kuhana jajca, nasoljene postrvi, naposled pa pečene piščance. Naš škof pa je použil pečenega polha...«

30. avgusta so bili v Škofji Loki: »V tem mestu je 250 zidanih in s škodlami kritih hiš... Na eni strani mesta teče proti severu reka Sorica, ki se ji reče tako zato, ker nima toliko vode kot Sora. V Sorici so dobre ribe, ki veljajo med njimi kot boljše postrvi.«

Zadnjega avgusta je prišel Santonino na poti v Kranj »v podolžno vas Bitnje, ki ima svoje ime po cerkvi sv. Vida. V tej vasi je mnogo platna, ker — tako pripovedujejo — tukaj v zimskem času tako moški kakor tudi ženske predejo. Čez Savo smo dospeli s čolnom, ker je most uničila silna povodenj.«

V Kranju so občudovali župno cerkev, v »kateri ni nobenega lesenega bruna, marveč sloni streha nad visokim obokom...« Kranjski župnik... »ima 30 podružnic in izdatne dohodke, ki so v letih, kadar je žetev dobra, vredni več kot 300 dukatov; večidel gre za desetino od poljskih pridelkov, ki jih je v okolici v izobilju, predvsem prosa.«

V Trziču, kjer je bil Santonino 3. septembra, je bilo takrat »nekaj hiš iz desak.«

4. septembra so jezdili vizitatorji na Ljubelj: »Ko smo prišli na njegovo podnožje...« smo

ugledali »potok Bistrico, ki prihaja s planin in ki teče v dolino v takšnih padcih, da ne odnaša s seboj le suhih vej in odlomljenih dreves, temveč očitno tudi skale. Več kot petdesetkrat smo bili prisiljeni... s konji proti toku — prekoračiti Bistrico. To se ni zgodilo brez velikega napora konj in brez strahu jezdecev. Kajti sila vode je potegnila s seboj mnogo skalovja in konji pogostokrat niso našli trdnih tal. Ko smo na ta način premagali ovire v reki, smo se začeli vzpenjati na nek drugi hrib; tu smo prišli do vode, ki je padala preko puščobnih strmin in neprehodnega kamenja s tolikim hruščem, truščem in srditostjo, da je popotnika kar zastrašila. Vendar pa smo prišli... po lesenem mostu naprej.«

Ko je Santonino ta dan zapustil Kranjsko, je povzel svoja tamkajšnja opazovanja: »Ta provinca se razteza po dolgem 50 milj, medtem ko znaša njena širina 10 milj. Pričenja se na grebenu Ljubelja in se končuje pri Ljubljani. Ima lepo in plodovito ravnino, ki pa ni enotna, ker se iz nje povsod dvigajo griči. Le-ti so koristni kot pašniki in travniki ter za pridobivanje lesa. Tod je v izobilju hrušk in jabolk raznih vrst; manj je orehov. Najdejo se tudi breskve, ki so pomembne, kar zadeva barvo in okus, ki jih pa ni v velikem številu. Nekaj je tudi vinogradov, ki dajejo trpko vino. Domala povsod govorijo slovenski jezik. Ljudje obojega spola so zvečine lepi in svetlolasi.«

Naslednje dni je prebil Santonino s škofom v Beljaku, ki o njem, poleg drugega, poroča, da »ima na pretek mesa... najboljših rib in rakov, ki so prav tako veliki kakor okusni. Kraj ima v izobilju žita in drugih poljskih pridelkov; iz pšenice delajo zelo lahke kruh.«

12. septembra so poročali v Podkloštru Santoninu o potresu bližnjih hribov v letu 1348, ko je bilo zasutih 7 farnih cerkva in 17 vasi, ki so spadale pod podkloštrski samostan. Nedaleč od samostana »sta bila dva vinograda, na sončnem kraju in ograjena s kamenitim zidom...; opat je — kot mi je povedal — nabral tukaj v preteklem letu tolikanj grozdja, da je naprešal blizu 4000 litrov¹² kislega vina. Še preden to grozdje prav dozori, ga zajame zimski mraz. V navedenem samostanu sem tistikrat zaradi bolh in stenic prebil noč brez spanja.«

18. septembra je obiskal patriarhov kancler grad Rožek, kjer »je moral, potem ko je bil pozvan od graščaka, njegovo soprogo po predhodnem pozdravu po deželnem običaju objeti... izmenjati z njo nekaj lepih besed in nato z njo skupaj piti.«

Kakšno je znalo biti onodobno cerkveno življenje, izpoveduje Santoninova opomba o obedu vizitatorjev pri sv. Martinu 19. septembra: »Prvo (belo) vino je bilo kislo, drugo (rdeče) pa je imelo okus po jesihu in plesni. Obe vini sta nam bili nezaželeni, kajti močnega in slabega priokusa tudi z vodo ni bilo mogoče odstraniti ali omiliti. Pri tem je bilo koristno zgolj to, da smo... vstali od mize bolj trezni kot po navadi.«

Tega in naslednjega dne je bil Santonino še na gradu Bekštajnu, ki je pripadal cesarju. Tam je zvedel, da sta živela na tem gradu »cesar-

jeva otroka« Maksimiljan in Kunigunda, ki sta tedaj doraščala. K temu pripominja J. Mal, da kaže ta stavek, kje se je Maksimiljan, kot sam pripoveduje, naučil slovenščine. Zakaj njegov oče Friderik III. ga je, ustrezno določbam zlate bule iz leta 1356, po kateri se je moral cesarski prestolonaslednik v tujini priučiti slovanščini, poslal v ta namen na Koroško¹³.

Miglaj o takratni higieni (tudi vrhnjih plasti) nudi Santoninovo sporočilo, da 26. septembra v Štebnju pri Bekštajnu »zaradi ozke postelje«, kjer je spal skupaj s koroškim arhidiakonom, in »neštevilnih bolh« vso noč ni mogel zatisniti oči.

29. septembra je bil potopisec v Trbižu, v vasi »70 hiš...; v bližnjih gorah so žile železa in vitriola, ki dajejo velik donos. Skoraj vsi Trbižani se ukvarjajo s trgovino ali pa delajo v rudnikih, ker nimajo njiv, ki bi bile prikladne za poljedelstvo. Spričo tega pogrešajo malone vse poljedelske pridelke«.

1. oktobra 1486 se je končala druga vizitacija.

III

Na tretjo vizitacijo se je napotil Santonino 7. maja 1487.

Čez 4 dni je dopotoval v Konjice, kjer je bil župnik savinjski arhidiakon Valentin. Pri obedu so opazili gostje zlasti piškurje, ki jih niso prej »nikjer drugje« videli. Te ribe »so tako dolge kot mlajše jegulje... kuhane pa so pod kožo rdečkaste barve. Kot jed so prijetne in zdrave«.

O konjiški župniji beremo v itinerariju, da »je kaj bogata njiv in lastnih vinogradov, ki so zelo donosni«.

Ko je bil Santonino 13. maja v Čadramu, je dognal, da »je v reki Čadram... mogoče loviti najboljše postrvi«.

15. maja so se iz studeniškega samostana vizitatorji odpravili na pot v spremstvu več duhovnikov, ker »tod zaradi razbojnikov ni bilo varno; v tem okolišju je bilo mnogo razbojnikov zaradi vojne med cesarjem in ogrskim kraljem«.

Na majšperškem gradu je Santonino istega dne dognal, da je dolina pod gradom »lepa, cvetoča« in »enako plodna sadja kakor drugih poljskih pridelkov«.

»Še istega dne zvečer so prispeli vizitatorji na Ptujsko goro, kjer so nastali potopisni podatki o Ptujskem polju: »Ptujsko polje je zelo ravno in je po obsegu podobno Furlanskemu; je nenavadno rodovitno, sadeži in setve uspevajo; samo močvirje ovira ponekod kmečko delo. Pred dvajsetimi leti je bilo Ptujsko polje na gosto poseljeno z velikimi vasmii, danes pa je zaradi sovražnih vpadov skorajda povsod neobljudeno. Tamkaj so vseprek kipi in marmornati kamni, ki so izredno veliki... Drava ima mnogo vode... V Ptujju imajo... še danes obilo kruha, vina in mesa... Po Ptujskem oziroma Dravskem polju in po sosesčini se dnevno klatijo razne razbojniške tolpe, ki zalezujejo popotnike ter jim odvezemajo obleke in denar. Nikogar pa ne ubijejo... Mislim, da počenajajo to zaradi tega, da bi mogli le-te, ki so ostali pri življenju, o priliki

vnovič oropati. To razbojništvo se pojavlja tudi v številnih drugih krajih v Savinjskem arhidiakonatu. Vendar ne gre tu, kot navadno pravijo, le za Ogre, temveč za domačine... Pri tem je še gnusneje in še bolj vredno graje to, da sodelujejo pri teh tolvajstvih baje marsikateri hlapci kastelanov, ki oddajajo od naropanega svojim gospodom določen delež«.

Pogled v življenje ljudstva in njegovo razmerje do duhovščine odpira zapis, da so 17. maja pri pojedini v nedoločljivem Napostiricu vizitatorji na moč »pazili, da ne bi dobrote z njihove mize preostale okoli stoječemu, lačnemu podeželskemu ljudstvu«.

Tistikrat je Santonino ugotovil, da je govorila majšperška graščakinja »nemščino prav tako dobro kakor slovenščino«.

18. maja je bil avtor itinerarija v Rogatcu, ki »ima krožni tloris«, v njegovi okolici pa »spričo ropanja in nasilstev« ni bilo varno.

Ob odhodu iz Rogatca 23. maja se je Santonino pritoževal »nad zelo blatnimi potmi«.

Tedanje neugodne higienske razmere potopis ponovno izpoveduje iz Hoč, kjer nekateri vizitatorji vso noč niso mogli spati, ker so imeli tolikanj opraviti z bolhami in s stenicami.

Pred koncem te vizitacije, 8. junija, je strnil Santonino svoje znanje o Sauniji: »Ta provinca se razprostira v dolžino kakor tudi v širino do 60 milj in še več; ima mnogo dolin, gričev in hribov, toda nobenih divjih, daljnih gozdov, pač pa zelo dosti majhnih logov, kjer so le redkokje skale. Tukaj je polno sočnih pašnikov; zategadelj je tudi mnogo domačih živali. Žito, sadje in vino bogato uspevajo, a samo, če ni neurja, kar pa se mnogokrat dogaja. Vinogradi so pogostni ter so na kopah in prisojnih pobočjih. Trto po rimskem načinu privezujejo na kolje in jo tako varujejo... Domačimi v provinci, moški in ženske, so nakaženi in žive bolj nesnažno kot Ziljani, nimajo pa golš. Skoraj vsi se priznavajo k slovanščini, obvladajo pa tudi nemški jezik. Povsod je toliko gosi in rac, kot jih nisem še nikjer videl... Ljudje žive v blagostanju in jedo za čuda veliko mesac«.

OPOMBE

1. Pričujoča periodizacija je posneta po univerzitetnih predavanjih prof. dr. B. Grafenauerja v letnem semestru 1948. — 2. Periodizacija slovenske zgodovine v dobi fevdalizma po univerzitetnih predavanjih prof. dr. B. Grafenauerja v letnem semestru 1948 in v zimskem semestru 1948/49. — 3. J. Turk, Santoninovo Itinerarium. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XXIV, 1945, str. 95 (po G. Vale, Itinerario di Paolo Santonino in Carintia, Stiria e Carniola negli anni 1485—1487. Studi e testi CIII, 1945, str. 1—119 oz. 305). — R. Egger, Die Reisetagebücher des Paolo Santonino. Klagenfurt 1947, str. 7. — 4. J. Turk, nav. delo, str. 96. — R. Egger, nav. delo, str. 5 d. — 5. J. Turk, nav. delo, str. 96. — 6. G. Mercati, Una visita a Cilli del 1487. Scritti in onore di Bartolomeo Nogara. 1957, str. 265 sl (citaj po R. Egger, nav. delo, str. 9). — 7. Gl. op. 3. — 8. J. Turk, nav. delo, str. 95—102. — 9. R. Egger, nav. delo, str. 1—190. — 10. J. Mal, Z oglejskim vizitatorjem po Sloveniji (1485—1487). Slovenski poročevalec 26./27. IV. 1950, 3. do 6. V. 1950, 8. do 12. V. 1950. — 11. J. Mal, nav. delo, Slovenski poročevalec 3. V. 1950. — 12. »quinguinta congia«. R. Egger, nav. delo, str. 190: congium = 79,3 l. — 13. J. Mal, nav. delo, Slovenski poročevalec 8. V. 1950.

FUZINE BAKRA V ILIRSKI BISTRICI IN TRŽIŠKI KOSARJI

DR. VLADO VALENCIČ

L. 1780 je Matej Vilhar (Willcher, Wilcher), zakupnik kamestralnega gospostva Postojna, kupil v Ilirski Bistrici vodno žago od nekega Samse, ki je bil podložnik postojnskega gospostva, in je prosil deželno glavarstvo, da mu dovolji iz žage napraviti fužine za baker. Dne 4. avgusta 1780 mu je deželno glavarstvo izdalo zaproseno dovoljenje, potem ko je finančna uprava (Banco Gefällen Administration) izjavila, da postojnsko gospostvo, ki je bilo kamestralno in je spadalo v področje omenjene uprave, nima nikakih pomislekov zoper postavitev fužin. Ko je višje rudarsko sodišče v naslednjem letu pregledovalo železarske obrate v Tržiču, so se tamkajšnji kosarski mojstri pritožili, češ da nameravata lastnika fužin bakra v Ilirski Bistrici, Matej Vilhar in Janez Beniger (Wenniger), v svojem obratu izdelovati tudi kose in motike. Do tedaj je veljalo, da so se glede postavitve novih železarskih obratov v deželji zaslišali kosarski mojstri in vsi drugi železarji. V tem primeru pa se to ni zgodilo. Ker prodaja takih železarskih izdelkov zaostaja, jim je veliko na tem, da se ne postavijo novi obrati za izdelovanje kos in motik, in prosijo, da se obrat v Bistrici ustavi, to pa tem bolj, ker dvomijo, da ima dovoljenje dvorne komore. Rudarsko sodišče je o tem obvestilo deželno glavarstvo ter je pripomnilo, da v njegovem arhivu ni dovoljenja ne za fužine bakra ne za izdelovanje kos in motik ter tudi višji rudarski sodnik nič ne ve o tem. Po najvišji resoluciji od 26. maja 1780 ter po Karlovem in po Ferdinandovem rudarskem redu pa je za postavitev novih fužin in podobnih obratov potreben vladarjev pristavek in njegovo posebno pismeno dovoljenje. Zato naj deželno glavarstvo preišče, kaj je na stvari, nato pa kršitelje kaznuje na telesu in premoženju po čl. 6 Ferdinandovega rudarskega reda, da se zagotovi red in upoštevanje omenjenih resolucij. Deželno glavarstvo je po prejemu te vloge naročilo okrožnemu glavarstvu v Postojni, naj za sedaj takoj ustavi morebitni obrat za izdelovanje kos in motik, zasliši oba

lastnika fužin in mu o rezultatih poroča. V svojem odgovoru je postojnsko okrožno glavarstvo sporočilo, da Vilhar zanika namen, da bi izdeloval kose in motike in označuje to kot prazno govorico. Priznal pa je, da je postavil fužine bakra, za kar ima dovoljenje. Omenil je tudi, da je sam lastnik fužin, kajti Janez Beniger ni k stroškom nič prispeval.

Deželno glavarstvo je svoje ugotovitve sporočilo višjemu rudarskemu sodišču. Toda zadeva s tem še ni bila končana. Oglasila se je dvorna komora, ki jo je najbrž rudarsko sodišče o vsem obvestilo, in je zahtevala pojasnila, kako je moglo biti izdano dovoljenje za fužine bakra, kljub temu, da ni bilo zaslišano višje rudarsko sodišče. Deželno glavarstvo je 15. marca 1782 odgovorilo, da je bilo dovoljenje izdano na podlagi dvornega dekreta z dne 14. oktobra 1768 in patenta, izdanega v Ljubljani 11. novembra istega leta glede postavitve fužin bakra. Ker ni bilo zadostnih razlogov zoper Vilharjevo prošnjo, mu je bilo dovoljenje izdano brez zaslišanja rudarskega sodišča, ki se je zdelo odveč in bi tudi rešitev po nepotrebnem zavleklo. Deželno glavarstvo je zaključilo svoje poročilo s pripombo, da se ne zaveda, da bi zagrešilo pri tem kakšno napako. Dvorna komora se je s tem pojasnilom zadovoljila; odgovorila je, da ima Vilharjevo dovoljenje za izvršeno stvar in pri tem naj ostane, v bodočih primerih pa je treba, kjer gre za postavitev novih fužin in železarskih obratov, vedno zaslišati višje rudarsko sodišče. Če pa se pojavijo pomisleki glede porabe lesa in premoga, je treba zadevo predložiti dvorni komori. Po prejemu te rešitve je deželno glavarstvo na kratko obvestilo višje rudarsko sodišče, da je dvorna komora potrdila Mateju Vilharju izdano dovoljenje.

VIR

DAS Kamera in reprezentanca, Montanist. Lit, K Num. 1, Volum. 1, Kupferhammer in dem Dorf Feistritz in der Pfarre Dornegg.

ELEKTRO - NOVO MESTO

U P R A V A

Novo mesto

PREŠERNOVA GOSTILNA PRI »ČRNEM ORLU«

DUSAN LUDVIK

V prešernoslovju se stalno napačno navaja lega znamenite gostilne »Pri črnem orlu«, ki se istoveti z gostilno »Pod gabrom«, kar je seveda nemogoče.

Pri »Črnem orlu« v Ljubljani se je shajala (najbrž v l. 1831—1840) »Komisija za uničevanje vina«. Njeni člani, kakor dosledni svobodomislec Francè Prešeren, humani Matija Čop, nasprotnik absolutizma Andrej Smolè, Jakob Zupan, ki je »zbudil sum, da se deloma strinja z nazori inozemskih demagoških pisateljev« ter bil zato policijsko opazovan, Toman, Crobath in drugi, pričajo s svojimi nazori in z javnim delovanjem, da je bila »Komisija« pač tajna družba, kakršne so cvele v vsakem večjem mestu takratne Avstrije. Na javnih mestih so se shajali, da so laže prikriji pravi namen shodov, zlasti pa zato, ker so bile določene stroge kazni za tistega, ki bi dal hišo ali stanovanje na razpolago sestankom tajnih družb (glej: Prešeren in tajna družba v Ljubljani, Ljud. pravica 3. XII. 1950).

Sočasni podatki o »Črnem orlu« so zelo skopi, čeravno je gostilna izpričana že l. 1715. Starejši viri ne beležijo hišne številke, temveč navajajo samo podatek »pred Špitalskimi vrati«. Tudi Vrhovnik ni mogel določiti njene lege in si je šele dodatno vpisal v svoj izvod Gostilne v stari Ljubljani, da je bil »Črni orel« v Gradišču na Luži št. 55, kar naj bi ustrezalo prostoru na današnjem Borštnikovem trgu 1. Ta podatek je prevzel tudi Kidrič (Prešeren II., 97 in Prešernov album) ter je omenjeno gostilno istovetil z gostilno »Pod gabrom«, katere lastnica je bila Marija Gaber.

»Črni orel« je bil do l. 1805 res v Gradišču na št. 55. Takratni lastnik je bil Jakob Praznik (Prassnig) in sicer v l. 1784—1815. Medtem so izvršili preštevilčenje hiš, tako da je dobila gostilna v l. 1805 novo številko. V Prešernovih časih, ko je bil v l. 1815—1840 njen lastnik Janez Praznik (ne Marija Gaber!), je bil »Črni orel« v Gornjem Gradišču na št. 24 in je imel oznako »Gastgeb« (gostilna, kjer oddajajo tudi sobe). Prazniki so imeli posest »Črnega orla« do l. 1850. Po l. 1876, ko so v Ljubljani izvršili novo preštevilčenje, pa je hiša dobila številko 7, ki je še danes v veljavi (Šumijeva hiša nasproti Drame — podatke mi je posredoval pokojni višji arhivar V. Fabjančič — prim. tudi Mestni arhiv:

seznami hišnih posestnikov in »francoski fascikel« 23,10 ter Kronika slov. mest, V. 1937,137).

Te podatke potrjuje Máchov dnevnik. Ko je češki pesnik K. Hynek Mácha obiskal na svoji poti Praga—Benetke—Praga v dneh 29. in 30. avgusta 1834 Ljubljano, sta z drugom Štrobachom dobila sobo pri »Črnem orlu št. 5«. Po znameniti večerji in pobratenju je alkohol tako močno deloval, da so Prešeren, Crobath in Toman morali peljati oba Čeha v njuno sobo, kjer sta Prešeren in Toman »postavila postelji skupaj«, vsi pa so gnali velikanski hrup in bi prišlo kmalu do pretepa. Naslednji dan je Mácha ugotovil, da se je »gostilničar tresel vse do jutra«. — Soba z dvema posteljema potrjuje, da so res oddajali sobe, gostilničar je bil pač Janez Praznik, številka 5 (namesto 55) pa je napaka, ki je nastala tako, da si je Mácha slabo zapomnil staro hišno številko (izpred l. 1805), ki je bila najbrž vklešana na podbojih in jo je zapisal šele kasneje na odmoru med potjo, ko je ni mogel več prekontrolirati. (Takih napak sem zasledil v njegovem dnevniku še več).

Zgornji podatki pričajo, da nista mogli biti gostilni »Pri črnem orlu« in »Pod Gabrom« na istem mestu, kar potrjuje tudi neka sočasna objava: »V predmestju Gradišče se proda na kon-skr. št. 55 tako imenovana *Gabrova* od voznikov močno obiskovana gostilna s hlevom za 36 konj in z velikim vrtom... točnejši podatki se dobé pri hišni lastnici Mariji Gaber...« (Amtsblatt 9. IV. 1835, str. 232). Medtem ko je dobila prvotna številka 55 (Praznik) po preštevilčenju številko 24, je dobila Gabrova gostilna v l. 1805 novo številko, 55, ki ustreza številki 2 na današnjem Borštnikovem trgu (bivša Derendova gostilna — podatki V. Fabjančiča). Na Borštnikovem trgu 1 pa so stali hlevi, kar starejši prebivalci tega dela Ljubljane še prav dobro vedo.

S tem je dokončno in dokumentarno ugotovljena prava lega dveh starih ljubljanskih gostiln, izmed katerih je znameniti »Črni orel« povezan z življenjem dveh literarnih velikanov, Prešerna in Máche, kulturnozgodovinsko pa znan kot shajališče ljubljanske tajne družbe.

V Prešernovem albumu naj bi bila zato namesto slike Mihelčičeve hiše na Borštnikovem trgu 1 (ki nima s Prešernom prav nobene zveze) objavljena slika hiše Gradišče 7, opombe k njej pa bi morale biti ustrezno popravljene in dopoljene.

DOKAZ O STAROSTI ŠENTJERNEJSKIH KONJSKIH DIRK

DR. VLADIMIR MURKO

K pripombi Slovenskega poročevalca, da je slovenski šport star šele 40 let, je treba ugotoviti, da ta pripomba ne more veljati za konjski šport, s katerim so se ukvarjali slovenski kmetje že precej delj, kar velja zlasti o konjskih dirkah na Cvenu in v Šentjerneju.

O starosti šentjernejskih konjskih dirk nas poučuje Josef Ressel v Denkschrift, izdani za stoletnico rojstva slavnega izumitelja ladijskega vijaka l. 1893 na Dunaju. Na strani 134 in 135 namreč vsebuje Resselov predlog, kako preprečiti splašenje konj, in o sredstvih, kako preprečiti njih pobeg. Ressel kot distriktni gozdar v Pleterjah je bil po lastni izjavi za svojega službovanja več v sedlu kot na trdnih tleh in navdušen jahač odličnega konja, ki pa je vsakokrat, ko je Ressel zavil na neko ravno in vodoravno cesto pri Šentjerneju, ki jo imenuje Ressel v svojem predlogu »die Rennstrasse« (dirkalno cesto), ušel in povzročal svojemu gospodarju hude

skrbi. Uredniku spominske knjige ni bilo jasno, zakaj je Ressel cesto tako imenoval in zato pripominja, da je pač Ressel to cesto tako imenoval.

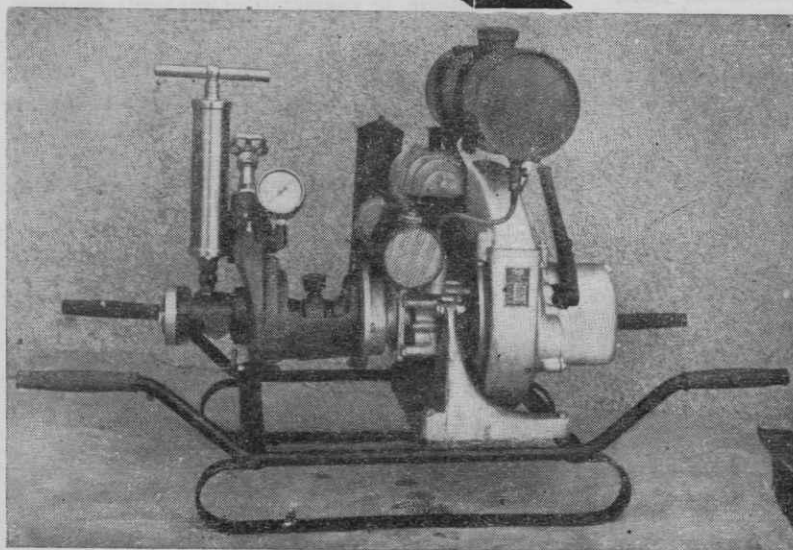
Iznajdljivi Ressel je kmalu ugotovil, da je tako jahanje zanj nevarno. Ker je nekoč študiral tudi veterinarstvo, je vedel, da konji dihajo le skozi nos. Sestavil je tako napravo na uzdi, da je mogel s potegom svilene vrvice zamašiti konju z vato obe nosnici, nakar se je takoj umiril, ker mu je postalo dihanje pretežko. V predlogu je seveda natančnejši opis tega izuma, ki bi se dal po Resselovih besedah še izpopolniti. Vendar mu je tudi v tej obliki služil ves čas njegovega službovanja v Pleterjah, ne da bi ga bila doletela najmanjša nezgoda.

Ker je Ressel služboval v Pleterjah od 16. marca 1817 do konca leta 1820, izum pa je izdelal na začetku svojega službovanja, izhaja iz tega, da so šentjernejske konjske dirke prirejali že vsaj l. 1817, verjetno pa že prej, če je že tedaj obstajala posebna »dirkalna cesta«.

GASILSKE MOTORNE BRIZGALNE, AVTOMOBILE,
CEVI, APARATE, SIRENE, LESTVE IN VSE DRUGE
GASILSKE POTREBŠČINE NUDI PO ZMERNIH CENAH

GASILSKI SERVIS LJUBLJANA

PRESERNOV TRG 3 — TELEFON 21-457

RAZVOJ ELEKTROGOSPODARSTVA V LRS

ING. FRANC STRAJNAR

Razvoj elektrogospodarstva se je začel z izumom električne žarnice. Prvič v Evropi je bila razstavljena električna žarnica v Parizu l. 1881. Bila je to žarnica z ogljeno nitko po Edisonovem izumu. To leto se lahko smatra kot rojstno leto elektrogospodarstva, ki se je iz skromnih začetkov razvilo v eno najmočnejših panog gospodarstva.

Po vseh mestih Evrope so se pričele graditi majhne lokalne centrale, bodisi za razsvetljavo posameznih objektov in tovarn, bodisi že za razsvetljavo mest.

Sprva so uporabljali le istosmerni tok napetosti 65, nato 110, pozneje pa 220 V. Razumljivo je, da s tako majhno napetostjo elektrarne niso mogle zajeti večjega področja. Nastajale so lokalne centrale.

Tudi v Ameriki si je elektrogospodarstvo utiralo pot z lokalnimi centralami. Edisonova družba je že l. 1884 dobavila svojim 870 odjemalcem v New Yorku tok za 15.000 žarnic.

Že razmeroma zgodaj se je pričela borba med istosmernim in izmeničnim tokom. Kot že rečeno, se je sprva uporabljal le istosmerni tok, največkrat v kombinaciji z akumulatorsko baterijo. Z akumulatorji je bila dana možnost aku-

mulacije električne energije. Sprva je bila edino žarnica glavni konsument električne energije in je bil zaradi tega konsum omejen le na kratek večerni oziroma jutranji čas. V tem času so obratovala električne centrale, v ostalem času, ko je bil konsum neznamen, pa je obratovala akumulatorska baterija.

Izmenična napetost pa ima to prednost, da se da transportirati na višjo napetost in obratno. Z višjo napetostjo pa se da električna energija prenašati na večje razdalje. L. 1884 je bil na razstavi v Turinu prvi prenos energije na razdaljo 40 km z napetostjo 2000 V. Firma Ganz je l. 1886 zgradila električno centralo za izmenično napetost in je razširila električno omrežje na razdaljo 5 km. Ravno ta prednost transformacije je prinesla zmago izmeničnemu toku.

Nova vzpodbuda v razvoju elektrogospodarstva se je pričela z razstavo v Frankfurtu l. 1891. Tu je bil prvič v praksi predvajan trofazni izmenični sistem ali — kot ga je imenoval znameniti elektrotehnik Dolivo-Dobrowolski — tudi vrtilni sistem. Izumitelj tega sistema je naš rojak Nikola Tesla. Po tej razstavi so prvič v vrtilno napetostjo 25.000 V prenašali energijo iz hidrocentrale v Lauffenu v 175 km oddaljeni Frankfurt.

Elektroprojekt

Ljubljana, Hajdrihova ulica 2/III

Telefon 23-971

Projektiranje elektroenergetskih naprav

Hidroelektrarne

Kalorične elektrarne

Daljnovodi

Transformatorske postaje

Posvetovanje in nadzor

S tem se je pričela druga faza elektrogospodarstva, prekodoželska preskrba mest z električno energijo. Elektrarne so se postavljale na energetskem viru bodisi ob vodah ali pa ob premogokopih.

Iz mest je pričel konsum električne energije prodirati tudi na deželo. Kot konsument električne energije prihajajo počasi v poštev že elektromotorji in likalniki.

Doba teh prekodoželskih central sega nekako do prve svetovne vojne. V l. 1912 je bil v Evropi prvič vzpostavljen prenos električne energije s 100.000 V, medtem ko je bila v Ameriki uporabljena ta napetost že prej. V praksi so bile izkušnje s to napetostjo dobre, podana je bila možnost prenosa velikih električnih energij na velike razdalje. S tem se je pričela tretja faza elektrogospodarstva, ki je vodila k električnemu velegospodarstvu.

Pričela se je gradnja velikih vodnih in kaloričnih central za oskrbo velemest in velikih teritorijev z električno energijo. Prva svetovna vojna je sicer nekoliko zavrla razvoj, toda po vojni se je ta faza intenzivneje razvijala. Elektrarne so se med sabo povezovale z električnimi daljnovodi zaradi rezerve v primeru izpada kake centrale in pa tudi za racionalnejšo izrabo energetskih virov. Elektrarne so delale v tako imenovanem povezanem sistemu.

Z vpeljavo napetosti 220.000 in 380.000 V pa se je ta povezani pogon elektrarn razširil na območje velikih teritorijev ali cele države; v najnovejšem času pa se ta povezanost razširja na več držav. Nastaja doba meddržavne povezanosti elektrarn oziroma energetskih virov. Električna, ta nevidna sila, ki je toliko prispevala h kulturi in civilizaciji človeštva, približuje in povezuje narode med seboj z električnimi daljnovodi.

Kako je naša ožja domovina preživljala te razvojne faze elektrogospodarstva?

Prva elektrarna, ki je prodajala električno energijo, je bila l. 1894 v Škofji Loki. Tudi pri nas so se sprva gradile le majhne centrale za oskrbo posameznih objektov. V Ljubljani so že na seji mestnega sveta 19. nov. 1890 razpravljali o gradnji električne centrale v mestu. Z gradnjo elektrarne so pričeli l. 1897 in l. 1898 je šla v pogon.

L. 1914 je v Sloveniji brez Primorske obratovalo 17 lokalnih central z instalirano močjo 2500 kW.

Bivši kranjski deželni odbor je že l. 1909 razpravljajal o sistematični elektrifikaciji Kranjske. Projektirane so bile elektrarne na Savi, do realizacije pa je prišla le gradnja centrale na Završnici z močjo 2000 kW. Z izgradnjo te elektrarne so pričeli l. 1913, v pogon pa je šla l. 1915. S tem se je pri nas pričela druga faza elektrogospodarstva s prekodoželskimi centralami. Ustanovljene so bile Kranjske deželne elektrarne. Svetovna vojna je prekinila nadaljnji razvoj.

Na Štajerskem so se l. 1912 pričela uvodna dela za veliko hidrocentralo na Dravi pri Fali. Zaradi vojne so se tudi tu dela zavlekla in je šla elek-

trarna v obrat šele l. 1918. Namenjena je bila za oskrbo gornještajerske industrije. Po končani vojni je elektrarna pripadla Jugoslaviji in je bila s tem vključena v gospodarstvo Slovenije. Grajena je bila s tujim kapitalom. Moč te elektrarne znaša 34.500 kW.

Po prvi svetovni vojni je elektrifikacijska akcija ponovno zaživela. Postavljenih je bilo veliko število majhnih lokalnih in industrijskih central. Od večjih central je bila zgrajena termoelektrarna v Velenju. Z njeno gradnjo so pričeli l. 1927, a v pogon je šla z dvema agregatoma po 1000 kW l. 1929. L. 1935 je bil postavljen še tretji agregat z močjo 5250 kW tako, da ima ta elektrarna v končni izgradnji moč 7250 kW.

Vzporedno z javnimi elektrarnami so se razvijale tudi industrijske elektrarne, od katerih so pomembnejše termoelektrarna v Trbovljah, termo- in hidroelektrarne železarne na Jesenicah, elektrarne papirnice v Vevčah in druge.

V l. 1938 je bilo v tedanji Sloveniji 835 elektrarn deloma javnih, deloma pa privatnih s skupno instalirano močjo 100.000 kW.

V Sloveniji sta se za javno oskrbo z električno energijo formirala dva sistema: sistem Kranjske deželne elektrarne in elektrarne na Fali.

Kranjske deželne elektrarne KDE so bile ustanovljene od bivšega kranjskega deželnega odbora. Najprej so elektrificirale samo kraje v bližini elektrarne na Završnici. Pozneje, po prvi svetovni vojni, pa so razširile svoje delovanje s prevzemom elektrarn v Bohinjju, Zagradcu, Žireh in Kočevju na ves teritorij bivše Kranjske. Največje važnosti pa je bila pogodba z državnim rudnikom v Velenju, po kateri so elektrarne dobivale vso energijo termoelektrarne v Velenju v distribucijo. S to elektrarno so KDE razpolagale z močjo 10.500 kW. Svoje delovanje so razširile tudi na Štajersko, torej na vso tedanjo banovino. Z izgradnjo velike transformatorske in razdelilne postaje v Črnučah ter z izgradnjo daljnovoda 60.000 V Velenje — Črnuče se je pričela formirati pri nas tretja faza elektrogospodarstva v povezanem sistemu. V vozlišču v Črnučah so bile povezane vse elektrarne KDE z elektrarno v Velenju. Iz tega vozlišča se je s transformacijo 60.000/20.000 V oskrbovala bivša Kranjska, s transformacijo 60.000/6000 V pa Ljubljana z električno energijo.

Iz elektrarne Fala so se elektrificirali kraji na Štajerskem, predvsem večji, kot Maribor, Ptuj, Ormož, Ljutomer, Murska Sobota, Laško itd. Po daljnovodu 80.000 V Fala — Laško in s transformatorsko postajo v Laškem je bila elektrarna Fala s transformacijo 80.000/35.000 V povezana z rudniško centralo v Trbovljah. To je bil drugi sistem povezanega elektrogospodarstva Slovenije.

Najpomembnejši korak k povezanemu elektrogospodarstvu pa je bila izgradnja daljnovoda Trbovlje — Podlog 60.000 V. S tem daljnovodom sta bila oba sistema praktično povezana v postaji v Podlogu. S tem se je pričel razvoj povezanega elektrogospodarstva Slovenije. Druga svetovna vojna je prekinila nadaljnji razvoj.

V delu Slovenije, okupiranem po Italijanih, se ni praktično nič zgradilo.

V delu Slovenije, okupiranem po Nemcih, pa je bila zgrajena elektrarna na Dravi pri Dravogradu, pričela so se dela na elektrarni Mariborski otok, dograjena je bila že v Jugoslaviji začeta termoelektrarna v Senovem in razširjena elektrarna v Trbovljah. Elektrarna v Dravogradu je bila zbombardirana in je bila po vojni l. 1946 zopet restavrirana.

S priključitvijo Primorske k Jugoslaviji smo poleg manjših central dobili še večji centrali na reki Soči, Dobljar in Plave.

Po osvoboditvi se je pričelo sistematično delo na organizaciji povezanega elektrogospodarstva. Ustanovljene so bile Državne elektrarne Slovenije DES. Združile so vse javne in rudniške elektrarne v eno celoto. Izoblikovali so se energetske bazeni, dravski, savski in soški ter kalorični Trbovlje — Rajhenburg in Velenje.

Vsi ti bazeni so med seboj povezani z daljnovodi 110.000 V in tvorijo skupaj povezano elektrogospodarstvo Slovenije.

Dravski bazen je naš največji in tudi najboljši elektroenergetski vir. V tem bazenu so naslednje elektrarne:

1. Dravograd z močjo	15.000 kW
2. Vuzenica z močjo	56.000 kW
3. Fała z močjo	54.500 kW
4. Mariborski otok z močjo	56.000 kW
Skupaj	121.500 kW

Z instalacijo 3. agregata v Dravogradu, Vuzenici in na Mariborskem otoku se bo instalirana moč navedenih elektrarn povečala za 45.500 kW na 165.000 kW.

V gradnji je hidroelektrarna pri Vuhredu na Dravi z močjo 60.000 kW. Projektirana je še nadaljnja elektrarna pri Ožbaltu z močjo 60.000 kW. S to elektrarno bo veriga Dravskih elektrarn od Dravograda do Maribora zaključena. Instalirana moč teh elektrarn bo znašala 285.000 kW.

Od Maribora dalje je še nadaljnja veriga elektrarn s približno enako močjo.

V ta bazen spada tudi pohorski energetske sistem. Projektirani sta tu dve akumulacijski centrali na Lobnici in Lehnu, prva z močjo 80.000 kW in druga z močjo 50.000 kW.

Ker je Drava izrazito alpska reka z zimskim minimumom, bosta ti dve elektrarni krili zimski primanjkljaj.

Savski bazen je razmeroma slabo izkoriščen. Po vojni sta bili zgrajeni v tem bazenu elektrarni Moste in Medvode.

Instalirana moč elektrarne v Mostah znaša pri dveh sedanjih agregatih 12.000 kW, Medvode z enim agregatom 8.500 kW. Skupno je sedaj instaliranih 20.500 kW. V elektrarno Moste bo še letos montiran tretji agregat in v Medvode dru-

gi agregat, tako da bo znašala instalirana moč v Mostah 18.000 kW, v Medvodah pa 17.000 kW.

V Mostah je projektiran še četrti agregat z močjo 7000 kW in sicer v kombinaciji z obstoječim bazenom na Završnici. Ukinila bi se stara centrala na Završnici, završniški vodni bazen pa bi se uporabil za četrti agregat v elektrarni Moste. Vodo bi dobival deloma iz Završnice, večji del pa s prečrpavanjem iz Save. Z nočno odvečno energijo bi se voda črpala iz savskega bazena v završniški bazen, čez dan pa bi se ta voda izrabljala za kritje dnevnih konic.

Soški bazen ima 2 elektrarni, in sicer:

1. Dobljar z močjo	28.500 kW
2. Plave z močjo	15.000 kW
Skupaj	43.500 kW

Glavne kalorične elektrarne so naslednje:

1. Brestanica-Senovo z močjo	12.500 kW
2. Trbovlje z močjo	27.500 kW
3. Velenje z močjo	7.250 kW
Skupaj	47.250 kW

V gradnji je velika termocentrala v Šoštanj, ki bo imela v končni izgradnji 120.000 kW, v I. etapi pa 60.000 kW.

Poleg teh velikih central pa so še manjše hidro- in termocentrale s skupno instalirano močjo 16.500 kW. Javne elektrarne imajo sedaj moč:

1. Bazni Drave	121.500 kW
2. Bazni Save	20.500 kW
3. Bazni Soče	45.500 kW
4. Termoelektrarne	47.250 kW
5. Male elektrarne	16.750 kW
Skupaj	249.500 kW

To so javne elektrarne, poleg teh pa so še industrijske elektrarne z močjo okoli 45.000 kW. Skupaj imamo v Sloveniji

Javnih elektrarn	55 z močjo 249.500 kW
in industrijskih	104 z močjo 45.000 kW

Skupaj 159 elek. z močjo 292.500 kW

V l. 1952 je znašala produkcija

dravskega bazena z malimi elektrarnami	458.080.000 kWh
savskega bazena z malimi elektrarnami	56.266.000 kWh
soškega bazena z malimi elektrarnami	242.167.000 kWh
termoelektrarn	181.102.000 kWh
Skupaj	917.615.000 kWh

Produkcija industrijskih central pa je znašala 128,575.000 kWh.

Skupna produkcija javnih in industrijskih central v Sloveniji je znašala v l. 1952 1.046,190.000 kWh.

Konsum električne energije v Sloveniji je znašal v l. 1952 (javni in industrijski) ter z izgubami in lasno rabo elektrarn 745,420.000 kWh ali na prebivalca okoli 515 kWh/leto.

Izvoz: v Hrvatsko	244,636.000 kWh
v Avstrijo	53,109.000 kWh
v Italijo	1,025.000 kWh

Skupaj	300,770.000 kWh
--------	-----------------

Elektroenergetski sistem Slovenije je povezan s 110.000 V daljnovodi z elektroenergetskim sistemom Hrvatske. Ze se vidijo konture vsedr- žavne povezave elektrarn in prihajamo v četrto fazo vsedr- žavnega in meddržavnega elektro- gospodarstva. V projektu je vsedr- žavna tako ime- novana jadranska magistrala, daljnovod z na- petostjo 200.000 oziroma kasneje 380.000 V, ki bi povezal alpski rečni sistem s kraškimi rečnim sistemom. V alpskem sistemu nastopa zimski minimum in poletni maksimum, v kraškem si- stemu pa obratno. Ta dva sistema bi se izpo- polnjevala in to ne samo v državnem, temveč tudi v meddržavnem merilu. Ta magistrala, ki bi potekala od Nikšića približno ob jadranski obali, se pri Brinju v bližini Senja razdeli na dve veji, od katerih gre ena proti Reki do Nove Gorice in v Italijo, druga veja pa preko Zagreba in Maribora v Avstrijo.

Povsod beležijo velik porast konsuma. Ener- getski viri so že izrabljeni in računa se, da bo Nemčija imela že v l. 1956 primanjkljaj 9,5 mi- lijard kWh, Italija pa 2,154 milijard kWh. Avstrija pospešeno gradi svoje hidroelektrarne, da izrabi to izvozno konjunkturo, ki bo trajala še nekaj časa, dokler se ne bo atomska energija praktično uveljavila kot pogonska sila.

Po praktičnih izkušnjah v drugih državah in tudi pri nas se konsum električne energije vsa- kih 10 let podvoji ali — z drugimi besedami — vsako leto naraste konsum za 7,2% v geome- trični postopici.

Ako primerjamo konsum pri nas od l. 1954, dobimo naslednjo sliko konsuma in letnega pri- rastka v %:

1954	181,200.000 kWh	
1955	229,600.000 kWh	okoli + 26,5 %
1956	239,700.000 kWh	+ 4,5 %
1957	294,200.000 kWh	+ 23 %
1958	306,400.000 kWh	+ 4 %
1959	350,100.000 kWh	+ 14,5 %
1946	439,930.000 kWh	

Od l. 1940—1945 manjkajo statistični podatki.

Povprečni prirastek v l. 1954—1959 je znašal 11,6%. Ako pa vzamemo razdobje 1954—1946, je znašal letni prirastek povprečno 7,1%. Raz- voj konsuma je tudi pri nas skoraj točno sledil naravnemu zakonu.

Ako pogledamo v bodočnost, se nam pokaže po tem naravnem zakonu naslednji razvoj kon- suma, pri čemer pa velekonsumenta tovarne aluminija v Kidričevem ne vključimo v naravni razvoj, temveč ga enostavno prištejemo k na- ravnemu porastu konsuma. Ta konsument je glede na Slovenijo tako velik, da ni pričakovati, da bi se ta odjem bistveno povečal, kaj šele podvoji.

Konsum v letu 1952	745,400.000 kWh
1953	800,000.000 kWh
1957	1.754,000.000 kWh
1962	2.190,000.000 kWh
1967	2.808,000.000 kWh
1972	3.680,000.000 kWh

V l. 1972 bi po tej perspektivi odpadlo na ose- bo 2200 kWh letno. Ako pogledamo druge države, je na enega prebivalca v l. 1950 znašal konsum:

Norveška	5.356 kWh
Švedska	2.596 kWh
Švica	2.126 kWh
Anglija	1.319 kWh
Finska	1.004 kWh
Belgija	994 kWh
Nemčija	908 kWh
Avstrija	799 kWh
Francija	795 kWh
ČSR	748 kWh
Italija	535 kWh

Ako se bo razvijal pri nas konsum normalno, bomo šele čez 20 let komaj dosegli konsum Švice. Kakor vidimo, so pri nas še velike mož- nosti za razvoj konsuma električne energije. Lotiti se moramo intenziviranja konsuma.

V Sloveniji se cenijo vodne sile, ki se dajo praktično izrabiti, na okoli 8 milijard kWh na leto. V l. 1952 je znašala produkcija hidroelektrarn 736,513.000 kWh t. j. okoli 9,2% razpoložljivih vodnih sil Slovenije. Če bi ves konsum krili samo z vodno energijo, bi imeli še vedno dovolj vodne energije za najmanj 30—40 let, v primeru, da bi se konsum še nadalje razvijal po narav- nem prirastku.

Iz navedenega sledi, da smo v razvoju elek- trogospodarstva pri nas šli v korak z drugimi narodi. S pričetkom obratovanja v tovarni alu- minija s polno kapaciteto, ki je predvidena leta 1957, pa bo znašala specifična poraba električne energije na osebo in leto okoli 1150 kWh. S tem se bomo uvrstili v vrsto prvih narodov na svetu glede konsuma električne energije.

MUZEJSKE NOVICE

MODERNA GALERIJA

Leta 1948 ustanovljena Moderna galerija, ki je prirejala spočetka le občasne razstave, zaživi svoje pravo življenje šele l. 1951 z otvoritvijo galerijske zbirke sodobnega slovenskega slikarstva in plastike. Leta 1952 se pridruži še grafični oddelek ter oddelek »Narodnoosvobodilne vojne v risbi in grafiki«. Glavni namen galerije je, da obiskovalcu prikaže s smiselno izbranimi in urejenimi deli tako razvoj slovenske moderne umetnosti od impresionizma dalje v celoti kot njenih posameznih važnejših predstavnikov, vsakega z značilnimi deli posebej. Če hočemo sistematično pregledati zbirke Moderne galerije po razporeditvi razstavnih prostorov, moramo pričeti z najmlajšim oddelkom, posvečenim slovenski grafični umetnosti. Trenutno prikazuje izbor slovenske grafike, ki se je značilno prvič močneje uveljavila v času po prvi svetovni vojni pod znamenjem ekspresionizma. Kot vodilni mojstri črno-bele umetnosti, ki je od takrat dalje poganjala pri nas vedno močnejše korenine, so tu zastopani še danes delujoči Božidar Jakac, Veno Pilon in Miha Maleš, ki se je pridružil prvima dvema le nekaj let kasneje. V teku tridesetih let zraste druga generacija slovenskih grafikov, med katerimi je treba omeniti zlasti Franceta Miheliča, Maksima Sedeja ter Rika Debenjaka. Medtem ko veže sprva odločno prevladujoča socialna tematika Miheliča in Sedeja to skupino z deli Vena Pilona, ustvarja danes vodilni pedagog grafične umetnosti Božidar Jakac skupaj z Miheličem most k naši partizanski grafiki, ki predstavlja posebno poglavje v razvoju slovenske umetnosti in navezuje z novo odkritimi talenti na vrste najmlajših. Sedanjemu preglednemu izboru bodo sledili nadaljnji občasni prikazi ožjih razdobj in posameznih vodilnih umetnikov, med katerimi je treba poleg dosedaj imenovanih omeniti vsaj še Tržačana Lojzeta Spacala, ki na naši južni meji častno nadaljuje tamošnje pionirsko delo Avgusta Černigoja.

Slikarska zbirka, ki obsega okoli 145 del, je razvrščena v treh velikih dvoranah, od katerih je zopet vsaka razdeljena s paravani v štiri manjše predele. Razstavljeno slikarsko gradivo prične z izbranimi kasnejšimi deli slovenskih impresionistov. Štirje predstavniki, mojstri Jakopič, Grohar, Jama in Sternan so v ostalem zastopani z večjo kolekcijo v Narodni galeriji. Tu naj tvorijo njihova kasnejša dela le uvod v slovensko slikarstvo zadnjih 40 let. Pri tem je seveda številčno najmočnejše zastopan Jakopič, ki gre v svojem stilnem razvoju najdalje od impresionizma naprej, sledita mu kasno umrla Jama in Sternan, pozornost pa zasluži rano umrl Grohar. Karakteristična dela so tu barvno skrajno prefinjena Jakopičeva »Sipina« in njegov ekspresivni »Slepec« ter monumentalizirana kompozicija dela na polju — Groharjev »Krompir«. Preko impresionistov veže v specifičnem slovenskem razvoju čas secesije s prizadevanji ekspresionistov veliki risar razbolelih čustev in

socialne bede Fran Tratnik. Medtem ko tvorijo jedro njegovih risb dela pred prvo svetovno vojno in med njo, nastanejo zrela dela v olju kasneje. Pojem slovenskega ekspresionizma se veže prvenstveno z deli tehnično mnogostranih bratov Kraljev, od katerih deluje s svojim zgle dom zlasti France, nič manj pa ne smemo prezreti samotne in izredno čiste pojave otroško iskrenega, sedaj v Parizu živečega Vena Pilona. Skoraj istočasno z njimi rasteta docela izraziti osebnosti G. A. Kosa in Božidarja Jakca, od katerih pa se prvi prikaže v vsej svoji značilnosti šele kasneje. Vmes mine še razmeroma kratka doba »nove stvarnosti«, ki jo pripravljata in v njej sodelujeta že brata Kralja, poleg njih pa ustvarita v tem času svoja najznačilnejša dela brata Vidmarja. Božidar Jakac da svoje najboljše mladostno delo v portretu norveškega komponista Saeveruda, veliko področje njegovega ustvarjanja pa kaže pri nas sicer redki pastel. Kot razmeroma čist krajinar je med nami najvažnejši Pavlovec, ki hkrati na svojski način preoblikuje poglede impresionistov in jim širi horizonte. Že omenjeni G. A. Kos je danes najčvrsteje organizirana osebnost slovenskega slikarstva s širokim toriščem od monumentalne figuralne kompozicije preko portreta in krajine do barvno in formalno skrajno uglasenega tihožitja. Vsa njegova razstavljena dela ga vrh tega predstavljajo kot virtuozu njemu samemu lastne slikarske tehnike. Po impresionistih so še danes edina krepkeje sežeta in umetniško močna skupina »Neodvisni«. Casovno prvi in najintimnejši je skrbni komponist uglasenih barvnih sozvočij Maksim Sedej. Slede glavni predstavnik kratke surrealistične faze pri nas, izrazno nekam hladnejši in še vedno se razvijajoči Stane Kregar, omembe vredni kolorist Nikolaj Omerza, slovenski pendant hrvaških »zemljašev« France Mihelič, podoba skupine pa je zlasti v zadnjem času uspešno izpopolnil najtrdovratnejši eksperimentator med njimi Marij Pregelj. Končno pa stoji izven vsake skupine danes poleg G. A. Kosa najtehtnejši slovenski slikar Gabrijel Stupica. Šele z njim, s primerno izpopolnjeno zbirko mlajših in tržaških slikarjev (Cesar, Černigoj, Grom, Lukežič, Saksida, Spacal) si je moči danes predstavljati zaokroženo podobo slovenskega modernega slikarstva.

Kiparska zbirka Moderne galerije je (zaradi tehničnih težav) šele v zasnutku. 18 del služi za sedaj bolj dekoraciji prostora. Dolinar, brata Kralja, Boris in Zdenko Kalin, Putrih, Loboda in Pirnat so zastopani le s posameznimi deli, spopolniti jih bo treba s plastiko tu še manjkajočih, a prav tako pomembnih slovenskih kiparjev.

Lj. Menaš

MUZEJI IN ZGODOVINA

V tako imenovanem tednu muzejev, kulturnih in prirodnih spomenikov, ki je letos v času od 3. do 10. oktobra, so razni predavatelji in pisci obravnavali tematiko muzejev od najrazličnejših strani. Saj pa nudijo muzeji kot zaščitne, raziskovalne in znanstvene ustanove izčrpno gradivo o našem umetnostnem, gospodarskem, političnem in kulturnem razvoju, v njih je zbrano tako gradivo prirode, flore in favne, kakor tudi dokazi in izdelki obrtnosti, tehnike, prosvete, civilizacije in znanosti. Strokovnjaku se odkrivajo tukaj stvariteljske sile naše družbene skupnosti, ki spoznava v peripetijah, zaprekah in težavah svojega razvoja upravičenost, pomen in kulturni namen lastnega obstoja. Muzejski predmeti ponazorujejo, četudi začasno morda le fragmentarno, premnoga važna dejstva iz preteklosti posameznih krajev in cele dežele. S takim prikazom pa vplivajo na širšo javnost, ki jo vzgajajo v zavesti skupnosti in edinstva ter zbujaajo s tem smisel in ljubezen za zgodovinske spomenike in kulturno dediščino svoje domačije ter usmerjajo s tem lokalni patriotizem v pozitivnem pogledu.

Posebej pa so postali muzeji važni za zgodovinarje ob spoznanju, da je treba vse dogajanje in nastajanje v zgodovini iz nje same raziskovati, razlagati in presoјati in to vse na podlagi prvotnih virov kot izdelkov svojega časa, ki nosijo neizbrisni pečat lastne dobe in posebnih pogojev in razmer, v katerih so te priče preteklosti nastale. Pravi zgodovinar hoče priti do dna vsem pojavom človekovega življenja in odkriti vse silnice, ki so podpirale ali ovirale njegov razvoj. Vse panoge so pod tem vidikom bile deležne posebne pozornosti, razvile so se samostojne raziskovalne vede, ki skušajo do vseh podrobnosti poglobiti spoznavanje razmer v preteklosti.

Na ta način je prišlo ob veljavo staro nazorje, da so jedro zgodovine le država, vladarji in vojne. Saj imajo vendar tudi narodi, ki dolga stoletja niso imeli lastne države, svojo preteklost in svoj razvoj, ki je prav tako zanimiv za raziskovalce kakor dogodki državopolitične zgodovine. Morda prav nasprotno, še bolj mikavno je raziskovati duhovne, socialne in gospodarske pogoje državno nesamostojnega naroda ter zasledovati sile, ki so zbudile njegovo zavest in moč in ga končno dvignile, da se je osamosvojil tako, da si je sam krojil način svojega javnega življenja in si po lastnih potrebah dajal svoje postave.

Ob takem modernem pojmovanju jedro in bistvo zgodovine ne more biti vsebinsko ozko omejena politična zgodovina, marveč nasprotno vprav nepolitični del celokupnega življenja, ki je usmerjeno manj na zunanji potek, marveč bolj na notranje bistvo tako posameznika kakor celega naroda. Ta zgodovina se ukvarja ne le z umetnostjo, književnostjo, s socialnimi in gospodarskimi razmerami, z duhovnimi tokovi in gibanji, marveč tudi s predmeti in starinami zasebnega dnevnega in domačega hišnega ter poklicnega življenja, kot so stanovanje, obleka, hrana, orod-

je, način kmetovanja, upošteva dalje tudi prometna sredstva, družabno življenje, navade in običaje ter sploh vse, kar je pomembno v civilizatornem in kulturnem življenju.

Taka široko zasnovana kulturna zgodovina ne sloni prvenstveno le na arhivalnih virih kakor administrativna in politična zgodovina, marveč mora poleg tega pritegniti tudi še podatke in gradivo iz muzejev. Kdorkoli bi namreč hotel pisati ali obdelati le eno stran iz kulturne preteklosti, tega brez sodelovanja z muzejem storiti ne more. Za opis najstarejše dobe se mora brez-pogojno posluževati muzejskega arheološkega gradiva, ki mu nudi dovolj podatkov o starodavnih ljudstvih, njihovih vplivih in odnosih do sedov, njihovem verovanju, načinu življenja, njihovi obrtnosti in umetnosti. Stare freske, miniature, pečatniki, lesorezi in bakrorezi nam podajo neredko tako živ in neposreden prikaz iz takratnega življenja, kakor nam ga noben besedni opis v taki podrobnosti in nazornosti ne more sporočiti. Prav tako so zemljevidi, katastralne karte, floris in načrti, ki so pogosto shranjeni po muzejih, važen vir za politično, sodno, upravno in cerkveno razdelitev dežele, okrajev in graščinskih gospostev ter za spoznavanje nekdanjega stavbarstva.

Muzeji s svojim vzgojnim in poučnim smotrom so tu pred važno nalogo, kako priversti v muzeje ljudske množice, ki stoje morda po večini še ob strani, in jim pokazati vrednost naše tradicije, razširiti jim obzorje spoznanja lastne preteklosti in vrednosti in bogastva te zgodovinske dediščine. Lahko rečemo, da ljudje, tako izobraženi kot tudi navadni, hrepene, da se jim pojasni in raztolmači njihova kulturna rast in s tem zvezane družabne in socialne razmere in premene. Tak opis našega preteklega življenja iz ust strokovnjaka je za ljudi že nekako majhno razodetje. Zanje so razstavljeni predmeti le ogrodje in okostje, ta skelet pa je treba obdati s sočnim mesom in s kitami, da vidi današnji človek sebe in svojo podobo v vsej polnosti, ki jo je mogoče izluščiti iz preostalih prič preteklosti.

Zato naj ob tej priliki opozorim na nujno potrebo, da bi vzgojitelji naše osnovnošolske in srednješolske mladine že na učiteljskih in univerzah dobili vsaj nekaj temeljnega znanja o pomenu muzejev za našo znanost, prosveto, umetnost in kulturo vobče. To bolj teoretično znanje bi v kontaktu z muzeji (v tečajih, seminarjih, razgovorih ob vodstvu po zbirkah in pri predavanjih) moralo dobiti še globlje in konkretnije oblike. Taka predizobrazba vzgojiteljskih kadrov bi približala muzeje z najširšim podeželjem, kjer bi bilo na ta način vedno nekaj strokovno usposobljenih in zainteresiranih ljudi, ki bi kot častni korespondenti poročali o stanju spomenikov in o novih odkritjih in najdbah na njihovem področju.

Tu pa pridemo do bolne točke, da si mora muzealec v to panogo znanosti šele sam s trudom in naporom utreti pot. O teh vprašanjih ni mogel dobiti na visokih šolah prave podlage,

ko na nobeni naših fakultet ni toli potrebne stolice za kulturno zgodovino, kar je vsekakor velika, naravnost usodna pomanjkljivost našega visokošolskega učnega načrta.

Ako bi dijak že za svojega študija dobil osnovo in vpogled našega kulturnozgodovinskega razvoja in ustvarjanja, potem bi ne moglo priti do ozkega gledanja, da bi n. pr. profesor knji-

ževnosti menil, da v svoji stroki ne more izkoristiti muzejskih in galerijskih zbirk, ali da bi le-te bile brez pomena za naraščaj umetnostnih in obrtnih šol. Pri današnjem stanju pa ni nič čudnega, če je srednješolski profesor na poziv muzealca, naj bi pri predavanju in razlagi upošteval muzejsko gradivo, odvrnil, češ »kako najdam, ko sam ne znam.« J. Mal

IZ NAŠIH REVIJ

V »Slovenskem etnografu« (VI. in VII. letnik, 1953—1954) objavlja Jože Stabej »Gradivo za obravnavo o kozolcu na Slovenskem«, Anton Šivic razpravlja o »Požiganju gozdnih frat«, Franjo Baš pa ugotavlja v svojih »Pripombah k požigalništvu«, da se je ta oblika poljedelstva uveljavila predvsem v goratem ozemlju in to le na površinah, ki niso bile primerne za stalne njivske, travniške ali gozdne kulture. V ravninah je požigalništvo malo verjetno zaradi težav pri vlačanju ognja in ker je pri požiganju treba zaposliti 53-krat več delovne sile kot pri obdelovanju polja s plugom oziroma 5-krat več kot pri motičarstvu. Ker je torej požigalništvo v ravnini zelo dvomljivo, saj bi ne bilo, mogoče preživljati toliko delovne sile, kot je potrebna za to obliko poljedelstva, moramo požigalništvo kot splošni obdelovalni sistem odkloniti in ga smatrati kot obliko krčenja gozda, ki naj pripravi tla za motično oz. plužno poljedelstvo. — Slovenci so bili v času naseljevanja v vzhodnoalpskih deželah po vsej verjetnosti motičarji oz. so obdelovali zemljo z ralom ter so se naslonili na rimsko kmetijstvo, prevzeli so gojenje alpskih pasem goveda, oral kot ploščinsko mero, obliko rala in razno orodje. Kot orač je Slovenec zasedel za poljedelstvo najugodnejše površine v ravninah in v gričevju. Od tod je prodiral v hribovske predele in jih obdeloval z motiko, rovnico ali ralom. Obdelovanje zemlje s plugom je ostalo osnova njegovega preživljanja, poljedelstvo z motiko pa dopolnilni obrat pri živinoreji, vinogradništvu in gozdarstvu. Tako se je motičarstvo ohranilo do danes ob Soči in v vzhodnem vinogradniškem področju, redkeje v srednjem hribovitem predelu. — A. Hudej in F. Hribernik podajata zgodovino Radeundske planine. F. Hribernik in dr. Vilko Novak sta prispevala nekaj doneskov k zgodovini suknarstva; prvi govori o mozirskem suknu, drugi ga o tkalstvu in suknarstvu med Begunjami in Žirovnico. — Angelos Baš opisuje na osnovi zapuščinskih inventarjev »Hišno opremo svobodnikov na Kranjskem v XVII. in XVIII. stol.« in posveča svojo razpravo predvsem življenjski ravni svobodnikov, kolikor jo je mogoče dognati iz hišne opreme, in določitvam kronologije posameznih opravnih predmetov. — Nekaj razprav, ki so jih priobčili dr. Sergij Vilfan, Leopold Kretzenbacher, Milko Matičetov in dr. Ivan Grafenauer,

pa je posvečenih našim ljudskim običajem in ljudskemu slovstvu.

V 2. in 3. št. »Borca« za l. 1954 je objavljenih nekaj člankov, ki dopolnjujejo zgodovino NOB na Štajerskem in Notranjskem. Vasja Klanjšek (Junaški pohod, št. 2, str. 51-55) opisuje pohod XIV. proletarske divizije »Borisa Kidriča« na Štajersko. Divizija je januarja 1944 krenila z Vivodine na Pokupijo, Turopolje, Slavonijo, Kalnik, Hrvatsko Zagorje, prekoračila Sotlo pri Sv. Katarini severozahodno od Kumrovcia in se takoj po prihodu na slovensko ozemlje spopadla z Nemci. Posebno ostri so bili boji na področju med Gornjim Taborom, Frankolovim, Stranico, Vitanjem in Novo cerkvijo, kjer so Nemci divizijo popolnoma obkolili. Vendar pa se je ta pri Sorki prebila in odšla proti zahodu. — Proti koncu leta 1944 so oživele tudi akcije v severnem delu Štajerske, ki jih je vodil Lackov odred. Ta se je po ojačenju s V. bataljonom Tomšičeve brigade, ki mu ga je novembra 1944 poslal štab IV. operativne cone, v Kapli reorganiziral. Komandant Murat je z enim bataljonom odšel preko Drave v sestav Tomšičeve brigade. Preostale enote so se formirale v dva bataljona pod poveljstvom Rudija Brtonclja in Jožeta Bregarja. Komandant odreda je postal Jože Skufca-Martin. Po tej reorganizaciji je odred uničil 5. marca 1945 nemško patroljo pri Sv. Ožboltu, po pridobitvi modernega orožja, ki so ga odvrгла angleška letala, pa nemško posadko na Bradlu 10. marca 1945. (Weigerl: Na severni meji, št. 3, str. 88-89) — Janez Kranjc in Tone Prevedim a č pripovedujeta o nastanku in razvoju rakovške čete (Rakovška četa, št. 3, str. 83-84). Julija 1941 je bil na Rakeku formiran aktiv SKOJ, ki je pripravljaj mladino za odhod v partizane. Ko je partija ukazala odhod v partizane, so z Rakeka začele odhajati skupine in posamezniki v loške gozdove. Odhod se je začel konec februarja, večina pa je odšla do 20. marca. Po prihodu vseh grup je bila ustanovljena samostojna »Rakovška četa«, ki je spadala v sestav bataljona »Ljube Šercerja«. Podvzela je v Iga vasi napad na izdajalca Kraševca in njegovo hčer, predsednico fašistične ženske organizacije za Slovenijo, osvoboditev dveh aretiranih terencev v Prezidu 16. IV. 1942, napad na italijansko kolono 19. IV. in 11. V. 1942 v Grahovem ter v Loškem potoku, ki so ga Italijani prav tako kot Stari trg iz strahu zapustili.

S temi podvigi rakovške čete je nastalo prvo osvobodeno ozemlje na Notranjskem, ki je obsegalo Loško dolino do Sodražice in Ribnice. Iz vrst te čete je izšlo tudi mnogo odličnih poveljnikov in terenskih delavcev, med njimi Ivan Turšič-Iztok, ki je padel kot komandant XXX. divizije.

Franc Gumilar priobčuje v 3. št. »Obzornika« za l. 1954 (str. 106-7) članek »Prekmurski kmet — tlačan v 17. stoletju«. Po kratkem historiatu prekmurskega veleposestva Beltincev, iz katerega izvemo, da se veleposestvo prvič omenja leta 1278 in da so bili njegovi lastniki Haholdi-Banffyji, Nadasydi, Szechenyji, Ebergenyji, Csaky, Suia in Zichy, našteva dajatve podložnikov na osnovi dveh listin iz leta 1662 in 1669. S tlako, ki je bila neomejena, so podložniki pridelali na grajskih njivah l. 1669 1523 križev pšenice, 1968 križev rži, 12 križev ječmena in 255 križev ovsa; vsak križ je obsegal 17-21 snopov žita. Desetina pa je znašala 1197 križev pšenice, 1486 križev rži, 697 križev ječmena in 1090 križev ovsa. Desetino so podložniki dajali tudi od medu, ovac, koz in svinj. Za grajsko kuhinjo je morala vsaka cela kmetija rediti na leto dva kopuna, dva piščanca, 8 kokoši, 2 gosi ter dajati 8 hlebov sira, 16 jajc in 2 pinta masla. Tem t. imen. »malim dajatvam« so se pridružile dajatve za poroko, krst, vojno in potnino za zemljiškega gospoda, kadar se je udeležil sej državnega zbora. Davek v denarju je znašal 2 gld 28 pf. Beltinsko posestvo je bilo v XVII. stol. najrentabilnejše v tedanji Ogrski.

Inž. Anton Šivic podaja v »Gozdarskem vestniku« (št. 3, 1954, str. 89—92) historiat Centralne gozdne drevesnice pod Rožnikom in v Gradišču v Ljubljani. Drevesnica je bila ustanovljena l. 1874 pod Rožnikom na zemljišču, ki je bilo deloma last Karla Tanzherja pozneje pa Lovrenca Trea, deloma pa je pripadal Društvu ljubljanskih ostrostrelcev. Ob koncu l. 1891 je bila drevesnica prenesena na zemljišče ob Tržaski cesti; na severu je to zemljišče mejilo ob posest tobačne tovarne in ob staro mitnico, na zahodu ob progo Južne železnice, na jugu pa je segalo do Glinške ulice. Lastnica tega zemljišča je bila ribniška graščakinja Marija Rudež in z njo je bila sklenjena zakupna pogodba za 12 let in nato za 10 let do l. 1926. Ker je medtem zemljišče dobilo veljavo visokovrednega stavbišča, sta lastnici stavili nesprejemljive pogoje in zato je bila drevesnica z odlokom Ministrstva za gozdove in rudnike v Beogradu leta 1926 opuščena. — Gozdna drevesnica je vzgajala predvsem sadike črnega bora, smrek, jelk, macesna, rdečega bora in nekaterih listovcev za pogozdovanje krasa, pošiljala pa je sadike tudi v Carigrad na naslov ces. otomanskega min. za trg. in zemljedelstvo. Pri pogozdovanju v Turčiji je sodeloval tudi naš okrajni gozdar Franc Terček.

Dvestoletnice rojstva Jurija Vege se spominja Lavo Čermelj v »Proteusu« (1953/54 št. 8, str. 201-204). Jurij Vega se je rodil 23. marca 1754 v Zagorici pri Moravčah kot sin polgrun-

tarja Jerneja. Ljudsko šolo, gimnazijo in licej je dovršil v Ljubljani in je l. 1775 stopil v drž. službo kot navigacijski inženir. To službo je kmalu opustil in se kot prostak uvrstil med topničarje; že po preteku enega leta je postal podporočnik in profesor matematike na topničarski šoli. V letih 1783—1800 je izdal »Matematična predavanja« v 4 knjigah ter vrsto čisto znanstvenih razprav s področja matematike; posebno se je proslavil s svojimi logaritmovniki. — Vsa ta dela so nastala na bojiščih. Leta 1789 je namreč Vega pomagal generalu Laudonu pri osvojitvi Beograda, nato se je dve leti mudil na severni meji države, ki jo je ogrožal pruski kralj Friderik Viljem II. Po kratkem odmoru na Dunaju je moral na bojišče ob Renu proti Francozom. Za svoje uspehe na bojnem polju je bil l. 1796 odlikovan z viteškim redom Marije Terezije ter l. 1800 povzdignjen v dedni baronski stan. Tudi za svoje znanstveno delo je dobil priznanje; bil je član Velikobritanske znanstvene družbe v Göttingenu, Matematično-fizikalnega društva v Erfurtu, Češke znanstvene družbe v Pragi in še drugih. Vseh teh časti pa ni dolgo užival. Leta 1802 so ga našli mrtvega v Donavi.

4. številka »Turističnega vestnika« je izšla kot dolenska številka. V članku »Dolenjska med osvobodilno borbo« (str. 98—100) prikazuje F. Sa je razvoj NOB v kočevskem in novomeškem okrožju. Osvobodilno gibanje sta tu vodila prof. Jože Šeško in veterinar Dušan Jereb in za njima od dec. 1941 dalje Viktor Avbelj-Rudi. Prve partizanske čete so dolenski komunisti formirali že poleti 1941; tedaj so nastale belokranjska, novomeška, mokronoška, stiška in ribniška četa. Prve štiri in z njimi pugledška četa so se pod vodstvom Franca Rozmana-Staneta združile 15. dec. 1941 v II. štajerski bataljon, ki se je od 22. do 26. dec. uspešno boril z Nemci in Italijani na Tisju pri Litiji ter pri Primskovem in s tem preprečil izseljevanje Slovencev na področju okrog Litije. — Zaradi velikega priliva novih borcev se je 1. marca 1942 formiral na Kočevskem V. slov. partizanski ali Dolenjski bataljon, ki se je že 9. maja razširil v odred s štirimi bataljoni. Istočasno je nastal Južnodolenjski ali Kočevski bataljon, ki je bil v sestavi Notranjskega odreda. Iz obnovljene belokranjske čete se je v zač. junija razvil belokranjski bataljon, iz II. štajerskega bataljona pa konec marca prva slovenska brigada, ki je v kratkem narasla na 4 bataljone s 500 borci in se je pozneje preimenovala v II. grupo štajerskih odredov. — V teku aprila in maja so partizani osvobodili ali vsaj kontrolirali skoraj vso Dolenjsko razen proge Metlika—Novo mesto—Ljubljana ter Grosuplje—Kočevje. Oblegali so nekaj izoliranih italijanskih oporišč: Kostanjevico, Št. Jernej, Mokronog in Žužemberk, ki so ga po dolgotrajnih bojih osvobodili 13. julija. Na obsežnem osvobodjenem ozemlju je oblast prevzela OF in voljeni narodnoosvobodilni odbori. Na osvobodeno Kočevsko se je maja 1942 preselilo vodstvo osvobodilne borbe: CK KPS, IOOF in Glavni štab, ki je v drugi polovici junija ustanovil iz

Soča

TRGOVSKO PODJETJE

KOPER, VERDIJEVA ULICA

se priporoča s svojimi poslovalnicami v Čevljarski ulici in na trgu De Ponte. Obiščite naše poslovalnice, kjer boste našli bogato izbiro manufakturnega blaga in tekstilno galanterijo po zelo ugodnih cenah. V poslovalnicah s čevlji v Čevljarski ulici se nudijo čevlji po najnovejši modi po zelo konkurenčnih cenah v veliki izbiri. V poslovalnici z usnjem na trgu De Ponte boste postreženi z vsemi vrstami usnja, čevljarskimi, tapetniškimi in sedlarskimi potrebščinami prav tako po nizkih cenah

Prepričajte se ter si oglejte našo veliko zalogo

PRIPOROČA SE KOLEKTIV »SOČA«, KOPER

dolenjskih enot V. grupo odredov; obsegala je belokranjski, krški, in zahodno-dolenjski odred, kočevski odred pa je bil v sestavu III. grupe. — Okrepitev partizanov je izzvala julija 1942 italijansko ofenzivo na Notranjskem, ki je avgusta in septembra zajela tudi Dolenjsko. Partizani so iz te ofenzive izšli zmagoviti in močnejši; tedaj so se rodile prve slov. udarne brigade: Tomšičeva, Gubčeva, Cankarjeva in Šercerjeva. Brigade so začele rušiti belogardistične postojanke Gabrovko, Sv. Križ pri Kostanjevici, Suhor, Ajdovec, Dob, Primskovo. Prve tri brigade so skupno s hrvaškimi brigadami v času od 30. jan. do 1. febr. 1943 uničile pri Krašiču v Žumberku močno italijansko kolono. 16. maja so vse štiri slovenske brigade vdrle v Suho krajino ter v Jelenovem žlebu nad Ribnico uničile bataljon italijanske divizije Masseta. — Po odloku GSS sta se 15. jul. 1945 v Poljanah pri Dolenjskih Toplicah formirali prvi slovenski diviziji XIV. in XV., ki sta ob italijanski kapitulaciji razorožili italijansko vojsko na Dolenjskem in Notranjskem ter razbili plavogardistični odred v Grčaricah in belogardistično postojanko na Turjaku. Zaradi priliva novih borcev je bil ustanovljen VII. korpus. Skoro vsa Dolenjska je bila svobodna. V Kočevju se je od 1. do 3. okt. 1945 sestal zbor odposlancev slov. naroda, ki je položil temelje slovenski državi v okviru demokratične, federativne Jugoslavije. — Nemško ofenzivo, ki je imela namen uničiti vse uspehe NOV, je VII. korpus uspešno zavrnil, prešel v protiofenzivo ter osvobodil dokončno vso Dolenjsko, razen Kočevja in Novega mesta, kamor je NOV vkorakala maja 1945.

Inž. Albert Struna navaja v članku »Dolenjska v zgodovini industrije« (str. 109—111) nekaj podatkov o razvoju najvažnejših industrijskih panog na Dolenjskem. Najpomembnejša panoga industrijske dejavnosti je bilo železarnstvo, katerega začetki segajo v prazgodovinsko dobo. Prazgodovinski sledovi železarstva so bili odkriti v Dobljčah ter na pobočju Kučerja nad Podzemljem. Staročeške talilne peči obenem s sledovi železne žilindre in ostankov železa pa tudi nekaterih preprostih železnih izdelkov so našli v krajih med Savo in Krko in Kolpo, kot n. pr. na Vinjem vrhu pri Beli cerkvi, Ariščah, itd. — Železarnstvo je uspevalo tudi v poznejši dobi. Iz leta 1568 je znano prvo verodostojno poročilo o fužinah v Zagradcu, katerih lastnik je bil tedaj Luka Varl. L. 1834 je odšlo 16 zagraških žebjarjev v Pazin, kjer so postavili žebljarno za ladjedelništvo. L. 1840 so v Zagradcu staro peč predelali v plavž, vendar se podjetje zaradi tovarniške konkurence ni moglo obdržati dalj kot do l. 1854. Na istem kraju obratuje danes elektrarna. — Ena najpomembnejših starih železarskih postojank na Dolenjskem je bila na Dvoru pri Žumberku; prav posebno je oživela v novem veku, ko so grofje Auerspergi leta 1795 dobili koncesijo za fužine. Karl Viljem Auersperg se je lotil dela z veliko vnemo. Že 17. aprila 1796 je bila slovesno otvorjena kovačija, leta 1797 pa so postavili še fužine. L. 1803 so peč

pregradili v plavž in uredili livarno, v kateri je bilo zaposlenih 9 uradnikov in 150 do 170 delavcev poleg kopačev in ogljarjev. Rudo so kopali v neposredni bližini, dobivali pa so jo tudi iz Straže, Trebnjega in Gradaca. Leta 1806 je baje Karadžordže v tej livarni naročil 60 topov in možnarskih pušk. Zaradi nerentabilnosti so Auerspergi l. 1822 podjetje prodali vitezju pl. Pantzu, ki je prišel nekaj let prej iz železarne v Blanskem na Moravskem. Pod njegovim vodstvom se je železarna opomogla in dobila l. 1834 naslov c. kr. privilegirana tovarna litih in kovanih železnih izdelkov. Po Pantzovi smrti je železarno vodil Ascher. Najbolj je uspevala med leti 1850 in 1860. L. 1869 je pogorela, nakar so obrat zmanjšali, l. 1869 pa so ga opustili, ker so obstoj podjetja do kraja omajale slabe prometne zveze. Ob likvidaciji so nekaj naprav odpeljali na Jesenice, preostalo železje so razprodali, zaloge lesa in vse vodne naprave so pokurili. — V Gradacu blizu Črnomlja je l. 1854 postavil železarsko podjetje z livarno vitez pl. Fridau. Livarna je prodajala svoje izdelke celo v Francijo. Toda l. 1882 je družba Alpine Montangesellschaft to konkurenčno podjetje, ki je medtem zabredlo v finančne težave, odkupila in ga že naslednje leto do tal podrla. — V letih 1855 do 1857 je obratoval plavž tudi ob Fužinščici za Turjakom, a je propadel zaradi izdajstva obratovodje, ki se je dal podkupiti od konkurence in je zaprl rudnike s prvovrstno rudo, iz slabše rude pa je namenoma izdeloval manjvredno litino.

Z »Razvojem telegrafije v Sloveniji« nas seznanja v 6. št. revije »Žitljenje in tehnika« (1954, str. 85—86, 92) Miloš Macarol. Ljubljana je dobila prvi telegraf pred dobrimi 100 leti, prvo telefonsko zvezo pa šele 1897, ko so jo prve telefonske žice povezale z Gradcem, Dunajem in Trstom. L. 1927 so montirali v Ljubljani prvo avtomatsko telefonsko centralo, ki je obenem bila tudi prva takšna centrala na Balkanu. Letos je bila montirana nova avtomatska centrala, s čimer je dana možnost za avtomatiziranje medkrajevnega telefonskega prometa. V načrtu je uvedba brezžične telefonije. Čas po osvoboditvi je prinesel tudi izpopolnitev telegrafije. Mesto zastarelih Morzejevih aparatov smo uvedli teleprinterje ali daljnopisnike ter avtomatsko povezavo teleprinterjskih naročnikov z inozemstvom. Lani so bile pogodbeno zaključene povezave z Zah. Nemčijo, Avstrijo, Švico, Dansko, Nizozemsko, Belgijo in Anglijo.

Majda Smole

DRŽAVNI ZAVAROVALNI ZAVOD

DIREKCIJA ZA LRS, LJUBLJANA

Za vas in za vaše najdražje sklenite življenjsko zavarovanje

IZ NAŠIH KRAJEV

1. I.—30. IV. 1954

Preglede zgodovine posameznih krajev najdemo v Glasu Gorenjske št. 7-8, 15.—20. II. za Lesce, kjer je obširneje obdelano zlasti XIX. stol., ter Radovljico (ravno tam št. 18, 30. IV.). Pred jubilejem 100-letnice trboveljske občine objavlja Zasavski vestnik št. 16-17, 21.—28. IV. kratek zgodovinski oris mesta Trbovelj od najstarejših časov do osvoboditve. Glasnik delovnih ljudi občine Slovenska Bistrica prinaša v št. 2-3, 6, 7-8, od 12. II. do 24. IV. nadaljevanje sestava Danijela Omerzuja »Zgodovinske in statistične črtice mesta Slovenska Bistrica«. Kratek pregled o preteklosti mesta Šoštanja podaja Tovariš št. 16, 16. IV.

V *prazgodovinsko in rimsko dobo* posega prof. J. Orožen, ki objavlja v Zasavskem vestniku št. 17, 28. IV. pod naslovom »Slike iz zgodovine Trbovelj« odlomek iz knjige Kronika Trbovelj, ki bo izšla še letos. Tudi Ptujski tednik št. 11-14, 19. III.—9. IV. objavlja v rubriki »Iz zgodovine Ptujkega okraja« obširen sestavek Stanka Pahiča o bronasti dobi, Ilirih in Keltih ter rimski dobi v ptujskem okraju, Bernarda Perc pa opisuje v isti rubriki antične spomenike in napise ob mestnem stolpu v Ptuj (ravno tam št. 16, 23. IV.).

Srednji vek obravnava odlomek P. Blaznika o loških vitezih in mestnih plemičih iz razprave o kolonizaciji in kmetiskem podložništvu na Sorškem polju, ki ga objavlja Škofjeloški prosvetni list št. 4, 1954, Cene Avguštin obrača pozornost bralcev na urbanistični razvoj in umetnostnozgodovinske spomenike Škofje Loke (Glas Gorenjske št. 1-2, 1.—9. I.).

Veliko več člankov v krajevem časopisju zajema snov iz *novejše dobe*. Ivo Pirkovič obravnava v Dolenjskem listu št. 9, 5. III. na novo vprašanje rojstnega kraja J. V. Valvasorja, ki naj bi bil po preiskavah Mestnega arhiva v Ljubljani (V. Fabjančič) Stari grad pod Trško goro in ne, kot se je domnevalo, hiša na Starem trgu št. 4 v Ljubljani. Ob 240-letnici velikega tolminskega punta podaja dr. B. Grafenauer strnjen pregled vzrokov in poteka tega velikega kmečkega upora iz začetka XVIII. stoletja (Tovariš št. 18, 30. IV.). Karel Bačer poskuša na novo osvetliti Prešernov distih »Pri jatlu Lašanu« z obširnimi opisom družbenih razmer v Novem mestu pred 120 leti (Dolenjski list št. 10-12, 12.—26. III.). Ob 105. obletnici pesnikove smrti prinaša Glas Gorenjske št. 6, 6. II. članek Gregorja Kocjana o Prešernovem bivanju v Kranju. Malokdo ve, da so na Kostanjevici pri Gorici pokopani zadnji iz rodu Bourbonov, bivših francoskih kraljev; krajše poročilo o tej grobnici objavlja Soča št. 3, 16. I. Zanimive podatke o življenju J. Trdine v Novem mestu podaja Bogo Komelj v razpravi o Trdini v zapuščinskih aktih (Dolenjska prosveta št. 4, 1954). Izpiske iz spominske knjige

iz Logarske doline, ene najstarejših evropskih planinskih knjig — prvi zapis je iz leta 1862 — objavlja T. Orel v Savinjskem vestniku št. 3, 22. I. Lep etnografski prispevek je članek B. Orla o slovenski ljudski noši na tržaškem ozemlju v Tovarišu št. 2, 8. I. Savinjski vestnik št. 15-17, 16.—30. IV. prinaša od dr. K. A. daljši članek o življenju in delu glasbenika Frana Koruna — Koželjskega. Ivan Kreft podaja v članku z naslovom »Slovenski kmet pod tujim fevdalnim in kapitalističnim jarmom« pregled kmečkih gibanj na Slovenskem od velikih kmečkih uporov v XVI. stol. dalje, zlasti obširno in temeljito pa opisuje težko stanje našega kmeta v XIX. in v začetku XX. stoletja (Obmurski tednik št. 6-8, 12.—26. II.). Kratek zgodovinski pogled na preteklost hotuljske kisle vode, ki je uživala nekoč evropski sloves, podaja Koroški fužinar št. 1-2, 10. II. Slovenski vestnik, glasilo Slovencev na Koroškem, obravnava v daljšem članku ponemčevalno vlogo krškega ordinariata, ki se je močno povečala zlasti po letu 1910 (št. 1-6, 8. I.—12. II.). Franček Saje podaja v Primorskih novicah št. 8-11, 19. II.—12. III. zgodovino odnosov Vatikanu do Slovencev na Primorskem od leta 1918 dalje. Ob 35-letnici znanih mariborskih dogodkov, ko so 27. I. 1919 priredili mariborski Nemci in nemčurji izgrede pred zavezniško komisijo, da bi jo prepričali o nemštvu Maribora, opisuje te dogodke Branko Senica v mariborskem Večeru št. 21-22, 27.—28. I. O izdajalskem delu nemške pete kolone v Apaški kotlini v stari Jugoslaviji piše Ivan Kreft v Obmurskem tedniku št. 1, 8. I. Važen prispevek za življenjepis Hinka Smrekarja je članek v Glasu Gorenjske, ki opisuje njegovo bivanje v Kranju (št. 1, 1. I.).

Iz *zgodovine naše industrije, rudnikov in obrti* je omeniti spomine na steklarstvo v Zagorju (Zasavski vestnik št. 2, 13. I.), v katerih pisec opisuje na kratko nastanek same steklarne in potem obširneje zlasti odnose delavcev do lastnikov oz. direktorjev. Zagorska steklarstva bo kmalu praznovala 95-letnico ustanovitve. Ravno tam št. 11, 17. III. najdemo oris zgodovine zagorskega rudnika, čigar rudni zakladi se prvič omenjajo l. 1740. Ob 20-letnici Ruške tekstilne industrije ki jo je leta 1934 ustanovil Fridolin Vlah v Rušah, prinaša Večer št. 100, 29. IV. kratko reportažo o tem podjetju. Jože Steinmann objavlja v Obrtniku št. 1-2, 9.—19. I. in št. 4-5, 15.—27. II. nadaljevanje svojega sestavka o zgodovinskem razvoju čevljarstva, v katerem obravnava obutev v fevdalni dobi.

Za *zgodovino delavskega in naprednega gibanja* v stari Jugoslaviji sta pomembna prispevka članek Kristine Lovrenčič o praznovanju 1. maja 1934 v Mariboru in naslednji razpravi proti Apihu in Vrunču, borcema za delavske pravice (Večer št. 101, 30. IV.), ter Branka Rudolfa o »protireziški« prosveti med obema vojnama, v

katerih avtor prikazuje težke pogoje naprednega delovanja zavedne inteligence v navedenem obdobju (ravno tam). Rudi Ilec se v krajšem članku spominja, kako so delovni ljudje Ptujja in okolice praznovali 1. maj v stari Jugoslaviji (Ptujski tednik št. 17, 30. IV.). Ob 14. obletnici konfinacije prvih slovenskih antifašistov v Bileči piše o tisti dobi in dogodkih Ivan Kreft v Večeru št. 33, 10. II. S tem v zvezi je zanimiv prispevek Štefana Kuharja o nastanku in usodi znane pesmi »Bilečanka«, ki so jo 1. maja 1940 peli že tudi v Prekmurju (Obmurski tednik št. 17, 30. IV.). Letos poteka dvajset let, odkar je pričel izhajati časopis »Ljudska pravica«. Ob tej priliki objavlja Ivan Kreft v Večeru št. 35-75, 12. II.—31. III. obširno razpravo z naslovom »Dogajanja, ki jim je dala pečat Ljudska pravica«, v katerem osvetljuje politično življenje in delavsko gibanje od leta 1934 dalje.

Zgodovino narodnoosvobodilne borbe obravnavajo sestavki kot n. pr. članek o začetkih OF v slovenski Istri, ki opisuje tamkajšnje osvobodilno gibanje od l. 1941 dalje (Slovenski Jadran št. 17, 25. IV.). Daljši pregled razvoja OF ob desnem bregu reke Mure od leta 1941 do 1945 prinaša Obmurski tednik št. 16, 25. IV. Glas Gorenjske objavlja v št. 1-17, 1. I.—24. IV. članek Ivota Porente-Vojka, v katerem podaja kroniko borb Gorenjskega, pozneje Kokrškega odreda od l. 1943 do osvoboditve. V začetku novembra 1941 je bila ustanovljena Kokrška četa, ki je 1942 prerasla v bataljon in pozneje v odred. Zaradi enotnega vodstva je bil 1945 ustanovljen Gorenjski odred z operativnim področjem vse Gorenjske. Ob 10. obletnici ustanovitve Pohorske brigade, ki je bila ustanovljena 7. I. 1944 pri Primožu na Pohorju, objavlja o njej svoje spomine njen prvi komandant Boris Čizmek-Bor (Večer št. 5, 8. I.). Tudi Kozjanski odred, ustanovljen 27. IV. 1944 v Tisovcu pri Pišecah, praznuje letos 10. obletnico ustanovitve. Ob tej priliki prinaša članek Večer št. 99, 28. IV., v katerem je opisan razvoj partizanstva na Kozjanskem. Septembra 1944 je bila ustanovljena mornariška skupina IX. korpusa, ki je izvedla mnogo drznih akcij, katere opisuje Slovenski Jadran št. 2, 8. I. Pred desetimi leti — 19. III. 1944 — je bilo v Črnomlju zasedanje Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS), ki je sprejel deklaracijo o delu slovenske delegacije na II. zasedanju AVNOJ, vzpostavil Nacionalni komite osvoboditve Slovenije in sprejel vrsto zakonov, važnih za izgraditev slovenske narodne oblasti. Na ta dan praznuje Črnomelj svoj občinski praznik (Dolenjski list št. 7, 19. II.). Še eno važno obletnico iz zgodovine NOB nam je omeniti. Pred 10 leti — v začetku 1944 — je bil ustanovljen Znanstveni inštitut OF, ki je imel nalogo zbirati znanstveno dokumentacijo osvobodilnega boja in gradivo za bodočo mirovno konferenco (ravno tam št. 2, 15. I.). Stane Terčak se ob 9. obletnici obešanja 100 talcev na Frankolovem spominja v Savinjskem vestniku št. 6, 12. II. teh okupatorjevih žrtev ter opisuje tedanje dogodke.

Važne podatke za zgodovino NOB v Obmurju in njeno pisanje objavlja Ivan Kreft v Obmurskem tedniku št. 3, 22. I.

Izmed obletnic, ki smo jih letos praznovali, je omeniti 200-letnico rojstva Jurija Vege, slovenskega rojaka in znamenitega matematika druge polovice XVIII. stol. (Večer št. 68, 23. III.). Na Primorskem so praznovali 180-letnico rojstva Valentina Staniča, goriškega rojaka iz dobe slovenskega prosvetljenstva, kateremu postavlja goriško Zgodovinsko društvo spomenik v rojstnem kraju Bodrežu pri Kanalu (Primorske novice št. 10, 5. III.). Ob 50-letnici ustanovitve Konzumnega društva rudarjev v Hrastniku objavlja Zasavski vestnik št. 1, 6. I. obširno zgodovino te rudarske zadruga. Letos smo praznovali tudi 50. obletnico rojstva pesnika našega Krasa, Srečka Kosovela (Primorske novice št. 11, 12. III.). Delavsko prosvetno društvo »Svoboda« v Lescah je praznovalo letos 50-letnico (Glas Gorenjske št. 1, 1. I.), Ekonomska srednja šola v Murski Soboti pa 15-letnico ustanovitve (Večer št. 100, 29. IV.).

Precej člankov poroča o delu in zbirkah naših muzejev in arhivov. V glasu Gorenjske št. 14, 3. IV. govori Cene Avguštin o bivši Ruardovi graščini na Savi, katere začetki stavbnega razvoja segajo v XVI. stol., današnja podoba pa je iz ok. 1800. V tej stavbi bi dobil svoje prostore jeseniški železarski muzej. Poročilo o delu celjskega muzeja v letu 1953 dobimo v Savinjskem vestniku št. 6, 12. II. O delu in problematiki mariborskega arhiva poroča Večer št. 20, 26. I. Članek o delu za ustanovitev Prekmurskega muzeja, ki ima že precej zbranega gradiva in bi mu bilo treba najti le primerne prostore, najdemo ravno tam št. 61, 15. III. V bivšem samostanu v Bistri pri Vrhniku je bil otvoren gozdarski, lesnoindustrijski in lovski muzej Slovenije, ki ima bogate in zanimive zbirke (Gozdarski vestnik XII — 1954, str. 30-34). Slovenski Jadran št. 3, 15. I. poroča o Notranjskem muzeju v Postojni, ki ima bogat oddelek o NOB, v načrtu pa postavitve oddelka mesta Postojne ter lovskega, arheološkega in jamarskega oddelka. Težave so le s primernimi prostori. E. Smole daje pregled nastanka, problematike in uspehov muzeja v Koprju, ki raste v pomembno kulturno ustanovo (Slovenski Jadran št. 7, 12. II.). O razvoju tehniškega muzeja na Ravnah in njegovi novi pridobitvi »Repaču«, starem vodnem kladivu, znamenitem tehniškem spomeniku, prinaša poročilo Koroški fužinar št. 1-2, 10. II. Poročilo o delu Belokranjskega muzeja v Metliki najdemo v Dolenjskem listu št. 14, 9. IV. Škofjeloški prosvetni list št. 4, 1954, objavlja članek K. Plestenjaka o škofjeloškem muzeju in njegovem razvoju. Ravno tam opisuje D. Gorišek muzejski arhiv v Škofji Loki in podaja pregled najvažnejših zbirk arhiva, ki obsega zgodovinsko gradivo od začetka XVI. stol., med njim zlasti bogato zbirko cehovskih privilegijev in knjig.

O.

ZGODOVINSKO BRANJE

Ferdinand Tremel, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich, Graz-Leykam, 1954, 172 strani. Pred nedavnim je v Gradcu izšla navedena Tremlova knjiga o zgodnjem kapitalizmu v Notranji Avstriji. Medtem ko se novejši avstrijski avtorji v splošnem omejujejo na ozemlje današnje Avstrije, si je Tremel zastavil nalogo, da obravnava Štajersko, Koroško, Kranjsko in Primorsko, ki so v glavnem tvorile to skupino dežel kot celoto, ne glede na etnične meje. Avtorju se je posrečilo, da načrt izpelje brez kakršnih koli šovinističnih skokov v stran.

Avtor uvodoma ugotavlja, da so veliki politični dogodki ob prehodu iz srednjega v novi vek (turški boji, protestantizem) v zgodovinski literaturi zasenčili pomen gospodarske zgodovine. Njegova knjiga je namenjena temu, da bi se ta zanimiva doba tudi z gledišča gospodarske zgodovine podala v zaokroženi obliki. V bistvu gre za vprašanje, kako so obšli spona, ki jih je srednjeveški gospodarski red stavljaval prostemu gonu za pridobivanje premoženja.

Vprašanje prvotne akumulacije, ki je za obravnavo zgodnjega kapitalizma eno izmed temeljnih vprašanj, rešuje avtor tako, da izvira začetni kapital, ki je lahko razmeroma neznaten, iz najrazličnejših vzrokov, da pa je v glavnem naložba tega kapitala v trgovini vedla do akumulacije večjih kapitalov. Poleg trgovine je pot do akumulacije vodila tudi preko rudarstva, včasih tudi preko deželno-knežjih služb oziroma zakupov deželno-knežjih dohodkov. Kot sekundarni vir akumulacije prihaja v poštev tudi zemljiška last na podeželju, nikakor pa ne zemljiška lastnina v mestih.

Drugo predpostavko za pojav zgodnjega kapitalizma išče avtor pravilno v pritisku odvečnega podeželskega prebivalstva, ki je v zvezi z begom z dežele. Ta je bil zlasti ob koncu XV. in v začetku XVI. stoletja zelo občuten. Morda nekoliko nejasno je nakazano vprašanje prostosti te odvečne delovne sile, vendar je tudi tu avtor v bistvu na pravi poti. Prehod na posamezne gospodarske panoge navezuje avtor popolnoma naravno najprej na poljedelstvo. Tu ugotavlja pojav, ki ga po Hoffmanu imenuje kapitalizacijo zemljiškega gospostva (prehod z naturalne na denarno zemljiško rento, prevedba kmetij v kupne, zadolžitev kmetov), ki pomeni v bistvu diferenciacijo podeželskega prebivalstva.

Jedro knjige tiči v obravnavi rudarsko-industrijskega kapitalizma na eni strani in trgovsko-finančnega na drugi. Ponovitev avtorjevih glavnih ugotovitev o posameznih gospodarskih panogah bi nas na tem mestu vedla predaleč. V splošnem prihaja po podrobnejši obravnavi do zaključka, da so bili na obravnavanem ozemlju pojavi kapitalizma močnejši v rudarstvu kot v industriji, o kateri je komaj mogoče govoriti, pa tudi v rudarstvu se v drugi polovici XVI. stoletja zaradi konkurence novo odkritih prekomorskih dežel opaža nazadovanje. Tudi, kjer se kapitalizem pojavlja, se opažajo pogosti posegi

deželno-knežje oblasti. V oddelku knjige, ki je posvečen trgovsko-finančnemu kapitalu, dobimo dovolj slikovit vpogled v glavne vrste trgovine in trgovskega blaga. Prikazan je (deloma tudi že prej v zvezi z razvojem rudarstva) sistem založništva, dalje uveljavljanje monopolov in slednjič geografski izvor trgovskega kapitala. V splošnem razpada doba zgodnjega kapitalizma v dve obdobji: do nekako druge polovice XV. stoletja je trgovina še dokaj čvrsta v rokah domačih trgovcev, ki pa zaradi posebnih gospodarskih in političnih razmer, v katerih se v tem času znajde tedanja Notranja Avstrija čedalje bolj propadajo. Trgovina prehaja čedalje bolj v roke tujih, nemških trgovcev.

V podrobnostih bi mogli tu in tam navesti kako manjšo in ne posebno bistveno netočnost in mestoma morda kako ne povsem upravičeno posplošitev. Tudi slovenska imena niso v oklepaju vedno navedena prav dosledno ali pa tudi mestoma pomotno, vendar v tem pogledu avtorju priznanja vrednega prizadevanja ni oporekati. V splošnem bi mogli knjigi ugovarjati to, da sta Kranjska in Primorska (izvzemši Idrijo) vendarle nekoliko šibko obravnani. Avtor se sicer sklicuje na neenak položaj glede virov med raznimi deželami, vendar to ne bo povsem točno. Če pregledamo uporabljeno literaturo, nam hiba postane razumljiva. Razen za lokalizacijo oziroma prevod krajevnih imen se je avtor le tu in tam posluževal kakega spisa slovenskega avtorja, ki je spisan v nemščini, slovenske literature pa sploh ne pozna. Med drugim bi mu mogla zlasti Zontarjeva Zgodovina Kranja vendarle nekaj nuditi. Ob tem si je treba zastaviti vprašanje, ali bodo avstrijski avtorji ob doslednem nepoznavanju slovenske literature, ki se za gospodarsko zgodovino ravno v zadnjih letih močno pomnožuje, v bodoče sploh še mogli misliti na obravnavo vprašanj v nekdanjem meddeželnem merilu, ne da bi zapadali v tako bistvene pomanjkljivosti, ki bi jemale njihovemu delu vrednost.

V obravnavani Tremlovi knjigi stvar za sedaj še ni tako kritična. Čeprav bo slovenski zgodovinar sicer za svoje kraje našel v njej razmeroma malo, pa mu bo vendarle dragocena kot pregledna sintetična obravnava, postavljena na širšo teritorialno bazo. Splošne ugotovitve, ki jih nudi ta knjiga, veljajo v mnogočem tudi za slovenske kraje ali pa vsaj nudijo razlago za dogajanja v naših krajih. To tembolj, ker se je avtorju izluščeno bistva v splošnem brez nepotrebnega izgubljanja v podrobnostih dobro posrečilo. Knjiga je pisana živo, nazorno, pregledno in s smislom za kvalifikacijo in razlikovanje pojmov. Prišla bo prav ne le slovenskim zgodovinarjem, marveč bo nudila zanimivo čtivo tudi drugim bralcem, ki razumejo nemščino in si žele pridobiti nazorno podobo o gospodarskem življenju naših krajev in zlasti njihove sosesčine ob prehodu iz srednjega v novi vek.

S. V.

800 let Mengša. Mengeški zbornik 1154—1954. I. del. Izdal Pripravljalni odbor za proslavo 800-letnice Mengša. Uredila A. Gorjup in I. Vidali. Natisnila tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani. 8°. 244 str. Ilustrirano.

Ob 800-letnici Mengša je izšel nad 200 strani obsegajoči zbornik, nov prispevek k naši lokalni historiografiji. V uvodni besedi obljublja uredništvo, da bo prihodnje leto izšel še II. del s podarkom na narodnoosvobodilnem gibanju in času po osvoboditvi ter na delu pisatelja Janeza Trdine, medtem ko naj bi I. del temeljil na člankih iz starejše zgodovine.

Pri pričujočem I. delu uredniki niso bili povsem dosledni. Od arheologije do narodnoosvobodilne borbe so kronološko, ne pa po materiji, po zgodovinskih panogah, nanizali vrsto člankov, ki so si po kvaliteti zelo različni. Krajšim opisom prazgodovine, rimske in staroslovenske dobe sledi eden najboljših in najtemeljitejših prispevkov vsega zbornika z naslovom Iz preteklosti Mengša.

Temeljnost je tu povsem na mestu, saj vemo, da se z zgodovino naselja in okolice v srednjem veku ni nihče podrobno bavil. Zaradi zanimive vsebine najstarejših mengoških krstnih knjig se pisec nekoliko več pomudi pri slovenskih verzih, ki so jih krstitelji zapisovali pri krstnih podatkih nekaterih novorojenčkov v letih med 1594 do 1650. — Prispevek sega časovno pravzaprav do začetka XIX. stoletja, vendar je težišče na srednjem veku. Delo je opremljeno z vsem znanstvenim aparatom (edino v vsem zborniku!) in imamo vtis, da je to sploh osrednja razprava vsega zbornika. — Njej sledi prevod treh kratkih poglavij iz Valvasorjeve »Slave«, ki se nanašajo na Mengeš in okolico. Prevod je brez komentarja in opomb.

Leta 1848 se dotakne zbornik z odlomkom iz Spominov Janeza Trdine. — Zopet zelo dober je prispevek dr. E. Cevca »Mengeš v luči umetnostne zgodovine«.

Mnogo več bi pričakovali od gospodarskega orisa Mengša in okolice. Mnenja smo, da je še vedno na razpolago dovolj virov, da bi se mogel zgodovinar — raziskovalec temeljito lotiti tega poglavja. Prav delo za izdajo zbornikov so prilike, ko se to more po naročilu izdajatelja opraviti dobro, kajti vprašanje je, kdaj se bo zgodovinar iz lastnih nagibov utegnil lotiti takih del. Zamujena prilika pri Mengeškem zborniku se ne bo tako kmalu nadoknadila.

Prav dobro in zadovoljivo je pisan statistični članek »Razvoj Mengša v zadnjih 80 letih«. Od te statistike pa do naslednjega prispevka ob sedemdesetletnem jubileju »Mengeške godbe« je nekoliko preoster skok, vsekakor pa večji kot od tu k življenjepisu slikarja Franca Jelovška, k naslednjemu članku. Glede raznih življenjepisov, ki so nanizani v zborniku, naj pripomnimo, da cepitev življenjepisa Janeza Trdine od objave njegovih novoodkritih pisem o Mengšu in Mengšanah ni prav posrečena rešitev. Med obema prispevkoma je okoli 25 strani drugih člankov, čeprav je tako življenjepis pisatelja kot objavo pisem oskrbel menda isti avtor (I. V. oz. Ivan Vidali).

Zaključek zbornika sestavljajo pesmi in odlomki iz časa narodnoosvobodilne borbe, kar pa naj bi — v smislu uvodne besede uredništva — bil pravzaprav sestavni del naslednjega, to je II. dela zbornika.

Delo je ilustrirano in seveda s tem poživljeno. Zdi se, da je naklada 600 izvodov prenizka; primerneje bi bilo natisniti 1000 izvodov.

s.

Pičman Lovro

državni obrtni mojster

Ljubljana

Ilirska ulica 15

Telefon 30-174

Izvršuje vsa kleparska
in vodovodno-
instalacijska dela

REMONTNO OBRATNO PODJETJE

„Remont“

ČRNUČE PRI LJUBLJANI

Telefon št. 5

Gradimo stavbne objekte, adaptiramo in
popravljamo industrijske in stanovanjske
zgradbe.

UMETNIŠKI ZAVOD ZA LITOGRAFIJO

LJUBLJANA, IGRISKA ULICA 6

Telefon 20-569

Obrat:

PARTIZANSKA TISKARNA
LJUBLJANA, TITOVA CESTA 17

Telefon 21-067

se priporoča za izvršitev vseh litografskih
in tiskarskih del.

ZOVARNA KOVINSKE GALANTERIJE

LJUBLJANA, MARIBORSKA CESTA 4

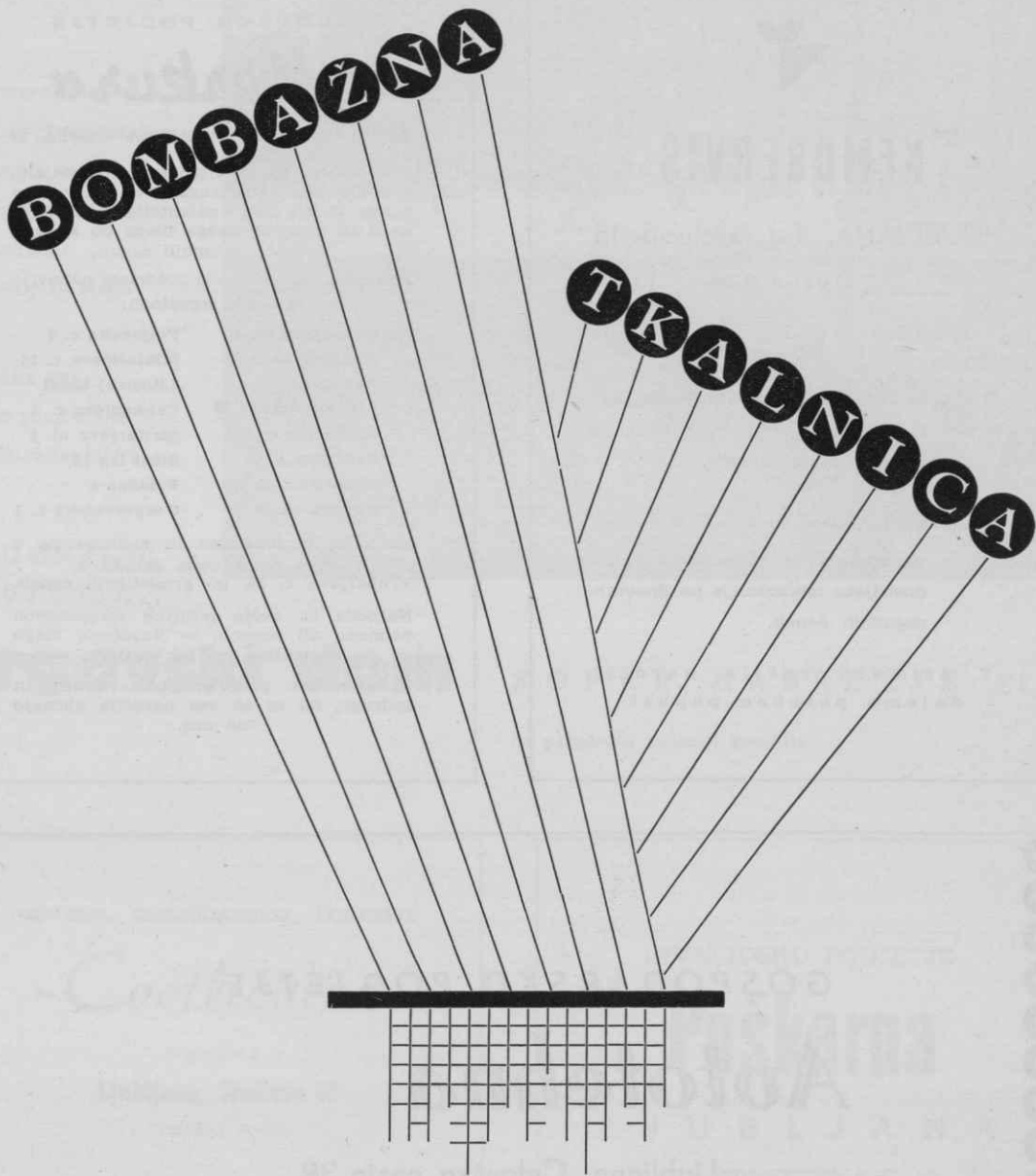
Tovarna kovinske galanterije Ljubljana ima že 30-letne
izkušnje v proizvodnji drobnih kovinskih galanterijskih
izdelkov.

Izdeluje:

rinčice, zakovice, ščitnike za čevlje, okrogle obroče,
zaponke vseh vrst, okovje za konjsko opremo, ključav-
nice za kovčke in aktovke ter drugo okovje za usnjarsko
čevljarsko in sedlarsko obrt in industrijo.

Vsi izdelki se izdelujejo v lični ponikljani, lakirani,
pozlačeni ali svetli izvedbi.

VIŽMARJE - LJUBLJANA

Telefon 2-757

IZDELUJE RAZNOVRSTNO TEKSTILNO BLAGO

KEMOSERVIS

LJUBLJANA, Trg revolucije 15

Telefon 21-550

Uvoz

in trgovina z laboratorijskimi kemikalijami, aparati, steklovino in drugimi potrebščinami.

Oskrbujemo

vse znanstvene, zdravstvene in industrijske laboratorije po dnevnih najnižjih cenah.

V primeru večjih naročil dajemo poseben popust.

TRGOVSKO PODJETJE

»Merkur«

LJUBLJANA, TRUBARJEVA CESTA 29

Sporočamo vsem trgovskim podjetjem, prodajalnam in zadrugam, da imamo na zalogi veliko izbiro galanterijskega, modnega in konfekcijskega blaga po konkurenčno dostopnih cenah.

Potrošniki si lahko vse predmete nabavijo v naših trgovinah:

Nazorjeva ul. 4	Poljanska c. 1
Cankarjeva c. 4 (Pasaža)	Miklošičeva c. 18
Ciril-Metodova 19	Litostroj-bloki
Karlovška c. 30	Cankarjeva c. 3
Celovška c. 56	Stritarjeva ul. 6
Nazorjeva ul. 5	Stari trg 14
Copova ul. 20	Tržaška 6
	Gospovetska c. 1

podjetja, poslovalnice in zadruge pa v našem centralnem skladišču, Trubarjeva c. 29, po grosističnih cenah.

Naročila za večje pošiljke sprejemamo pismeno ali osebno. — Naročeno blago dostavimo fco žel. postaja.

Vabimo vsa podjetja, poslovalnice in zadruge, da se za vsa naročila obrnejo na nas.

GOSPODARSKO PODJETJE

Avtotehna

Ljubljana, Celovška cesta 38

dobavlja vse avtomobilske nadomestne dele iz konsignacijskih skladišč

koncerna GENERAL MOTORS

tovarne OM, Brescia, Italija, in

koncerna ROBERT BOSCH, Stuttgart, Nemčija

Konsignacijska skladišča telefon št. 21-051

Uprava h. c. telefon št. 20-900

Po zmernih in
konkurenčnih cenah
nudimo v svoji
veleblagovnici
raznovrstno
industrijsko blago

Obiščite nas
ter se prepričajte
o naši veliki izbiri!

TRGOVSKO
PODJETJE

Trgovski dom

K O P E R, N A B R E Ž J E J L A

Se priporoča delovni kolektiv

OBRATNO GOSPODARSKO PODJETJE

»Cvetličarne«

Uprava:

Ljubljana, Wolfova 10

Telefon 22-513

vam nudi v svojih poslovalnicah:

- »Orhideja« Cankarjeva c. 4 (Pasaža
nebotičnik, tel. 20-897)
- »Cvet« Wolfova 10, tel. 22-513
- »Cvetlica« Kardeljeva 1, tel. 22-337
- »Roža« Nazorjeva 3
- »Mirta« Čopova 34
- »Zvonček« Tromostovje

vsak dan sveže cvetje, žalne ter jubilejne vence, posreduje aranžmaje.

Izdaja cvetje detail in en gros.

Postrežba visoko kvalificirana.

Obiščite nas, prepričajte se sami!

INVALIDSKO PODJETJE

Puškarna

L J U B L J A N A

GOSPOSVETSKA C. 12

Telefon 31-387

Ribiči in lovci!

Nudimo vam vsakovrsten
lovski in ribiški pribor.

V naši lastni delavnici vam
najsolidneje popravljamo in
broniramo vse vrste civilnega
orožja.

Prepričajte se o naši izbiri
in kvaliteti.

Tovarna koles

„ROG“

Ljubljana

Proizvaja
solidna, trpežna
moška in ženska
kolesa ter
nadomestne kolesne
dele

POSLOVALNICA

Elektrooprema

Ljubljana

Mestni trg 2, telefon 20-937

ZALOGA IN
PRODAJA
VSEH ELEK-
TROTEHNIČNIH
POTREBŠČIN
NA DROBNO

Trgovsko podjetje

»Usnje«

Ljubljana, Wolfova 1

Kvalitetno, trpežno in ceneno obutev vam nudimo v vseh naših trgovinah s čevlji.

K vsakemu paru čevljev pa imamo tudi ustrezajoče barve in kvaliteto nogavic.

Oglejte si veliko izbiro najnovejših modelov poletne obutve v trgovinah:

»ZARJA« Kardeljeva 5

»ASTRA« Čopova 38

»ELITA« Nazorjeva 5

»ČEVLJI« Pod Trančo 1

»LUXOR« Čopova 9

»ZMAJ« Ciril-Metodova 9

Tudi Celjane opozarjamo na našo spec. trgovino s čevlji in nogavicami

»JADRAN« Prešernova 7, CELJE

Solidna postrežba — Prodaja na obroke!

Trgovsko podjetje

»MAVRICA«

I Z O L A

nudi v svojih poslovalnicah v Izoli vse vrste pohištva, železnino, kemikalije, razno drobno galanterijo in gradbeni material po najnižjih cenah. Poglejte si izbiro v naših poslovalnicah, kjer boste v vaše zadovoljstvo solidno postreženi

*Se priporoča kolektiv trgovskega podjetja
„MAVRICA“, Izola*

Trava

EXPORT - IMPORT

Izvoz sadja in zelenjave,
živine in alkoholnih pijač,
gob, jajc in mineralne vode

MARIBOR, Partizanska 6

Telefon 30-61

Semenarna

Ljubljana

GOSPOSVETSKA CESTA 5

Telefon: 20-316

Pospešuje semenogojstvo,
odkupi in prodaja razna
kvalitetna semena in se-
menski krompir, izvaža in
uvažuje, opravlja tudi agen-
cijske posle za inozemstvo.

Tekstilna tovarna »Novoteks«

NOVO MESTO

izdeluje: volneno in polvolneno mikano prejo, volnene in polvolnene mikane tkanine,
volnene odeje, tkanine iz česane volnene preje, tiskano blago za obleke in dekoracije

Trgovsko podjetje

Sadje - zelenjava

I Z O L A

odkupi in prodaja na veliko
in malo vse poljske pridelke
po najugodnejših
dnevni cenah

Priporoča se kolektiv
s poslovalnicami v Kopru, Izoli in Portorožu

U S N J E N A G A L A N T E R I J A

TORBICA

LJUBLJANA, Jesenkova 3

Telefon 21-334

se priporoča svojim odjemalcem

Klavnica Ljubljana

Mesarska 1

Telefon 31-430

Umetni led
iz pitne vode
dobite vedno v

**Klavnici
Ljubljana**

ČIPKE
ZAVESE
VEZENINE

*Tovarna čipk
in vezenin*

BLED

Telefon 292

Brzjav: Vezenine

Narodna banka Bled, 6121-T-4

TRGOVSKO PODJETJE

»**Klas**«

KOPER, ul. Sv. Antona Abate 4

POSLOVALNICE V ULICAH:

Vladimira Nazorja
Čevljarski
Repičevi
Sv. Martina
Sv. Andreja
V Semedeli

Cenjenim odjemalcem nudimo v veliki izbiri
in po konkurenčnih cenah živila in gospo-
dinjske potrebščine

Obiščite nas!

Se priporoča kolektiv
trgovskega podjetja „KLAS“

TRGOVSKO PODJETJE

Jugotehnika

vam nudi
v svojih poslovalnicah:

»JUGOTEHNIKA«,
Čopova 12 in

»BLISK«,
Titova 47 a

bogato izbiro radijskih sprejemnikov, nadomestnih delov kakor tudi ves elektromaterial, v delavnici na Starem trgu izvršujemo strokovna popravila radijskih aparatov, ojačevalnih naprav itd.

TOVARNA ZAMAŠKOV

LJUBLJANA, CELOVŠKA C. 32

Brzovav: Pluta Ljubljana

Telefon 21-278

Poštni predal št. 78

Izdelujemo:

Plutove zamaške vseh vrst

Alu — zaporke za pivo, kislavo do itd.

Kronske zaporke za zapiranje steklenic

Izolacijske plošče iz ekspandirano impregniranega plutovega zdroba

Plutov zdrob za izolacije in obutev

Stisnjene plutove plošče za tesnila, podplate itd.

„AVTOJADRAN“

trgovina avto-moto materiala   negozio auto-moto materiale

Koper

Capodistria

Ulica Hijacinta Repiča 2 - Telefon 82

Trgovsko podjetje „AVTOJADRAN“ v Kopru, ulica Hijacinta Repiča 2, vam nudi v maloprodaji nadomestne dele za motorna vozila, elektromaterial, akumulatorje, gume in splošne potrebščine v dobri izbiri

EXCHANGE. "Kronika", Ljubljana - Yugoslavia
Mestni trg 27/III

THE CHRONICLE
THE Review for Slovene
Local History

LA CHRONIQUE
Revue d'histoire
locale slovène.

CHRONIK
Zeitschrift fuer Lokal-
geschichte Sloweniens

L j u b l j a n a 1954

Year II. No. 2

Année II. No.2

Jahrgang II. Nr.2

Appears annually three
times

Paraît trois fois
par an

Erscheint dreimal
jaehrlich

Summaries :

Resumes :

Zusammenfassungen :

Der grosse Bauernaufstand in der Gegend von Tolmin.

p. 81

The Great Insurrection of Tolmin Peasants.

La grande insurrection paysanne de Tolmin.

B. Grafenauer

Mit dem Bauernaufstande in der Gegend von Tolmin (West-Slowenien) im Jahre 1713 dem groessten slowenischen Bauernaufstande in XVIII. Jahrhundert, befassten sich schon mehrere Geschichtsforscher. Dem Verfasser des vorliegenden Aufsatzes ist es aber gelungen, auf Grund einiger neuentdeckter Quellen (Staatsarchiv in Wien) eine gaenzliche Neubearbeitung mit vielen Neuigkeiten und Einzelheiten zu bieten.

Die Ursache des Aufstandes waren: Missernten, Viehkrankheiten, wachsende Steuer. Den unmittelbaren Anstoss zum Aufstand gab aber die rohe Eintreibung der Verzehrungssteuer von Seiten des Steuerpaechters Jacob Bandeu in Gorica. Der Aufstand brach schon im Maerz 1713 aus. Die Zahl der aufstaendischen Bauern stieg bald auf einige Tausend. Der Auftritt der Tolminer verursachte auch Aufstaende der benachbarten Untertanen (Kanal, Goriška Brda, Kras, Krain etc.). Um den Aufstand zu bekaempfen, riefen die Staende nebst ordentlichen deutschen Fuss-truppen schon vorher die kroatischen Grenztruppen aus dem Karlstaedter Generalat ins Land. Bis zum September 1713 verliess der Hauptteil der Truppen das Land, ein Zeichen, dass der Aufstand im hauptsaechlichen schon gebrochen war. - Das Ergebnis des Prozesses gegen die Rebellen war im April 1714 die Hinrichtung der 11 Anstifter und Fuehrer, 150 der uebrigen Teilnehmer wurden aber auf verschiedene Gefaengnisstrafen verurteilt.

How Did the Soča Detachment Come into Existence.

p. 89

La formation du detachement de Soča

Die Entstehung der Partizanengruppe an der Soča.

I. Juvančič

The Partisan Movement did develop into a powerful force in the Slovene Littoral in August 1942, in the time when the battalion "Simon Gregorčič" (also a name of a Slovene poet from that part of Slovenia) has been developed into a larger formation - a detachment. The author gives a detailed description of the development and fighting of this detachment during the first time since its formation until the end of December 1942 on the territory fixed as the area for its operations, i.e. the northern part of the Slovene Littoral.

Geschichte des Schmelzofens in Železniki

p. 95

The History of the Blast-Furnace of Železniki

Histoire du haut - fourneau de Železniki

I. Mohorič

Der Verfasser gibt im vorliegenden Aufsätze eine kurze Geschichte des Schmelzofens in Ober Železniki (nordwestlich von Skofja Loka). Der Ofen ist einer der 18 Oefen, die noch in der Mitte des vorigen Jahrhunderts in Slowenien in Betrieb waren. Es wird die ununterbrochene Bergwerks- und Schmelzofentaetigkeit dieser Gegend seit dem XIV. Jahrh. nachgewiesen. Der Ofen, der seine Taetigkeit wegen Konkurrenz modernerer Betriebe um das Jahr 1900 eingestellt hatte, wurde im Jahre 1940 schon teilweise abgebrochen. Jetzt wurde er restauriert und als Denkmal slowenischer Schmelzofentaetigkeit dem technischen Museum Sloweniens ins Obhut uebergeben.

Joseph Petkovšek ,peintre slovene

p. 100

The Painter Jožef Petkovšek

Josef Petkovšek- Slowenischer Maler

R. Ogrin

L' auteur a contribué quelques données nouvelles et importantes sur la biographie du peintre réaliste slovène. Joseph Petkovšek

(1861 -1898), né à Verd près de Ljubljana, et mort dans la maison des aliénés de Studenec près de Ljubljana. Sont publiées aussi deux photographies, jusqu'ici inconnues, qui représentent le peintre comme adolescent, âgé de 18 ans, et une autre le représentant à l'occasion de ses épousailles à Zemun.

The Botanical Garden at Ljubljana

p. 105

Le jardin botanique de Ljubljana.

Der botanische Garten in Ljubljana

J. Lazar.

The study of natural science goes in Slovenia back into the middle of the 18th Century. Its beginners were people born outside Slovenia. Joh. Ant. Scopoli (1723 - 1788), Franz X. Wulfen (1728 - 1805), Balthasar Hacquet (1739 - 1815), and Karl Zois (1756 - 1800). - As the first beginning of the botanical gardens in Ljubljana can be considered the plantation of B. Hacquet and the alley of K. Zois, but the first man who started in 1810 to organise systematically a real botanical garden was Franc Hladnik (born in 1773 at Idrija, died 1844). The director of this garden was the Slovak dr. Andrej Biatzovsky, who was followed by Andrej Fleischman. - Very important for its further development is the nomination of prof. Alfonz Paulin for the director of the gardens in the year 1886, who enlarged and modernised the gardens, brought them to a scientific level and into a very good condition. After the First World War the garden was granted to the newly created University of Ljubljana that is still now the owner of this admirably well kept botanical garden.

La "Glasbena Matica" de Ljubljana et son importance

p. 110

The "Musical Society" of Ljubljana and Its Importance

Die "Glasbena Matica" in Ljubljana und ihre Bedeutung.

D. Cvetko.

La Glasbena Matica était la première société musicale éminemment slovène et fut fondée à Ljubljana en 1872. D'abord, son activité fut orientée vers l'édition des compositions et de la littérature pédagogique musicale; en 1882 elle fonda son école musicale et, en 1891, sa corale. De 1908 à 1913, elle avait aussi l'orchestre de la Philharmonie Slovène dont le chef fut Vaclav Talich.

Dans son cadre la Glasbena Matica a organisé l'activité musicale slovène toute entière: elle publiait les compositions originales slovènes, dans son école, elle préparait les corps enseignants pour la musique reproductive slovène, elle fonda son agence de concerts qui se chargeait d'arranger les concerts, avec sa corale qui, sous la direction du chef Matej Hubad, atteignit le niveau européen, elle a exercé une influence immédiate sur le haussement de toute l'activité slovène de corale et a porté la chanson slovène à l'étranger. Elle a attiré à la collaboration presque tous les compositeurs slovènes, elle les excitait à l'oeuvre créatrice et contribuait essentiellement à l'élévation du rendement slovène de composition. Avec son école musicale elle prépara les premiers éléments pour la fondation du conservatoire, ou plutôt pour l'Académie de musique, fondés ultérieurement. Par cela elle établit les possibilités pour les hautes écoles de musique slovènes.

L'importance de la Glasbena Matica fut la plus sensible dans l'époque de 1872 à 1891, respectivement de 1872 à 1918, quand elle ne collaborait pas seulement au développement de la culture slovène musicale, mais aussi dans la réalisation des buts du mouvement national slovène en y contribuant essentiellement à l'élévation et à l'affermissement de la conscience nationale slovène. Ainsi elle faisait part au développement social slovène des dernières dizaines d'années du XIXe et au commencement du XXe siècles. Son importance centrale, c'est d'avoir continué la tradition de la vie musicale des Slovènes interrompue pour plusieurs dizaines d'années, et d'avoir posé les premiers éléments à l'activité musicale slovène de l'époque moderne.

Der "schwarze Tod" in Gorica im Jahre 1682

p.115

The Black Death in Gorica in the Year 1682

La peste à Gorice en 1682

Die Verheerung die 1682 durch die Pest in Goerz und seiner Umgebung verursacht wurde, beschreibt Monsignor Jch. Maria Marušič (geboren 1641 in Gorica, gestorben 1712 ebendort). Von der vorhergehenden Abhandlung wird der Inhalt des betreffenden Tagebuches wiedergegeben und unter anderen auf Grundlage der Familiennamen festgestellt, dass ungefaehr 60% der Bevoelkerung dieser Stadt aus Slowenen bestand. Die Pest wuetete von Juni 1682 bis mindestens Dezember d.J. Als Ursache ihrer Verbreitung wird angefuehrt, dass die Epidemie zaspact erkannt wurde und dass die Mittel fuer ihre Bekaempfung unzureichend waren.

Ethnographie de l'Itinéraire à travers la Carinthie,
la Carniole et la Styrie de 1485 à 1487 de
Santonino.

p. 122

The Ethnography of Santonino's Itinerary through
Carinthia, Carniola, and Styria 1485 - 1487

Die Ethnographie des Itinerars von Santonino durch
Kaernten, Krain und Steiermark 1485 - 1487

A. Baš

Dans la traduction slovène, l'auteur cite et interprète quelques passages de l'Itinéraire de Paolo Santonino qui accompagnait le visiteur d'Aquilée dans les années 1485 - 1487 sur son chemin à travers nos contrées. Ces passages se rapportent aux particularités ethnographiques des pays que les Sloènes habitaient. L'Itinéraire apporte des renseignements intéressants de notre pays et de ses habitants à la fin du moyen âge et représente une source, précieuse surtout parce que, de cette époque, on n'en a pas conservé de sources semblables.

The Copper-Forge at Ilirska Bistrica and the Scythe-Producers of
Tržič (p.128)

Les Fonderies de cuivre d' Ilirska Bistrica et les fabricants de
faux de Tržič.

Der Kupferhammer in Ilirska Bistrica und die Sensenschmiede in Tr-
žič.

V. Valenčič

Prešeren's Inn "At the Black Eagle" at Ljubljana (p. 129)

L'auberge de Prešeren à "L' Aigle Noir" de Ljubljana

Prešern's Gasthaus "Schwarzer Adler " in Ljubljana

D. Ludvik

A Proof for The Antiquity of Horse-Races at Šentjernej (p. 130)

Une preuve sur l'âge des courses hippiques de Šentjernej

Ein Beweis fuer das Alter des Pferderennen in Šentjernej

V. Murko

The Development of the exploitation of Electricity in Slovenia (p.1)
Le développement de l'économie électrique dans la Slovénie
Die Entwicklung der Elektrowirtschaft in Slovenien
ing. F. Štrajnar

The News from Museums - Nouvelles de musées - Museumsnachrichten
p. 135

From our Review - Revue de nos revues - Aus unseren Zeitschriften
p. 137

From our Places - De nos Localités - Aus unseren Orten
p. 142

New books about the local history - Lecture historique locale -
Lokalgeschichtliche Neuerscheinungen
p. 144

The picture on the cover : R. Debenjak : Tolmin (Drawing)

Image de l'enveloppe : R. Debenjak : Tolmin (estampe)

Umschlagsbild : R. Debenjak : Tolmin (Zeichnung)

The Coloured Supplement: R. Jakopič : Memories (oil)

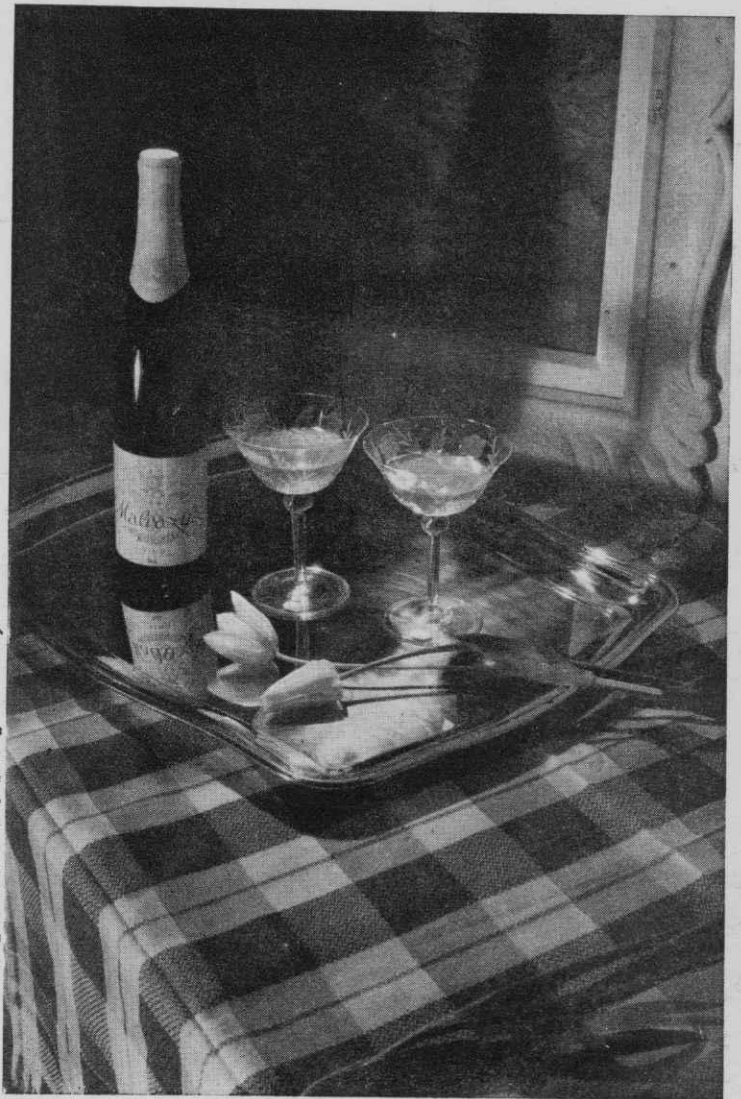
Annexe en couleur : R. Jakopič : Souvenirs (huile)

Farbige Beilage : R. Jakopič : Erinnerung (Öl)

Priloga povzetkov za Kroniko II/2 1954. Izdaja Zgodovinsko društvo
za Slovenijo - Sekcija za lokalno zgodovino (predstavniki Jože Šorn)
Odgovorni urednik Zvone Miklavič.

Vino
 * Vino Koper * Vin
 ino Koper * Vino Koper *
 per * Vino Koper * Vino Koper
 Koper * Vino Koper * Vino Kop
 * Vino Koper * Vino Koper * Koper
 Koper * Vino Koper * Vino Koper *
 * Vino Koper * Vino Koper * Vin
 Vino Koper * Vino Koper * Vin
 * Vino Koper * Vino Koper *
 Koper * Vino Koper * Vino Koper * Vin
 r * Vino Koper * Vino Koper * Vino Koper
 Koper * Vino Koper * Vino Koper * Vino Koper
 * Vino Koper * Vino Koper * Vino Koper *
 ino Koper * Vino Koper * Vino Koper * Vin
 Koper * Vino Koper * Vino Koper * Vi
 ino Koper * Vino Koper * Vi Koper * Vin
 r * Vino Koper * Vino Koper * Vino Koper
 ino Koper * Vino Koper * Koper * Vin
 per * Vino Koper * Vin * Vino Koper
 r * Vino Koper * V Vino Koper
 Koper * Vin K * * Vi

Vino - Koper

DIREKCIJA KOPER

dobavlja iz svojih kleti priznana istrska vina
 refoško, malvazijo in butelčna vina cabernet,
 morlot, muškat itd. Vse vrste navedenih
 vin točijo naše poslovalnice in restavracije
 v Ljubljani, Celju, Mariboru in Kočevju
 Priporočamo vam, da jih obiščete

Trgovsko podjetje
s tekstilom na veliko

Tekstil = obutev

v obnovljenih prostorih

LJUBLJANA
Nazorjeva 4

Stalna in največja zaloga
tekstilnega blaga iz domače
proizvodnje in iz uvoza

Popoln asortiment tkanin
in tekstilnih izdelkov
za opremo gospodinjstev,
gostinskih obratov, ustanov
in za športne potrebščine